

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

Tarix, insan və cəmiyyət

Elmi-nəzəri və elmi-metodik jurnal

2025, 1 (46)

BAKİ-2025

Tarix, insan və cəmiyyət

Elmi-nəzəri və elmi-metodik jurnal № 1 (46), 2025

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən 16 aprel 2005-ci il tarixdə qeydə alınmış (№ 1279), 2005-ci ildən Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma və Yenidənhazırlanma İnstitutunda nəşr edilmişdir. 2016-cı ildən Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin təsisçiliyi ilə nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən 2020-ci ildən tarix və antropologiya elmi istiqamətləri üzrə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlər siyahısı”na daxil edilmişdir.

REDAKSIYA HEYƏTİ

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor Cəfər Cəfərov (*baş redaktor*)

Tarix elmləri doktoru, professor Abbas Seyidov (*baş redaktorun müavini*)

Tarix elmləri doktoru, professor İradə Hüseynova

Tarix elmləri doktoru, professor Anar İsgəndərov

Tarix elmləri doktoru, professor Oqtay Sultanov

Tarix elmləri doktoru, professor Xəqani Məmmədov

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor Fəzail Vəliyev

Antropologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əliağa Məmmədli

Tarix üzrə elmlər doktoru Eynulla Mədətli

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor Sevinc Əliyeva

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ərəstun Mehdiyev

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Naibə Əhmədova (*məsul katib*)

BÖYÜK QƏLƏBƏDƏN SONRA AZƏRBAYCANIN XARİCİ SİYASƏTİNİN PRIORİTETLƏRİ

Aidə Təhməzova

Azərbaycan Tibb Universiteti

aida.bayram1958@gmail.com

***Açar sözlər:** Qarabağ qələbəsi, Azərbaycan xarici siyasəti, Azərbaycan, Qarabağ.*

SSRİ-nin dağılmasından sonra müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan, yeni dünya düzənində müstəqil bir rol oynamağa çalışarkən, Cənubi Qafqazda hakimiyyətini qorumaq istəyən Rusiyanın dəstəklədiyi Ermənistanın Qarabağ işğalı ilə bir sıra problemlərlə üzləşmişdir. Qarabağın işğalının BMT Təhlükəsizlik Təşkilatı tərəfindən beynəlxalq hüquqa zidd olduğu müəyyən edilsə də, Ermənistan işğal etdiyi ərazilərdən geri çəkilmədi, əksinə, defakto vəziyyət yaratmağa, Qarabağa yeni status verməyə çalışdı. Qarabağ probleminin həlli üçün yaradılmış ATƏT-Minsk Qrupu problemi həll etmədi, əksinə, məsələnin uzanmasına səbəb olaraq həllsizlik yaratdı. Bu səbəbdən də Azərbaycanın xarici siyasətində Qarabağ həmişə prioritet olub. 30 illik işğaldan sonra Qarabağ zəfəri ilə yeni missiya müəyyən edən Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunda “lider”, Mərkəzi Asiya regionunda “Strateji tərəfdaş” və global səviyyədə “güclü aktor” kimi yeni status qazanmağa səy göstərib. Ona görə də belə görünür ki, Qarabağ zəfəri Azərbaycan siyasətində yeni eramı formalaşdıracaq.

ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРИОРИТЕТЫ АЗЕРБАЙДЖАНА ПОСЛЕ ВЕЛИКОЙ ПОБЕДЫ

Аида Тахмазова

***Ключевые слова:** Карабахская победа, внешняя политика Азербайджана, Азербайджан, Карабах.*

Азербайджан, восстановивший свою независимость после распада СССР, столкнулся с рядом проблем в связи с оккупацией Карабаха Арменией, поддерживаемой Россией, которая хотела сохранить свою власть на Южном Кавказе, одновременно пытаясь играть самостоятельную роль в новом мировом порядке. Хотя Совет Безопасности ООН определил оккупацию Карабаха как противоречащую международному праву, Армения не вывела свои войска с оккупированных

территорий, а вместо этого попыталась создать ситуацию де-факто и предоставить Карабаху новый статус. Минская группа ОБСЕ, созданная для решения карабахской проблемы, не решила ее, а, скорее всего, затягивала до бесконечности. По этой причине Карабах всегда был приоритетом во внешней политике Азербайджана. Определив новую миссию с победой в Карабахе после 30 лет оккупации, Азербайджан стремится обрести новый статус «лидера» в регионе Южного Кавказа, «стратегического партнера» в регионе Центральной Азии и «влиятельного игрока» на мировом уровне. Поэтому, похоже, победа в Карабахе определит новую эру в азербайджанской политике.

PRIORITIES OF AZERBAIJAN'S FOREIGN POLICY AFTER THE GREAT VICTORY

Aida Tahmazova

Keywords: Karabakh Victory, Azerbaijani Foreign Policy, Azerbaijan, Karabakh.

Azerbaijan, which regained its independence after the collapse of the USSR, while trying to play an independent role in the new world order, faced a number of problems due to the occupation of Karabakh by Armenia, supported by Russia, which wanted to maintain its influence in the South Caucasus. Although the occupation of Karabakh was found to be against international law by the UN Security Council, Armenia did not leave the occupied territories; on the contrary, it tried to give Karabakh a new status by creating a de facto situation. The OSCE Minsk Group, which was established to solve the Karabakh problem, left the issue in procrastination and produced a deadlock instead of a solution. Therefore, Karabakh has always been a priority in Azerbaijan's foreign policy. Azerbaijan, which has set a new mission after the victory in Karabakh following 30 years of occupation, has entered into an effort to gain a new status as a "leader" in the South Caucasus region, a "strategic partner" in the Central Asian region, and a "strong actor" at the global level. Therefore, it is seen that the Karabakh Victory will shape a new era in Azerbaijani politics.

Asiyanı Avropaya bağlayan keçid koridoru üzərində yerləşən Cənubi Qafqazın incisi Azərbaycan, "Vətən Müharibəsi" adlanan 44 günlük II Qarabağ müharibəsindən əldə etdiyi zəfər nəticəsində işğal altındakı torpaqlarını azad edərək bölgədəki yeni geostrateji düzən içərisində region və dünya siyasətində artıq mühüm bir mövqeyə malikdir. Müharibədən sonra bölgədə sabitliyin

təmin edilməsi üçün ciddi addımlar atan Azərbaycan, 30 il boyunca torpaqlarının böyük bir hissəsi olan Qarabağı işğal etməklə yanaşı, həm də işğal altındakı ərazilərdəki tarixi və mədəniyyət abidələrini məhv edən, müharibə ərzində isə Azərbaycan xalqına qarşı hücumlar həyata keçirən Ermənistanla sülh təklifi göndərmişdir. Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan və Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin təklifi ilə gündəmə gələn Cənubi Qafqazda 3+3 formatında regional əməkdaşlıq platforması, regiondakı sabitlik üçün atılmış konkret bir addım olmuşdur. Bununla Azərbaycan qalib dövlət olaraq sülhə olan istəyini ortaya qoyaraq, dünyada nadir görünən bir siyasət seçmiş və barış tərəfdarı olduğunu bir daha dünyaya göstərmişdir.

SSRİ-nin dağılmasından sonra yenidən müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycanın düşdüyü şəraitdən asılı olaraq, vaxtaşırı müxtəlif prioritet və xüsusiyyətlərə malik xarici siyasət yeritdiyi görünür. Təbii ki, Azərbaycanın xarici siyasətinin formalaşmasında dövrün konyuktur quruluşu, siyasi vəziyyət, sosial-iqtisadi quruluş, global və regional güclərin həyata keçirdikləri siyasət kimi bir çox amillər öz rolunu oynamışdır. Bu ünsürlərin təsiri ilə Azərbaycan gah qərbə, gah Rusiyaya, gah da qərblə Rusiya arasında tarazlığın yaradılması prinsipinə əsaslanan tarazlıq siyasəti aparıb. Əslində bu siyasət Azərbaycana xas deyil, postsovet ölkələrinin əksəriyyətində bu istiqamətdə xarici siyasət görmək mümkündür. Müstəqilliyin ilk dövründə hələ postsovet dünya düzəninə inteqrasiya olunmamış Azərbaycan qısa müddət ərzində Rusiya mərkəzli siyasət yürüdü. Bu qeyri-müəyyən dövrdən sonra Azərbaycan dünya dövlətləri, xüsusən də qərb bloku ilə əlaqələri inkişaf etdirərək anti-Rusiya, qərbyönlü siyasət yürütməyə başladı. Lakin Qərbin bu regiondan uzaqlaşması, ölkənin köklü problemlərinə biganə qalması diqqəti yenidən Rusiyaya yönəldib. 1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə yenidən gəlməsi ilə Azərbaycan üçün yeni dövr başladı. Bu dövrdə Azərbaycan həm qonşuları, həm də Rusiya və qərb bloku ilə balanslı siyasət yürütməyə başladı. Bu siyasət Azərbaycanın rəsmi siyasətinə çevrilib və bu gün də əsas siyasət olmuşdur.

Heydər Əliyevin xarici siyasət xəttini Qarabağ məsələsinin beynəlxalq hüquq normalarına uyğun həlli, Azərbaycan dövlətinin bütün dövlətlərlə sülh şəraitində yaşaması və problemlərini güc tətbiq etmədən həll etməsi, daxili işlərə qarışmaması, digər dövlətlərlə birbaşa diplomatik əlaqələr qurması, beynəlxalq qurumlarda təmsil olunması kimi ifadə etmək olar [3]. Azərbaycanın xarici siyasəti bütün beynəlxalq və regional təşkilatlarda təmsil olunmasını, dünya siyasətində fəal iştirakını, beynəlxalq və regional münasibətlərin həllində fəal iştirak etməklə dünya düzənində layiqli yerini tutmasını həmişə prioritet təşkil edib [4]. Heydər Əliyev dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti institutlaşdırılıb, müəyyən çərçivədə balanslaşdırılıb, zaman-zaman müstəsna hallar olsa da, Azərbaycan ümumən üzünü Qərbə tutub, eyni zamanda qonşuları ilə münasibətləri rəvan saxlamağa çalışıb. İlham Əliyev dövründə balans

siyasəti daha çoxşaxəli xarakter alıb, institusionallaşma və sahənin genişləndirilməsi baxımından mühüm uğurlar əldə edilib [7].

Postsovet ölkələrindən fərqli olaraq Qarabağ məsələsi və enerji elementi həmişə Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas elementləri sırasında olub. Bu səbəbdən də Azərbaycanın xarici siyasətinin strukturlaşmasında digər amillərlə yanaşı, bəzən Dağlıq Qarabağ məsələsi və ondan sonrakı problemlər, bəzən enerji elementi, bəzən də hər ikisi ön plana çıxıb. Ümumilikdə Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda Azərbaycanın regional və beynəlxalq əlaqələrin inkişafına uyğun olaraq çevik, pragmatik və balanslaşdırılmış siyasət yeritdiyini söyləmək mümkündür. Bu kontekstdə Azərbaycan regional və global güclərlə əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi, qonşu dövlətlərlə yaxşı münasibətlərin qorunub saxlanılması, regionda sabitliyin təmin edilməsi, enerji təchizatının təhlükəsizliyini təmin etməklə Qərblə ticarətin inkişaf etdirilməsi, strateji prioritetlərinin həyata keçirilməsi kimi amillərə əsaslanan xarici siyasət yürütməyə səy göstərmişdir [8].

Azərbaycanın Heydər Əliyev ilə formalaşan xarici siyasəti Qarabağ zəfərindən sonra yaranan yeni dövrdə də davam etmişdir. Bununla yanaşı, 44 günlük Vətən müharibəsində qələbə qazanan Azərbaycan, Cənubi Qafqaz bölgəsində iqtisadi və siyasi baxımdan əsas rol olaraq, regionun siyasi sabitliyinin təmin olunmasında mühüm məsuliyyətlər daşıyaraq, dünya ictimaiyyəti qarşısında bölgə sülhü üçün təşəbbüs göstərən ölkə imici yaratmağa çalışır. Bu çərçivədə, Azərbaycanın xarici siyasət prioritetlərini 2-ci Qarabağ Müharibəsindən əvvəl və sonra olaraq nəzərdən keçirmək faydalı olardı. 2-ci Qarabağ Müharibəsindən əvvəl, hər bir platformada Ermənistanın Qarabağ işğalının hüquqa zidd olduğunu vurğulamaq və işğal altındakı torpaqları azad etmək Azərbaycanın xarici siyasətinin prioritetləri arasında yer alırdı. Müharibədən sonra isə, işğaldan azad edilmiş torpaqların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, Ermənistan ilə qarşılıqlı sərhəd probleminin həlli və bölgədə sülh və sabitliyin təmin edilməsi Azərbaycanın xarici siyasət prioritetləri arasında olmuşdur. Beləliklə, otuz il ərzində Azərbaycanın xarici siyasətinin birinci prioriteti olan Qarabağın işğaldan azad edilməsi təbii olaraq aradan qalxmış və yerini bölgədə sülhün təmin olunması və iqtisadiyyatın canlandırılmasına buraxmışdır.

Azərbaycan Qarabağ Qələbəsindən sonra xarici siyasətinin formalaşmasında Qarabağ müharibəsi zamanı aldığı “dəstəkləri” xüsusi qeyd edib. Bu kontekstdə Azərbaycan İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı ona dəstək verən ölkələrlə dostluq əlaqələrinin inkişafına önəm verib. Müharibə zamanı Azərbaycana dəstək verən Türkiyə, Pakistan və İsrailin bayraqları ölkənin bir çox yerində dalğalanır və bu ölkələrlə əməkdaşlığın inkişafı milli tələbə çevrilib.

Cənubi Qafqazda sabit və davamlı inkişafın təmin edilməsi

Azərbaycan Xəzər hövzəsində yerləşən, Cənubi Qafqaz regionunda, ən zəngin enerji ehtiyatlarına malik ölkədir. Bu vəziyyətin Azərbaycan üçün həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri var. Ona görə də Azərbaycanın sabitliyi üçün regionun sabitliyi, regional əməkdaşlıq və mehriban qonşuluq münasibətləri lazımdır. Belə görünür ki, Azərbaycan bununla bağlı lazımi təşəbbüs göstərməyə hazırdır. Ona görə də Azərbaycan yeni dövrdə Ermənistanla münasibətlərinin normallaşması, Gürcüstanla münasibətlərinin dərinləşməsi üçün səylər göstərir. Bundan başqa, Azərbaycanın enerji ötürücü xətlərinə ev sahibliyi edən Gürcüstan enerji ötürmə xətləri hesabına xeyli üstünlüklər əldə edir. Zəngəzur dəhlizinin açılması Ermənistanda həm logistika, həm də enerji nəqli baxımından əhəmiyyətli qazanclar verəcək. Bu, regionun ümumi inkişafına imkan verəcək [9].

Beynəlxalq arenada hörmət qazanan və təşəbbüs göstərən bir ölkə mövqeyinə gəlmək.

İlham Əliyev dövründə çoxsaxəli xarakter daşıyan balans siyasəti çərçivəsində Azərbaycan həm regional, həm də global səviyyədə fəal rol alaraq beynəlxalq səviyyədə problemlərin həllində təşəbbüskar olan ölkə profilini nümayiş etdirir. Regional səviyyədə Azərbaycan bir tərəfdən Cənubi Qafqazın sabitliyi və inkişafında təşəbbüskarlıq edir, digər tərəfdən isə Türk Dövlətləri Təşkilatında fəal rol oynamağa çalışır. Qlobal səviyyədə o, ardıcıl olaraq çoxsaxəli balans siyasəti aparır. Azərbaycan Rusiyanın rəhbərlik etdiyi təhlükəsizlik təşkilatlarının üzvü olmasa da, Rusiya ilə sakit, pragmatik və balanslı siyasət yürütmək üçün böyük səylər göstərir.

Bundan əlavə, İsrailə ciddi əməkdaşlıq edir və İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı İsraildən kifayət qədər dəstək almağı bacarıb. Lakin Azərbaycanın İsrailə əməkdaşlığı qonşusu İranı narahat edir. Bu səbəbdən də İran vaxtaşırı iki ölkə münasibətlərində gərginliyi artıran bəyanatlar verir. Bunun əksinə olaraq, Azərbaycanın ehtiyatlı yanaşması iki ölkə arasında münasibətlərin ciddi şəkildə korlanmasının qarşısını alır [10].

Azərbaycan-Rusiya münasibətləri

Cənubi Qafqaz regionu Rusiyanın xarici siyasətində ən mühüm yer tutur. Cənubi Qafqazın əhəmiyyəti Çar Rusiyası və SSRİ dövründə olduğu kimi Rusiya Federasiyasının da xarici siyasətinin prioritetləri sırasında olmuşdur. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri digər Cənubi Qafqaz ölkələrinin Rusiya ilə münasibətlərindən fərqli məcrada gedib. Region ölkələri ilə Qərbdə arasında gərgin münasibətlər və onların NATO alyansındakı iştirakı Rusiyanı ciddi şəkildə narahat edir. Odur ki, Rusiyanın “yaxın xaric doktrinasına” uyğun olaraq, bilavasitə yaxınlığındakı digər güclərin ağalığ etmək istəməməsi onun Azərbaycanla münasibətlərinə də təsir edir. Bu siyasi baxış çərçivəsində Rusiya Cənubi Qafqaz ölkələrini Rusiya ilə əməkdaşlığa məcbur etmək üçün müəyyən

addımlar atır. Bu kontekstdə Rusiya regionda idarə olunan qeyri-sabitliyi və bu qeyri-sabitliyin davamını öz mənfəəti üçün alət kimi görə bilər. Rusiyanın Ermənistanın Dağlıq Qarabağda dinc əhaliyə qarşı törətdiyi qırğına göz yumması, hətta onu pərdəarxası dəstəkləməsi, Qarabağ münacişəsinin həlli üçün yaradılmış ATƏT-Minsk qrupunun üzvü olmasına baxmayaraq, 30 ildir bu məsələyə tamaşaçı yanaşması regionda “sabitlik yaratmaq” siyasətinin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər [6].

Azərbaycan Rusiya ilə münasibətlərində realist, pragmatik və ehtiyatlı davranıb. Xüsusilə 44 günlük Vətən Müharibəsi zamanı Azərbaycan Rusiyanı diqqətlə izləyib, Rusiyanın Ermənistanla bəzən açıq şəkildə dəstək verməsi qarşısında sakitliyini qoruyub saxlayıb, Rusiya ictimai rəyi qarşısında “haqlı” olduqlarını göstərmək üçün böyük səylər göstərib, Rusiya ilə münasibətlərin korlanmasına imkan verməyib. Əksinə, Rusiyanın bu prosesdə oynayacağı müsbət rol önə çəkilib. Prezident Əliyev bu məsələni müxtəlif KİV-lər vasitəsilə dilə gətirib və RBK televiziyasının müxbirinin Bakı küçələrində türk bayraqları və Türkiyəyə olan maraqla bağlı sualına cavabında deyib ki “Bu gün Türkiyə ilə Azərbaycan arasında etimad, qarşılıqlı dəstək, əlaqələr o səviyyədədir ki, mənəcə, dünyanın ən yaxın dövlətləri arasında belə, belə bir səviyyə yoxdur... Türkiyə ilə Azərbaycanın yaxınlaşması Rusiyanın əleyhinə deyil”.

Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri

Tarix boyu Azərbaycanın xarici siyasətində Türkiyə, Türkiyənin xarici siyasətində isə Azərbaycan həmişə prioritet olub. İstər Səfəvilər dövləti, istər xanlıqlar dövründə, istərsə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycanın Osmanlı İmperiyası ilə əlaqələri həmişə gərgin olub, lakin ən ağır günlərdə bir-birinin yanında olublar. Osmanlı imperiyası özünün ən çətin dövründə belə Nuru Paşanın komandanlığı ilə Qafqaz İslam Ordusunu Rusiya və daşnakların Bakının işğalına qarşı göndərdi və onlar birlikdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yanında olmaqla tarixi qələbə qazandılar. İkinci Qarabağ müharibəsində Türkiyənin qeyd-şərtsiz bütün imkanları ilə Azərbaycanın yanında olması ilə Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri müttəfiqlik səviyyəsinə yüksəldi.

Türkiyə Birinci Qarabağ Müharibəsində Azərbaycanı dəstəkləsə də, mövcud şəraitə görə lazımi silah və sursat yardımını verə bilmədi. Bu vəziyyət türk xalqının ürəyində bir yara olaraq qaldı. Bununla belə, Türkiyə Dağlıq Qarabağ münacişəsində həmişə və bütün şəraitdə açıq şəkildə Azərbaycanı dəstəkləyib. Bu kontekstdə Türkiyə Azərbaycan ərazisinin 20%-ni işğal edən Ermənistanla sərhədlərini bağlayıb. Türkiyə Ermənistanla münasibətlərinin normallaşması üçün Dağlıq Qarabağ münacişəsinin həllini şərt qoyub. Türkiyə həmçinin Dağlıq Qarabağ münacişəsinin beynəlxalq hüquq çərçivəsində və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü nəzərə alınmaqla həll edilməli olduğunu müdafiə edib [2].

Bundan əlavə, bu Zəfər türk dövlətləri arasında əməkdaşlığın inkişafına yol açdı. Həqiqətən də, 2021-ci il noyabrın 12-də İstanbulda keçirilən Türk Şurasının 8-ci Zirvə Toplantısında Şuranın yenidən strukturlaşdırılmasında və Türk Dövlətləri Təşkilatına çevrilməsində Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığının Qarabağda qələbə çalması nəticəsində yaranmış psixoloji vəziyyət də böyük rol oynadı.

Azərbaycan-Avropa İttifaqı münasibətləri

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Avropa həmişə onun xarici siyasət prioritetləri sırasında olub. Avropa İttifaqı 1991-ci il dekabrın 31-də Azərbaycan Respublikasını müstəqil və suveren kimi tanıyıb və 1992-ci il avqustun 10-da Azərbaycanla diplomatik əlaqələr qurub. Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında münasibətlərin hüquqi əsası 1996-cı il aprelin 22-də Lüksemburqda imzalanmış və 1999-cu il iyulun 1-də qüvvəyə minmiş “Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi” ilə yaradılmışdır. Avropa Qonşuluq Siyasəti və bu siyasət çərçivəsində həyata keçirilən fəaliyyət proqramları Azərbaycan-Avropa İttifaqı münasibətlərinin institusionallaşdırılmasında səmərəli olmuşdur. Bu kontekstdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2005-ci il iyunun 1-də “Azərbaycan Respublikasının Avropaya integrasiyası üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında” fərman imzaladı və bununla da bu proqramın ölkədaxili hüquqi bazasını yaratdı. Azərbaycan-Avropa İttifaqı Əməkdaşlıq Şurasının 2006-cı ildə Brüsseldə keçirilən iclasında Fəaliyyət Planları imzalanıb. Azərbaycan Fəaliyyət Planında Aİ-Azərbaycan münasibətlərində prioritet istiqamətlər aşağıdakı kimi sadalanır [11]:

- Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllinə töhfə vermək;
- Demokratiyanın, o cümlədən ədalətli və şəffaf seçkilərin beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə gücləndirilməsi;
- İnsan hüquqlarını, əsas azadlıqlarını və qanunun aliliyini təmin etmək;
- Rüşvətxorluğa və korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, biznes və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması;
- Gömrük əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi;
- İqtisadiyyatın diversifikasiyası vasitəsilə davamlı və balanslaşdırılmış iqtisadi inkişaf;
- 2004-cü ilin noyabrında Bakı Nazirlər Konfransının məqsədlərinə uyğun olaraq Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında enerji və nəqliyyat sahəsində əməkdaşlığın gücləndirilməsi;
- Sərhədlərin idarə edilməsi də daxil olmaqla ədalət, azadlıq və təhlükəsizlik sahələrində əməkdaşlıq etmək;
- Regional əməkdaşlığın gücləndirilməsi.

Aİ-Azərbaycan Fəaliyyət Planında yuxarıda qeyd olunan prioritetləri dörd qrup altında toplamaq mümkündür. Birincisi, Azərbaycanın milli işi olan Qarabağ məsələsini həll etmək, ikincisi, Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatına

keçidini təmin etmək, üçüncüsü, ölkədə ümumbəşəri hüquqi prinsiplərin və demokratiyanın bərqərar olmasını təmin etmək və dördüncüsü, enerji sahəsində əməkdaşlıq etməkdir [5].

Avropa Qonşuluq Siyasətinin yenilənməsindən sonra AB Azərbaycanla Fəaliyyət Planını əvəz edəcək yeni Tərəfdaşlıq Prioritetləri Sənədi ilə bağlı danışıqlar aparıb. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin iştirakı ilə 2018-ci il iyulun 11-də Brüsseldə keçirilmiş danışıqların yekunu olaraq, Azərbaycan-Avropa İttifaqı Əməkdaşlıq Şurasının tövsiyəsi ilə Sənəd 2018-ci il sentyabrın 28-də qəbul edilib və həmin tarixdən qüvvəyə minib. Hazırda sənədin qüvvədə olma müddətinin 2027-ci ilə qədər uzadılması istiqamətində işlər aparılır. Sənəd aşağıdakı prioritetləri müəyyən edir:

- İnstitusional gücləndirmə və yaxşı idarəetmə
- İqtisadi inkişaf və bazar imkanları
- Əlaqələr, enerji səmərəliliyi, ətraf mühit və iqlim fəaliyyəti,
- Miqrasiya və insan münasibətləri

Təəssüf ki, Aİ fəaliyyət planına daxil edilmiş Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə heç bir ciddi töhfə verməyib. Bu problemi həll etmək üçün yaradılmış ATƏT-Minsk qrupu Qarabağ problemini naməlum vəziyyətdə qoyub, 30 il ərzində heç bir ciddi töhfə verməyib, əksinə, bəzən ermənilərə üstüörtülü dəstək verib. İkinci Qarabağ müharibəsi başladıqdan sonra qəbul edilən qərarla Ermənistanın işğalı və ya BMT Təhlükəsizlik Şurasının Qarabağın işğalı ilə bağlı qərarlarına heç bir istinad edilmədən münaqişə qəti şəkildə pislənilib, mülki əhalinin tələfatının qarşısının alınmasına çağırış edilib və üçüncü tərəflərin iştirakı ilə bölgədə sülhün bərqərar olmasına mane olması şərh edilərək, Türkiyə adını çəkmədən tənqid edilib. Avropa İttifaqı da bu istiqamətdə hərəkət edib. O, müharibə zamanı heç bir konstruktiv addım atmayıb, əksinə, sanki Azərbaycanı günahlandırılmış kimi davranıb. Ermənistanın mülki yaşayış məntəqələrinə hücumlarına səssiz qalıb [1].

Qara və Xəzər dənizləri arasında yerləşən Cənubi Qafqazın mərkəzi ölkəsi olan Azərbaycan geosiyasi xüsusiyyətlərinə görə cənub-şimal, şərq-qərb enerji və nəqliyyat xətlərinin kəsişdiyi yerdə yerləşir və Xəzər hövzəsinin enerji ehtiyatlarında mühüm paya malikdir. Bu vəziyyət Azərbaycanın geosiyasi mövqeyini gücləndirir, regional və global güclərin Azərbaycana marağını artırır. Bu, müvafiq ölkə üçün həm üstünlüklərə, həm də mənfi cəhətlərə səbəb olur.

SSRİ-nin dağılmasından və Azərbaycanın müstəqilliyini elan etməsindən sonra Ermənistanın Dağlıq Qarabağı işğalı Rusiyanın dəstəyi ilə baş verdi. Bu işğal bir tərəfdən yeni cümhuriyyətin bir çox problemlərlə, xüsusilə miqrasiya problemi ilə üzləşməsinə, digər tərəfdən isə ərazisinin 20 faizi işğal olunmuş Azərbaycan üçün ciddi sarsıntıya səbəb oldu. Bu vəziyyət Azərbaycanın xarici siyasətində də özünü büruzə verdi və 44 günlük Vətən müharibəsi

nəticəsində Qarabağın azad edilməsinə qədər Qarabağın düşmən işğalından azad edilməsi Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas prioritetinə çevrildi.

Qarabağ qələbəsindən sonra Azərbaycan qalib ölkə kimi xarici siyasətinə yeni prioritetlər daxil edib. Bura müharibə mühitindən qurtulmaq və regionda iqtisadi canlılığın təmin edilməsi, Ermənistanla münasibətlərin normallaşdırılması, Cənubi Qafqazda sülhün və sabitliyin təmin edilməsi, türk dövlətləri ilə münasibətlərin inkişafı, Türkiyə ilə strateji müttəfiqlik münasibətlərinin saxlanılması, davam edən balans siyasətinə yenidən baxılması və davam etdirilməsi, xüsusilə enerji sahəsində Aİ ilə yeni əməkdaşlıq imkanlarının yaradılması kimi məsələlər daxildir. Qarabağ qələbəsindən sonra yaranmış yeni geostrateji vəziyyətin yaratdığı imkanlardan yararlanmaq istəyən Azərbaycan bir tərəfdən Cənubi Qafqazın lider ölkəsi olmağa namizəd, digər tərəfdən isə türk dövlətləri ilə əlaqələrini dərinləşdirməklə həm ikitərəfli, həm də Təşkilat çərçivəsində fəal rol oynamağa namizədə çevrilib. Üstəlik, qlobal səviyyədə fəal oyunçu olmağa namizəd olan Azərbaycan Qoşulmama Hərəkatı, Aİ və ABŞ ilə münasibətlərini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, BMT, Avropa Şurası, İslam Təşkilatı kimi qurumlarda nüfuzunu artırır.

Ədəbiyyat

1. Erarslan F. Özdemir F.N, “Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Önemli Bir Kavşak: İkinci Karabağ Savaşı”, Türk Dünyası Araştırmaları, cilt: 129, sayı: 255, 2021. s. 315-334
2. Eyvazlı E. “Türk Basınında Dağlık Karabağ Sorunu: Milliyet, Hürriyet, Sabah Gazeteleri Örneği”, MUTAD, IV (1), 2017. s. 57-74.
3. İğdeli E, Asal U.Y. “Dağlık Karabağ Sorunu 1994- 2020”. Working Paper Series Dergisi, cilt:3, sayı:4, 2022. s. 19-29.
4. İsmailov M. İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azərbaycan Tarihi. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2024. 360 s.
5. Memmedli E. Azərbaycan-Avrupa birliyi ilişkilerinde enerji faktörü. Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi, sayı: 61, 2017. s. 206-215.
6. Yüce M. Azərbaycan-Türkiye: Kardeşliğin Bayraklara Yansıması, Bakü: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2022. 368 s.
7. <https://president.az/az/articles/view/34600/videos/3>
8. http://newsaze.com/araz_aslanli_haydar_aliev_doneminde_azerbaycan_dis_politikasi_genel_ozellikler_ve%20_%20karabag_sorunu-l-1-sayfa_id-676-y-116-id2-7224
9. <https://president.az/az/articles/view/56578/images/5>
10. <https://ekoavrasya.net/duyuru.aspx?did=14&pid=10&lang=tr>
11. http://eeas.europa.eu/enp/pdf/pdf/action_plans/azerbaijan_enp_ap_final_en.pdf, E: 12.02.2025

İNSANİYYƏTƏ MƏHƏBBƏT: N.NƏRİMANOV VƏ İ.İ.MEÇNİKOV

Arzu Hacıyeva

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

arzuhaciyeva@mail.ru

Açar sözlər: N.Nərimanov, İ.İ.Meçnikov, elm tarixi, tibb, insaniyyət

Tale böyük Azərbaycan maarifçisi, publisist, yazıçı, həkim, ictimai və siyasi xadim, böyük mütəfəkkir Nəriman Nərimanovu həyatının müxtəlif mərhələlərində elə özü kimi bir çox unudulmaz dahi insanlarla görüşdürmüşdü. Məqalədə N.Nərimanovun dünya təbiətşünaslıq və biologiya elminin parlaq nümayəndəsi, Nobel mükafatı laureatı İlya İliç Meçnikovla şəxsi tanışlığı, səmimi dostluq münasibətindən söhbət açılır, onun alimin ölümü münasibətilə 1916-cı ildə “Açıq söz” qəzetində dərc etdirdiyi “İlya İliç Meçnikov” başlıqlı yazısının müəllif şərhə kontekstində Meçnikovun həyat və fəaliyyətinin əsas məqamlarına nəzər salınır, tibbin inkişafına təkan verən kəşfləri, o cümlədən faqositar nəzəriyyəsi barədə məlumat verilir, ümumilikdə elm tarixinin mühüm səhifələri vərəqlənir. N.Nərimanov Meçnikovun vəba, taun, vərəm kimi dəhşətli xəstəliklərlə mübarizəsini, gerontologiya sahəsində tədqiqatlarını “insaniyyətə məhəbbət” kimi dəyərləndirirdi. Məhz “insaniyyətə məhəbbət”in bu iki görkəmli şəxsi birləşdirdiyi fikri təqdim edilən məqalədə əsas ideya kimi aşılır.

ЛЮБОВЬ К ЧЕЛОВЕЧЕСТВУ: Н. НАРИМАНОВ И И.И. МЕЧНИКОВ

Арзу Гаджиева

Ключевые слова: Н. Нариманов, И. И. Мечников, история науки, медицина, гуманитарные науки

Судьба свела великого азербайджанского просветителя, публициста, писателя, врача, общественного и политического деятеля, выдающегося мыслителя Наримана Нариманова с многими такими же незабвенными людьми, как и он сам, на разных этапах его жизни. В статье говорится о его личном знакомстве и дружеских отношениях с Ильей Ильичом Мечниковым — ярким представителем мирового естествознания и биологии, лауреатом Нобелевской премии. В контексте авторского изложения статьи Наримана Нариманова «Илья Ильич

Мечников», напечатанной им в 1916 году в газете «Ачик соз» по случаю смерти ученого, рассматриваются основные моменты жизни и деятельности Мечникова, приводятся сведения о его открытиях, в том числе о фагоцитарной теории, давшей толчок развитию медицины. В целом перелистываются важные страницы истории медицины. Борьбу Мечникова со страшными болезнями, такими как холера, чума, туберкулез, а также его исследования в области геронтологии Нариманов оценивал как «любовь к человечеству». Именно идея о том, что этих двух выдающихся личностей объединяет «любовь к человечеству», и является основной в представленной статье.

LOVE FOR HUMANITY: N. NARIMANOV AND I.I. MECHNIKOV

Arzu Hajiyeva

Keywords: N. Narimanov, I. I. Mechnikov, history of science, medicine, humanities

Fate brought together the great Azerbaijani enlightener, publicist, writer, doctor, social and political figure, and outstanding thinker Nariman Narimanov with many other memorable individuals, like him, at various stages of his life. The article discusses his personal acquaintance and friendly relations with Ilya Ilyich Mechnikov — a prominent figure in world natural science and biology, and a Nobel laureate. In the context of the author's presentation of Nariman Narimanov's article "Ilya Ilyich Mechnikov," published in 1916 in the newspaper "Açık söz" on the occasion of the scientist's death, the main events of Mechnikov's life and work are discussed, as well as information about his discoveries, including the phagocytic theory, which gave a boost to the development of medicine. The article also revisits important pages of the history of medicine. Narimanov evaluated Mechnikov's struggle with deadly diseases, such as the plague, cholera, and tuberculosis, as well as his research in the field of gerontology, as a "love for humanity." The central idea of the article is that the "love for humanity" unites these two remarkable individuals.

Nəriman Nərimanov böyük maarifçi, yazıçı, həkim, ictimai və siyasi xadim, sosial və fəlsəfi fikrin inkişafına töhfələr vermiş böyük mütəfəkkir, tariximizin bənzərsiz simalarındandır. Tale onu həyatının müxtəlif mərhələlərində elə özü kimi bir çox təkrarolunmaz dahi insanlarla görüşdürmüşdü. Dünya təbiətşünaslıq və biologiya elminin parlaq nümayəndəsi, Nobel mükafatı laureatı, həm fəlsəfi əsərlər müəllifi İlya İliç Meçnikov (1845-1916) onlardan

biri idi. İ.İ.Meçnikovin embriologiya, fiziologiya, immunologiya, patologiya, antropologiya sahəsində etdiyi kəşflər XX əsrdə yeni elmi istiqamətlərin yaranmasına rəvac vermiş, ideyalarının ən müxtəlif elm sahələrinin, o cümlədən tibbin inkişafına təsiri bu gün də duyulmaqdadır. O, eyni zamanda oxucularda böyük maraq oyadan fəlsəfi əsərlər müəllifi, müdrik fikirləri ilə insan təbiətinə, həyat və ölümün mahiyyətinə işıq salan bir filosof idi.

41 yaşlı N.Nərimanovun 66 yaşlı məşhur professorla şəxsi tanışlığı onun Həştərxanda sürgündə olduğu dövrə təsadüf edir. “Həştərxan dövrü” (1909-1913) N. Nərimanovun həyatında xüsusi mərhələ olub, coşğun və çoxcəhətli fəaliyyəti ilə səciyyələnir. Burada onun maarifçiliyini yeni məzmunla zənginləşmişdi. Həkimlik etməklə yanaşı, əhali arasında geniş yayılmış vərəm, vəba, traxoma, yatalaq, mədə-bağırsaq xəstəlikləri haqqında oxuduğu mühazirələr, yerli mətbuatda dərc etdirdiyi məqalələr, “Tibb və islam”, “Vəba”, “Aləmi-nisvan” və digər kitabçaları ilə o, müsəlman aləmində tibb elminin yeni nailiyyətlərinə əsaslanan sanitariya maarifçiliyinin banilərindən sayıla bilər. O, Həştərxanda “Vərəm əleyhinə mübarizə cəmiyyətinin” təsisçilərindən biri olmuş, xalq universiteti idarə heyətinin sədri seçilmiş, hər ilin yazında vərəmlə mübarizə məqsədilə keçirilən “Ağ çiçək” bayramının təşkilatçılarından olmuşdur. N.Nərimanovu Həştərxan (tatar) müsəlman teatrının yaradıcılarından hesab edirlər. “Şurayi-islam” cəmiyyətinin fəalllarından idi [2, s.47-48]. O, şəhərin həyatına canlanma gətirmiş, yerli xalqların milli özünüdərkində böyük rol oynamışdı. Təsadüfi deyildi ki, sürgündə olmasına baxmayaraq, ictimaiyyət arasında böyük nüfuzu sayəsində onu şəhər dumasına üzv seçmişdilər.

Həştərxan dövrü Meçnikovla görüşlə də əlamətdardır. O zaman Meçnikov Parisdən Həştərxan quberniyasına elmi ezamiyyətə gəlmişdi. Meçnikovun rəhbərliyi ilə yaradılan ekspedisiyanın iştirakçıları arasında onunla bərabər Parisdən gələn Lui Paster institutunun üç əməkdaşı – italyan Solimbeni, fransız Bürne, yapon Yamanuçidən əlavə iki sabiq tələbəsi – Moskva Universitetinin privat-dosenti L.A.Taraseviç və veterinar Şukeviç, Həştərxandan taun əleyhinə laboratoriyanın müdiri N.N.Klodnitski, onun köməkçəsi İ.A.Deminski, bakterioloq L.V.Padlevski və b. var idi. “Astraxanskiy listok” (1911. № 101) qəzetinin verdiyi xəbərə görə, professor ekspedisiyanın əsas məqsədinin “taunun yayı harada keçirdiyini öyrənmək” olduğunu bildirib demişdi: “Biz Qırğız və Kalmık çöllərinə yollanırıq, zira taunun Avropadakı yeganə endemik (daimi) ocağı oradadır... Bizi maraqlandıran köçəri xalqlar arasında vərəmin necə yayılmasıdır” [8, s.22]. Burada əldə edilən materialların, aparılan elmi tədqiqatların əsas amacı epidemiyaların yayılmasının qarşısını almaq, vərəm əleyhinə vaksin hazırlamaq, insanlara dəhşətli yoluxucu xəstəliklərdən qurtulmağa kömək etmək idi.

“Dostoyevski” gəmisi ilə Həştərxana gələn ekspedisiya 1911-ci il mayın 16 (29)-da hökumət rəsmiləri və ictimaiyyətin nümayəndələri tərəfindən təntənə

ilə qarşılandı. Mayın 20-də isə şəhər seminariyasının ağzınadək dolu min nəfərlik böyük zalında Meçnikovla görüş keçirildi. Müsəlman ziyalıları cəmiyyəti “Şurayi-İslam” adından alimi salamlamaq üçün söz Nərimanova verilərəkən tamaşaçılardan gurultulu alqışlar qopub onu rəyasət heyətindən tribunaya qədər ötürdü. Bu coşğu Meçnikovun nəzərindən yayınmadı, Həştərxan ictimaiyyəti arasında belə böyük hörmət və nüfuz sahibinə qarşı onda maraq oyadı.

N.Nərimanovun ümumiyyətlə irsinə xas olan hər bir konkret məsələyə yaradıcılıqla yanaşib müstəqil fikir söyləmək, eləcə də problemi bir şərqli kimi Şərqlə əlaqələndirmə məqamı həmin nitqində də aydın sezilirdi. O, burada “Tibb və islam” əsərinin əsas ideyasını inkişaf etdirərək, diqqəti Meçnikovun elmi-tibbi görüşləri ilə islamın insan orqanizmini mühitin zərərli təsirlərindən qorumağa imkan verən özünümühafizə, hifzi-bədənə dair qanunları arasındakı yaxınlığa yönəldir, alimin müdrikliyinin, hər şeydən əvvəl, onun özünümühafizəni, daha geniş mənada bioloji tədqiqatlarının uğurlu nəticələrini tibb elmi ilə əlaqələndirməsində ifadə olunduğunu xüsusi vurğulayırdı [2, s.54-55]. Bu, N.Nərimanovun fikrincə, təkcə elmə maraqdan deyil, həm də bəşəriyyətə sevgidən rişələnir. O, Meçnikovun vəba, taun, vərəm kimi dəhşətli xəstəlikləri və onlarla mübarizə yollarını öyrənməklə insanlara kömək etmək naminə müvəqqəti olsa da dünyanın ən mədəni şəhəri olan Parisdə rahat laboratoriyasını tərk edib kalmık çölünə (həmin o çölü ki, Meçnikov özü “Avropanın ən dəhşətli guşəsi” adlandırmışdır — A.H.) yollanmasını məhz “insaniyyətə məhəbbət” kimi dəyərləndirir...

Çıxışlardan sonra Meçnikov “Orqanizmin öz-özünü zəhərləməsi haqqında” məruzə etdi. Məruzəçi insan təbiətinə, sağlamlığına tamamilə yeni yanaşma və baxışları ilə auditoriyada böyük maraq oyadıb xeyli həyəcanlandırmışdı. Etiraz etməsələr də, dinləyicilər arasında alimin irəli sürdüyü ideyalarla razılaşımayanlar da vardı. Xüsusilə rütbəli ruhanilər gərgin görünürdülər... Tədbir fəxri qonaqların şərafinə verilən ziyafətlə başa çatdı. Həmin ziyafətdə ilk dəfə N.Nərimanovun görkəmli alimlə təkbətək görüşü baş tutdu. Səmimi söhbət əsnasında müsahiblərin bioqrafiyasında onları bir-birinə yaxınlaşdıran ortaq nöqtələr də tapıldı. Məsələn, belə bir maraqlı fakt üzə çıxdı: demə, N.Nərimanovun Odessada Novorossiyski universitetində tələbəliyinin ilk illərində kirayədə qaldığı Xerson küçəsindəki ucuz ev-mehmanxana bundan otuz il əvvəl elə həmin universitetin o vaxt gənc professoru İlya Meçnikovun da mənzili olubmuş. Ekspedisiyanın işlədiyi ay yarım ərzində onlar daha bir neçə dəfə görüşmüşdülər. Doktor Nərimanov, bir tərəfdən, ona Həştərxanda epidemiya əleyhinə aparılan tədbirlər barədə məlumat verir, Həştərxan həkimləri cəmiyyəti və Həştərxan baytar həkimləri cəmiyyəti ilə alimin işgüzar görüşlərinin keçirilməsi təşəbbüskarı kimi çıxış edib, təşkilində iştirak edir, digər tərəfdən, ekspedisiyanın işinə əlindən gələn köməyi əsirgəməirdi.

Ümumiyyətlə, qısa müddətdə eyni məramın birləşdirdiyi həmkarlar arasında isti dostluq münasibəti yaranmışdı.

Beş il sonra, 1916-cı il iyulun 2 (15)-də Meçnikovun Parisdə ölümü haqqında Bakıda aldığı xəbər N.Nərimanovu hədsiz mütəəssir etdi, yəqin ki, onunla Həştərxandakı görüşlərini xatırladı, böyük işlərinin mənası barədə bir daha düşüncələrə daldı. Hər necə isə, artıq iyulun 11-də “Açıq söz” qəzetində “İlya İliç Meçnikov” başlıqlı məqaləsi [1] işıq üzü gördü. Məqalə sonralar mətbuatda, elmi və elmi-kütləvi ədəbiyyatda tez-tez iqtibas gətirilərək (hətta bəzən müəllifinin adını çəkmədən) aforizmə çevrilmiş — “İnsan var ki, ölər yox olar və bunun yoxluğunu ancaq yavuş qohum-əqrəbası hiss edər. İnsan var ki, ölər və bunun yoxluğu xüsusi bir milləti heyfsləndirər. İnsan var ki, ölər və onun ölümü bütün millətlərə təsir edər” sözləri ilə başlanırdı. N.Nərimanov bu yazıda ölümü, yoxluğu ilə “hamı millətləri, bütün insanları ələm dəryasına qərq” etməli olan dünya miqyaslı alimin ömür yoluna nəzər salaraq, ona öz ehtiramını bildirir və onunla vidalaşırdı.

Meçnikovun, istər özünün yazdığı elmi və fəlsəfi əsərlərə, istərsə də barəsində dərc edilmiş kitab və məqalələrə sadəcə üzdən, ötəri nəzər salınması bu ədəbiyyatın genişliyi, zənginliyi haqqında yetərinə aydın təsəvvür yaradır. Odur ki, bu məqaləni oxuduqda, bir qəzet yazısında böyük bir irsdən, materialdan təfərrüata varmadan, bəzən hətta çox maraqlı təfəsilatların toruna düşməyərək, faktların ən mühümlərinin seçilib, mövzunun elmi cəhətdən dürüst, lakin cürbəcür tibbi istilahlarla ağırlaşdırılmamış sadə, anlaşıqlı şəkildə təqdim edilməsinə heyrət etməyə bilmirsən. Həqiqətən, dahilik sadəlikdədir! Bəzən sadəliyi bəsitlik kimi anlayıb yüngül kinayə və ya zarafatla deyilən bu kəlam, sadəliyi mürəkkəb hadisənin dərin dərinə əsaslanaraq mahiyyətin, lap atalar sözlərindəki kimi, qısa, lakonik və aydın ifadə etmək qabiliyyəti bilincə öz hərfi mənasını doğruldur. Digər tərəfdən, Meçnikov haqqında məqalə bu gün də aktualdır. Təsədüfi deyil ki, professor Rudolf İvanov “Məqalə bizim hamımıza o dərəcədə yaxındır ki, elə bil indi yazılmışdır” deyərək, onu (rus dilinə tərcüməsini) ixtisar etmədən öz kitabına daxil etmişdir [3, s.15-18].

Əsərin daha bir məziyyəti vardır: o, müəllifinin öz predmetinə bəslədiyi məhəbbətinin, hörmət və rəğbətinin, həm ölümünün onda doğurduğu kədər, təəssüf hisslərinin emosional boyaya çalarlarını özündə əks etdirərək, gözlərimiz qarşısında insansevər nurani alim obrazı canlandırmağa müvəffəq olur...

Böyük istedadı sayəsində artıq 23 yaşında professor vəzifəsinə seçilən, Peterburq Universitetinin, sonra Odessada Novorossiyski Universitetinin professoru, tələbələrin sevimlisi olan Meçnikov elmi işləri ilə əlaqədar ara-sıra xarici ölkələrə gedirdi. 1887-ci ildə Lui Pasterdən yenidən açdığı institutda işləmək dəvəti aldıqdan sonra həmişəlik Rusiyadan Parisə köçmüş, Fransa vətəndaşlığını qəbul edərək ömrünün sonunadək həmin institutda çalışmışdı. N.Nərimanov onun “sevgili vətəni” tərk etməsinin səbəbini “daha artıq

sevdiyi elmin tərəqqisi”nə xidmət etmək istəyi ilə izah edir, çünki o, ““Elm ancaq hürriyyət aləmində tərəqqi tapar” sözlərini deyənlərdən idi”. Bu sözlər əslində təkcə Meçnikovun deyil, onun öz əqidəsini də ifadə edib, çar Rusiyasındakı müstəmləkəçi, irticaçı rejimə, elmin, mədəniyyətin inkişafının qarşısını kəsən dövlətin mürtəce siyasətinə etirazını əks etdirirdi.

Məqalədə alimin zoologiya üzrə professor olsa da tibbə dair məsələlərlə ciddi məşğul olması və bu sahədə böyük uğur qazanması xüsusi olaraq vurğulanır: “...tibbə dair məsələlər dairəsində işlərkən tamam dünyaya məşhur oldu. Özü təbib olmadıqda bunun teoriya nəzəriyyələri, fənn ilə tapdığı qanunlar təbirlərə qanun oldu. Təbabət aləmində “Meçnikov məktəbi” meydana gəldi; yəni təbirlər və professorlar bunun göstərdiyi bu yol ilə işləməyə başladılar. Mədəni dövlətlərdə təbirlər, professorlar arasında Meçnikovun müridləri (şagirdləri) günbəgün artmağa başladı, yəni bunun tibbə dair meydana gətirdiyi teoriyalar bir çox elmlər üçün qanun oldu” [1].

N.Nərimanov qəzetdə Meçnikovun bütün elmi fəaliyyəti haqqında danışmağın mümkün olmadığını qeyd edib onun tibbdə təməlini qoyduğu, məktəbini yaratdığı və mahiyyətə orqanizmin məhz özü özünü mühafizəsi ilə bağlı olan iki ən mühüm istiqamət üzərində dayanır. Bunlardan birincisi, immunologiyanın tibbi-bioloji elm sahəsi kimi başlanğıcında durub inkişafında müstəsna rol oynayan faqositar nəzəriyyə idi ki, həmin nəzəriyyəsinə görə alim 1908-ci ildə Nobel mükafatına layiq görülmüşdü. İkincisi, insan ömrünü uzatmaq təlimi idi...

Meçnikov elmi axtarırlarının “Evrika” sevinci bəxş etdiyi xoşbəxtlərdən idi. Messinada (İtaliya) etdiyi birinci kəşfin də maraqlı tarixçəsi var. Deyirlər ki, günlərin birində evdə tək oturub, mikroskop altında dəniz ulduzunun (asteroidin) sürfələrini müşahidə edərkən görür ki, hərəkətli hüceyrələr yad cisimləri əhatə edir və udur. Əslində hüceyrələrin “gəlmələri” udmasını ondan əvvəl də müşahidə etmişdilər, lakin bunu qan vasitəsilə yad hissəciyin bədənə nəqlinə hazırlıq hesab edirdilər. Meçnikovun qəflətən ağına gəldi ki, bu, nəql deyil, müdafiədir. Uşaqları üçün yeni il yolkası əvəzi aldığı mandarin ağacından bir tikan qoparıb sürfənin bədəninə daxil etdi, hüceyrələr yenə onu udub məhv etdilər. Bu təcrübələri ilə bölüşdüüyü alimlərlə birlikdə həmin hüceyrələri faqosit (yunanca phago udmaq, yemək və cytos hüceyrə), prosesi isə faqositoz adlandırmaq qərarına gəldilər. Meçnikovun böyüklüyü onda idi ki, o, faqositozun bütün heyvanlarda, — ən bəsitləri də daxil olmaqla, — müşahidə edilən universal hadisə olduğunu sübut etdi, leykositlərin faqositoz qabiliyyətinə, yəni kapilyarların divarından toxumalara keçib orqanizmə daxil olan yad hissəcikləri, o cümlədən bakteriyaları, mikrobları, ölmüş hüceyrələri udma və həzm etmə qabiliyyətinə malik olduğunu və bunun sayəsində bədəni infeksiyon xəstəliklərdən mühafizəsində müdafiəçi və sanitar rolu oynadığını əsaslandıraraq tibbə tətbiq etdi.

N.Nərimanov məqaləsində Meçnikovun nəzəriyyəsini təbibləri çoxdan bəri düşündürən, narahat edən, cavabını axtardıkları bir problemin həlli kimi təqdim edir. Göstərir ki, təbiblər iki sağlam adamın bir mərzə tutulanda, onlardan birinin öldüyü halda o birinin sağaldığını görüb, fikirləşirdilər: yəqin bədənə biri o birisindən daha qüvvətli, yəni bədən özündə onu mühafizə edən bir qüvvə var. Lakin bu qüvvənin hansı üzvdə olduğu məsələsi qaranlıq qalırdı. Meçnikov bu qüvvəni qanda tapdı... Daha sonra müəllif heyvanda və insanda qanın iki növ olduğunu bildirir, mikroskop altında görünüşünü təsvir edir, qırmızı (kürəvati-həmrə – eritrosit) və ağ qan kürəcikləri (kürəvati-beyza – leykosit) haqqında məlumat verir, hər ikisinin bədən üçün rolunun nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırır: bitkilərə su lazım olan kimi bədənə də qırmızı qan lazımdır, ağ qan kürəcikləri isə bədənə xəstəliklərdən qoruyur. “Bədəni mərzin təsirindən mühafizə etmək ağ qanın vəzifəsidir. Məzkur ağ cisimlər bədən üçün qərribə bir hamidir!” deyərək faqositoz prosesini (əlbəttə, bu sözü işlətmədən) sadəcə dillə təsvir edərək yazır: “Vəqta ki, bədənə xaricdən gözə görünməyən mikroblar daxil oldu, hətta dərhal məzkur ağ cisimlər tamam bədənə bədənə düşməni olan yerə cəm olub başlarlar bu mikrobları puç etməyə, əritməyə (yeməyə)”.

N.Nərimanov Meçnikovun faqositar nəzəriyyəsini “tibbdə mövcud fikirlərdə doğrudan da bir inqilab törətdi...” deyərək yüksək qiymətləndirir [1].

O, burada “inqilab” kəlməsini əbəs yerə işlətmir. “İnqilab” sözü özündə mübarizə ilə gerçəkləşən keyfiyyət dəyişikliyi ehtiva edir. Məsələ burasındadır ki, təbabətdə xəstəliyi orqanizmin əsas mayelərinin tarazlığının kəmiyyət və keyfiyyətcə pozulmasının nəticəsi bilən humoral ənənənin (humor – latınca maye) hələ Hippokratdan başlamış iki minillikdən artıq tarixi olduğu halda hüceyrə nəzəriyyəsi yalnız XIX əsrin ortalarında inkişaf etməyə başlamışdı. Bu baxımdan təbiidir ki, Meçnikovun nəzəriyyəsi bir çox görkəmli alimlərin, mikrobioloqların, həkimlərin (onların arasında R.Kox, P.Baumqarten, E. Buxner, P.Erlix və b. vardı) güclü hücumlarına tuş gələrək, immunitetin hüceyrəvi və humoral nəzəriyyələri arasında uzun illər sürən və gərginliyinə görə hətta “müharibə” adlandırılı bilən elmi mübahisələrin başlanğıcını qoymuşdu. Onlar faqositar hüceyrələrin qoruyucu funksiya daşdığını inkar edir, orqanizmin (heyvan və insanların) infeksiyadan qanın zərdabında, onurğa beyninin mayesinde, limfada, toxuma mayesinde yaranan mühafizəedici humoral anticisimlərin köməyi ilə xilas ola bildiklərini iddia edir, təcrübələrə əsaslanaraq sübutlar gətirirdilər. İ.İ.Meçnikov da nəzəriyyəsini müdafiə edib, doğruluğunu apardığı çoxsaylı eksperimentlərlə təsdiq etdi, tərəfdarlarının sayı getdikcə artdı. XX əsrin əvvəllərində bəzi alimlər (E.Rayt, S.Duqlas) humoral və hüceyrə istiqamətlərinin ziddiyyətlərini barışdırmağa, hər iki amilin vacib olduğu fikrini aşılamağa başladılar. 1908-ci ildə İsveç akademiyası fiziologiya və tibb sahəsində immunitetə dair əsərlərinə görə immunitetin hüceyrə

nəzəriyyəsinin yaradıcısı İ.İ.Meçnikova və humoral nəzəriyyəsinin təmsilçisi Paul Erlixə birlikdə Nobel mükafatı verməklə bu davaya son qoydu. İmmunologiyanın sonrakı inkişafında zaman-zaman gah hüceyrə, gah da humoral nəzəriyyəyə maraq bir-birini əvəz etmişdir. Sonralar Meçnikov özü də immunitətdə hər iki amili nəzərə almağın tərəfdarı olmuşdu. N.Nərimanova gəlincə, problemə birtərəfli baxış ona yad idi, o, orqanizmin leykositlərlə və ya faqositlərlə yanaşı digər özünümühafizə vasitələrinin mövcudluğuna əmin idi. Məsələn, “Tibb və islam” əsərində professor O.Şmideberqə istinadla albuminin bədənini sağlamlığı üçün əhəmiyyətini qeyd etməsi buna dəlalət edir.

Məqalədə N.Nərimanovun toxunduğu “ikinci məsələ” Meçnikovun elmi irsinin digər mühüm tərəfini təşkil edən və “axır vaxtlarda... mədəni millətlər nəzərində son dərəcə qiymətli və maraqlı bir məsələ olmuş” gerontologiya (bu istilahı işlətmir – A.H.) təlimi barəsində idi. Predmetini qocalıq və onun mahiyyəti təşkil edən gerontologiya (qədim yunan. geron, gerontos qoca + logos bilik, elm, təlim) bir elm sahəsi kimi insanın qocalmasının müxtəlif aspektlərini (bioloji, sosioloji, psixoloji və i.a.), səbəblərini və profilaktikasını, həmçinin onun insanın özünə və cəmiyyətə təsirini öyrənir. Bu söz-istilahdan yağan kədər və bədbinliyə baxmayaraq, əslində gerontologiya Meçnikovun həmin problemə həsr etdiyi “İnsan təbiəti haqqında etüdlər” (1903), “Optimizm etüdləri” (1907) əsərlərinin elə adlarından göründüyü kimi nikbin təlimdir. N.Nərimanovun İlya İliçin “axırncı ideali, son xəyal və arzusu”nu əks etdirən bu təlimin mahiyyətini “Səlamət yaşamaq, ömrü uzatmaq və yalnız tez qocalmamaq deyil, bəlkə həmişə cavan qalmaq” sözləri ilə ifadə etməsində də məhz nikbin notlar eşidirik.

Halbuki, Meçnikov gəncliyində tez-tez pessimizmə qapılmış, hətta keçirdiyi mənəvi sarsıntılar onu iki dəfə intihara sövq etmiş, xoşbəxtlikdən ölümdən qurtula bilmişdir. İkinci intihar cəhdindən sonra onun həyata baxışında bir dönüş baş verir, nikbinləşir, insanları da buna çağırır. Yuxarıda adları çəkilən fəlsəfi əsərlərində o göstərirdi ki, pessimist nəzəriyyələrin demək olar hamısı cavan insanlar tərəfindən yaradılmışdır. Zira gənc ikən pessimist olanlarda yetkinlik yaşına yetişincə, ya ahıl çağlarında yaşamaq eşqi güclənir. Bu baxımdan, məsələn, Şopenhauerin özünün bədbinlik fəlsəfəsində səmimi olduğuna əsla şübhə etməyən alim, onun həyatına son qoymaq fikrinə düşmədiyində, hətta əksinə, yetmiş illiyində yüz yaş yaşamağın mümkünlüyü barədə Upanişadların və Fluransın mülahizələrini xatırlayıb təskinlik tapmasında təəccüblü heç nə görmürdü [4, s.219]. Onun fikrincə, “insan qəlbinin böyük bilicisi” olan Lev Tolstoy da həyat instinktinin, yaşamaq tələbatının müxtəlif yaşlarda eyni olmadığını anlaya bilməmişdir [6, s.7]. Aydınır ki, alimin bu görüşlərinə öz şəxsi təcrübəsi də təsir etməmiş deyildir.

Meçnikovun təlimində Broun-Sekarın qocalığın hormonal nəzəriyyəsindən fərqli olaraq ömrün uzadılmasının, qocalıqla mübarizənin çıxış

nöqtəsi “insanın kamil olmayan təbiəti dəyişdirilməlidir” müddəasıdır. O, bu haqda ideya və fikirlərini, artıq qeyd etdiyim kimi, özünün fəlsəfi klassika sayılan “İnsan təbiəti haqqında etüdlər”, “Optimizm etüdləri” əsərlərində şərh edir. Əslində tibbi fəlsəfi sistemini hazırladığı bu əsərlərində alim, insan varlığı və təbiəti, həyat və ölüm, uzunömürlülük və qocalıq haqqında məsələləri müxtəlif fəlsəfi yanaşmalar rakursundan nəzərdən keçirir, tarixdə fəlsəfi pessimizmin səbəblərini tibbi nöqteyi-nəzərdən aşkara çıxarmağa çalışır. Onun fikrincə, insanın dünyaya pessimist baxışının, bədbəxtliyinin kökündə təbiətində mövcud olan çoxlu disharmoniyalar, uyğunsuzluqlardır. Bu disharmoniyalar nədə özünü büruzə verir? Hər şeydən əvvəl, həyatın qısalığı insanın daha çox yaşamaq tələbatına uyğun gəlmir. Bu da ondan irəli gəlir ki, insan yüksək inkişaf etmiş ağılı, şüuru ilə ölümünün labüdlüyünü dərk edir, heyvani təbiəti isə orqanizmin özü-özünü xroniki zəhərləməsi (yoğun bağırsaq vasitəsilə) nəticəsində onu xəstələndirir, qocaldır, həyatını gödəldir. “Vaxtsız qocalıq”, “vaxtsız ölüm” (yeri gəlmişkən, bu ifadələri tibbdə ilk dəfə Meçnikov işlətməmişdir) buradan yaranır. Halbuki insan öz təbiətini dəyişdirməklə, disharmoniyalardan biri olan qocalıq xəstəliyindən qurtula, “tam həyat sikli” – 120-145 il yaşaya bilər. “İnsan təbiəti haqqında etüdlər”in birinci nəşrinə girişdə İ.İ.Meçnikov yazırdı: “... insan varlığı... əgər onun bu təbiətini dəyişdirmək mümkün olarsa radikal surətdə dəyişə bilər. İnsan həyatı yolundan çıxmışdır, və bizim qocalığımız xəstəlikdir, hər hansı başqa xəstəlik kimi onu müalicə etmək lazımdır” [5, s. 9]. Qocalıq sağaldılarsa və patoloji deyil, sadəcə fizioloji hala çevrilərsə, insan həyatı məna və məqsəd kəsb edir. Yalnız elm insan mövcudluğunun vəzifəsini həll etməyə qadirdir, və buna görə ona bu istiqamətdə ən geniş fəaliyyət meydanı vermək lazımdır [5, s. 9-10].

İnsan təbiətinə xas olan ziddiyyətin həllinin optimal yollarını tapmaq cəhdi onun “ortobioz” – “düzgün həyat” qanununu formalaşdırmasına gətirib çıxardı. Bu qanuna görə, insan öz bədənini öyrənmək əsasında qidalanmasına diqqət verməsi (turş süd məhsulları, kefir, qatıq və s. yeməsi), maddələr mübadiləsinə tənzimləməsi, tibbi-gigiyenik qaydalara əməl etməsi vasitəsilə və i.a., bir sözlə, düzgün həyat tərzini sürməklə uzun, fəaliyyətli və gümrah qocalıq əldə etməlidir. Belə olarsa ölümə keçid ağrısız və təbii olar, çünki insan varlığının əsas disharmoniyası: həyat eşqi, yaxud həyat instinkti ilə yaşamaq qabiliyyəti arasındakı ziddiyyət aradan qalxar. O, hazırda fizioloji ölümün mövcud olmadığına təəssüflənir. Belə ki, insan o vaxt ölür ki, onda hələ həyat instinkti yaşayır. Məsələyə bədbin baxış da buradan yaranır. Lakin insan ortobioz əsasında tam siklini başa vuranda, həyatdan doyma baş verəcək, həyat instinkti öz yerini təbii ölüm instinktinə verəcək və o öləcək, sanki yuxuya gedəcək. Meçnikovun nəzərində, bu, elmin ölümə qalib gəlməsi deməkdir.

Meçnikov “Optimizm etüdləri”nin bir fəslini “insan həyatını uzatmağa çalışmaq lazımdır” sualı və ona nikbin müsbət cavabı üzərində qurmuşdur. O

yazır ki, burada söhbət qocaların həyatını qocalığın özünü dəyişmədən uzatmaqdan getmir. Ömrü uzatmaq onların əmək qabiliyyətinin, qüvvə və enerjisinin saxlanması ilə bərabər getməlidir. Lap qoca yaşlarında belə faydalı fəaliyyətə qabil insanları nümunə gətirərək, alim göstərir ki, zəiflik və xəstəliklər kimi qocalığa gətirib çıxaran səbəblər azaldıqca və aradan qaldırıldıqca 60-70 yaşa çatan şəxslərə pensiya təyin etməyə heç bir lüzum qalmayacaq. Bu dövlətə də faydalı olacaq: qocalara himayə üçün ayrılan vəsaitlər artmaq əvəzinə, getdikcə azalacaqdır. Qocalar cəmiyyətə faydalı olmalıdırlar, bunun üçün elə etmək lazımdır ki, onlar böyük həyat təcrübələrini və biliklərini gənclərə ötürə, məsləhətçi və münsif kimi mühüm rollarını oynaya bilsinlər [4, s. 129-130].

Meçnikov dinə, mistikaya, axirətə inanmırdı. Onun inanc yeri yalnız və yalnız elm idi, fəlsəfəsinin məğzində isə “insan xoşbəxtliyə bu dünyada, yer üzündə çata bilər” ideali dururdu. O, opponentlərinə cavab verərək, deyirdi ki, heç bir metafizik nöqteyi-nəzəri müdafiə etmir, ətrafımızda gördüyümüz qocalıq və ölümün böyük bəlalarından qurtulmaq tələbinə uyğun gələn insan ideali haqqında danışır: “Biz gizli olanı, onun planlarını və niyyətlərini dərk edə bilmərik. Gələn təbiəti bir kənara qoyaq və yalnız aqlımızın anladığı şeylərlə məşğul olaq. Sonuncu bizə deyir ki, insan dahiyənə işlər görməyə qabildir; bax buna görə arzu etmək lazımdır ki, o, insan təbiətini dəyişdirsin və onun disharmoniylarını harmoniyalarına çevirsin. Yalnız insan iradəsi bu ideala nail ola bilər” [4, s.276]. Əslində böyük alim qocalıq haqqında yazsa da, idealının gerçəkləşməsində gənclərə ümid bəsləyirdi, özünün də dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, “Etüdlər”, burada elmin bəşəriyyət qarşısında məsuliyyəti barədə söylədiyi sözlər, həqiqəti axtarmaq, elmin inkişafına nikbin nəzər salmaq çağırışı hər kəsdən əvvəl məhz cavanlara ünvanlanmışdır...

N.Nərimanovu həkim olaraq Meçnikovun gerontologiyasının tibbi tərəfi maraqlandırır və bu baxımdan, o, məqalədə öz diqqətini məsələnin nüvəsi ətrafında cəmləyərək, oxucusuna, təlimin yaradıcısının terminologiyası ilə desək, “insan təbiətindəki disharmoniyların ən mühüm səbəbkarı” barədə məlumat verir. Həqiqətən, Meçnikov “İnsan təbiəti haqqında etüdlər” kitabının əsas ideyasının “İnsan təbiətinin disharmoniyları haqqında”, və məhz bizim yoğun bağırsağımızın hədsiz inkişaf etməsindən törənən disharmoniylar haqqında” olduğunu söyləyirdi [6, s.5]. Bu da anlaşılandır, çünki o, qocalmanın əsas səbəbini bədənin öz-özünü xroniki zəhərləməsində görür, yoğun bağırsaqda məskunlaşan bağırsaq mikroblarını bədənin xroniki intoksikasiyasının mənbəyi hesab edirdi və əmin idi ki, yoğun bağırsaq nəinki faydasızdır, hətta həyatımızın qısalmasının baiskarıdır. Alim hətta mikroflorasının həddən artıq korlandığı yoğun bağırsağı əməliyyat edib çıxarmağı məsləhət görür, ümumiyyətlə belə əməliyyatların perspektivini istisna etmirdi [6, s.5].

“Meçnikovun təsəvvürüncə, bədən zərərli şeylərdən saxlanarsa, zəifləşməz və tez də qocalmaz. Bir çox təcrübələrdən sonra Meçnikov bədənini mürur ilə zəifləşib qocalmağını yediyimiz təamdan bildi” deyərək N.Nərimanov alimin bu barədəki fikirlərini populyar şəkildə izah edərək yazır: “Yediyimiz təam qarına gedib qarın suyunun vasitəsilə yumşalıb bağırsaqlara daxil olur ...; bağırsaqlardan bədənə lazım əcza (maddə) haman təamdan qana süzülür, lazım olmayan, daha doğrusu, bədənə zərərli şeylər (fəzalət) bədəndən çıxır. Fəqət böylə də olur ki, haman zərərli şeylər ya tamamilə çıxmıyır, ya gecikir və bağırsaqlarda qalır, qalıb da iylənir. İrin kimi şey olub qana süzülür və bədən mürur ilə ağırlanıb zəifləşir. Demək ki, bədən mürur ilə zəifləşib də vaxtında, məqamında özünü mühafizə edə bilməyib qocalır. Tələf olur”... Daha sonra N.Nərimanov bədənini bu cür daim zəhərlənməməsi, heç olmazsa bağırsaqda zəhərli maddələrin azalması üçün Meçnikovun nəzəriyyəsinə görə qidaya fikir vermək lüzumunu, qatıq və xurma yeməyin faydasını xatırladır.

Meçnikov qatığın hörmətini qaldıraraq ona heykəl qoymuşdur desək səhv etmərik. Əslində qatığın müxtəlif adlar altında (yoqurt, kefir, qatıq, ayran, masoni və i.a.) dünyanın müxtəlif ölkələrində qida kimi istifadə edildiyi qədimdən məlumdur. Hələ Böyük Plini b.e.-nin I əsridə özünün “Təbii tarix”ində skiflərin südü qatılaşıdırıb, onu turş və dadlı içkiyə çevirməyi bacardıklarını xəbər verirdi. Təsədüfi deyil ki, bu gün bütün dünyada “qatılaşıdırılmış” mənasını verən türk mənşəli yoqurt sözündən istifadə olunur. Turş süd məhsullarının müxtəlif növləri dədə-babalarımızın, ana-nənələrimizin mətbəxinin də ən ləziz yeməklərindən olmuşdur. Xalq rəvayətlərindən birində Dədə Qorqud “Gəlinə ayran (yəni ayıran) demədim, ... ayrana doyran (doyuran) demədim” deyərək şeylərə ad qoyarkən səhvə yol verdiyini təəssüflə etiraf edir. Bununla belə, qatığın sağlam həyat üçün müstəsna faydasını ilk dəfə I.I.Meçnikov elmi cəhətdən sübut etmişdir. O, 1905-ci ildə ayrıanda çubuqvari bakteriya – *Lactobacillus bulgaricus* (Bolqarıstanın şərəfinə belə adlandırılmışdır) tapan bolqar tələbəsi S.Qriqorovun kəşfini yüksək dəyərləndirmiş, Qriqorovun təcrübəsini özü də təkrar edərək eyni nəticəni almışdı. 1907-ci ildə Fransa Elmlər Akademiyasının ildönümü münasibətilə dərc etdirdiyi “Turş süd haqqında bir neçə söz” adlı məqaləsində bu barədə yazmış, 36 ölkə haqqında yığıdığı məlumat əsasında Qafqaz və Balkan ölkələrində uzunömürlülərin çox olmasının səbəbini onların qatıq yemələri ilə əsaslandırılmışdır. Meçnikovun təbliğatı hədəfə getmədi. 1908-ci ildə Rusiyada ilk dəfə olaraq Moskvada Qafqazdan gətirilən qatıq göbələyi vasitəsilə tibbi-müalicəvi məqsədlər üçün kefir istehsal edilməyə başlandı. Alimin özünə gəlincə, ömrünün sonunadək gündəlik rasionuna turş süd məhsulları (öz resepti ilə hazırladığı prostokvaşa), o cümlədən *Lactobacillus bulgaricus* təmiz kulturası daxil etmişdi. Hətta Meçnikovla mürəkkəb və gərgin münasibətinə rəğmən, L.N.Tolstoy Yasnaya

Polyanadakı görüşləri zamanı ona yarı zarafat, yarı ciddi deyibmiş: “Narahat olmayın, söz verirəm ki, hər gün qatıq içəcək və 100 il yaşayacağam”.

Beləliklə, məhz Meçnikovun, qədimdən müxtəlif xalqlar arasında qida məhsulu kimi istifadə edilən turş süd məhsullarının bağırsağın mikroflorasına müsbət təsir göstərməsini, həzmi yaxşılaşdırmasını aşkara çıxarması və onu insanın qocalıq xəstəliyindən, orqanizmin zəhərlənməsindən panaseya, “cavanlıq iksiri” kimi geniş təbliğ etməsi qatığının Avropaya, oradan da Amerikaya yayılaraq sənaye əsaslarında istehsalı və satışının təşkil olunmasına rəvac vermişdir.

Odur ki, əbəs yerə onu qərb yoqurtlarının atası adlandırmırlar. Lakin tədricən unudulan bu faktı N.Nərimanov “Hal-hazırda matsoni adında kasalarda qoyulmuş qatıq, kasaməst yemək bu teoriyanın nəticəsidir” deyər alimin xidmətini, elm sahəsində zəhmətlərinin adı həyatda öz real bəhrəsini verdiyini xüsusi olaraq vurğulayır. O, Meçnikovun ömrü uzadan qatıqla yanaşı, xurmanın faydasını da qeyd etdiyini, ərəblərdə Avropadan fərqli olaraq mədə-bağırsaq xəstəliklərinin olmamasını onların xurma yeməsi ilə əlaqələndirdiyini də bildirir. Doktor Nəriman məqaləsini alimin bu mövzuda bir məruzəsini dinlədiyini və aldığı təəssüratı xatırlamaqla bitirir: “Bu barədə Meçnikovun gözəl bir leksiyasını eşidib təəccüb edirdim: əcəba, bu qoca, 70 yaşında olan kişinin insaniyyətə nə payədə məhəbbəti vardır!” [1]

Meçnikov ömrünün son ayları və günləri [7], N.Nərimanovun onun elmə aşiqliyi və insanlara böyük sevgisi haqqında söylədiklərinin sanki bir nümayişi idi.

Birinci dünya müharibəsinin başlanması alimə çox ağır təsir etmişdi. Sivilizasiya məkanı saydığı Avropa ölkələrinin öz aralarında sülhə, danışıqlarla razılığa gəlməyi yox, insanları qanlı müharibəyə sürükləməyi tərcih etməsini o, heç cür ağılına sığdıra bilmir, bunu sadəcə “sərsəmlik” adlandırırdı. Müharibənin elmə vurduğu zərbə onu dərindən kədərləndirirdi. Hərbi vəziyyətə keçidlə əlaqədar Paster institutunda elmi araşdırmalar, heyvanlar üzərində aparılan təcrübələr dayandırılmışdı. Xəstəliklər də bir tərəfdən ömrünün son 7 ayında alimə aman vermirdi. Kəskin formalı miokardit, ardından gələn ağ ciyər infarktı, plevrit ekssudatı onun səhhətini son dərəcə ağırlaşdırmışdı. Nəfəs ala bilmir, dəhşətli ağrıları olurdu. Bununla belə, çarpayıda oturub, əlində qələm işləyir, yanına gələn ziyarətçiləri məmnuniyyətlə qəbul edir, söhbətləşir, zarafat edirdi. Demək olar ki, ən son anlarına qədər xəstəliyinin gedişatını, öz psixi, fiziki durumundakı dəyişiklikləri diqqətlə izləyir, öz müşahidələrini, keçirdiyi hissləri dəftərində qeyd edir, yaxud həyat yoldaşına diqtə edirdi. “O istəyirdi ki, ölüm qarşısında qəlbinin sakitliyini göstərməklə insanlara toxtaqlıq versin, ruhlandırın, öz həyat siklini başa vurmuş insanın artıq ölümdən qorxmadığını, ölüm nəşətinin ona bata bilmədiyini sübut etsin” [7].

Qeydlərində 71 yaşlı alim son illərdə onda həyat instinktinin sönməyə başlamasını, yəni həyatdan doymanı getdikcə daha aydın hiss etdiyini söyləyir və şəxsi nümunəsində öz ortobioz təlimini müdafiəyə qalxırdı. Ona etiraz edib, 71 yaşında yaşamaqdan doymanın normal olmadığını deyənlərə belə cavab verirdi: əvvəla, ömrün uzunluğu müəyyən dərəcədə irsiyyətdən asılıdır. Valideynlərinin, bacı-qardaşlarının isə heç biri onun hazırkı yaşına çatmayıb, xeyli əvvəl vəfat etmişlər. Ömrün uzunluğuna təsir edən peşəyə gəlincə də, o, həmkarlarının bir qismindən daha çox yaşadığını, həyatda olan bakterioloq yaşlılarının isə artıq çoxdan elmlə məşğul olmadıqlarını göstərir və əminliklə bildirirdi: “mənim ortobiozum həqiqətən artıq arzu olunan həddə çatmışdır”. Bu həddin 71 yaşda (yəni tez) baş verməsinin daha bir səbəbini, o, rəşional rejimə çox gec, yalnız 53 yaşından ciddi əməl etməyə başlaması ilə izah edirdi. Həqiqətən də, vəsiyyətinə görə ölümündən sonra meyitinin tibbi ekspertizası ürəyindəki patoloji dəyişikliklərin erkən mənşəyini üzə çıxarmışdı.

Lakin nə qədər sakit, rahat, tələssiz görünməyə çalışsa da, o, narahat idi, çoxlu yarımçıq işləri qaldığından təəssüfünü, bunlar üzərində işləmək həvəsini gizlədə bilmirdi. Qeydlərində oxuyuruq: “Bağırsağın florası məsələsi, diabet – şübhəsiz yoluxucu xəstəlikdir; lakin bunu sübut etmək lazımdır, mənimsə təcrübələrim lap yenincə başlayıb. Məncə, blennorraqiyanın (kəskin irinli konyunktivit) öyrənilməsi onu yeni doğulmuş heyvanlara peyvənd etmək imkanına nail olduqda çox maraqlı nəticələr verəcək. Vərəm yaxşı yoldadır...” İlya İliç institutda aparılacaq işləri görmək, şagirdlərinə kömək etmək, məsləhət vermək, ruhlandırmaq istəyirdi. Görünür, son vəsiyyəti bu barədə gərgin düşüncələrindən doğmuşdur. Sanki qəfildən ağılına gələn qərribə arzusunu o, dostları ilə söhbət əsnasında dilinə gətirmişdi: “Görürsünüz də, mənim həyatım Paster institutu ilə necə bağlıdır; uzun illər burada işləmişəm; xəstəliyim burada keçib... Bu bağ heç vaxt qırılmasın deyə bədənimi təcrübəlik heyvanların yandırıldığı sobada yandırıb külümü bir qabda kitabxananın dolablarından birində saxlamaq olardı”. Mühasibləri təəccüb edib, bunu matəm “zarafatı”na yozsalar da, o, sözündə ciddi idi. Onun son diləyinə əməl edildi.

Deyirlər, böyük alimin külü olan urna indi də Paster institutunun ərazisində köhnə kitabxananın binasında yerləşən Paster muzeyində, kitab rəfinin üstündədir.

Düşünürəm ki, bu vəsiyyətdə bir tərəfdən, Nərimanovun məqaləsində söhbət açdığı “insaniyyətə məhəbbət” simvolunu, digər tərəfdən, Meçnikovun “optimist etüdləri”nin, ümumiyyətlə nikbinliyinin — gələcəyə ünvanlanaraq ölümündən sonra da daima alimlər, gənclər arasında olub onları yeni-yeni elmi tədqiqatlara həvəsləndirmək kimi ən mühüm və, nə qədər paradoksal görünə də, ən optimist ştrixini görmək olar.

Ədəbiyyat

1. Doktor N.Nərimanov. İlya İliç Meçnikov. “Açıq söz”, № 232, 1916.
2. Nəciyeva A. Nəriman Nərimanovun din haqqında fəlsəfi düşüncələri. Bakı: “Azərbaycan Ensiklopediyası” NPB, 1998. 168 s.
3. Иванов Р.Н , Нариман Нариманов основатель советского Азербайджана и первый руководитель Союза ССР. М: ППП «Типография «Наука», 2016. 496 s.
4. Мечников И.И , Этюды оптимизма, М: «Наука», 1988. 328 с.
5. Мечников И.И, Предисловие к первому изданию. (с.8-10) , Этюды о природе человека. М: Изд.-во АН СССР, 1961. 289 с.
6. Мечников И.И, Предисловие к пятому изданию. (с. 3-7), Этюды о природе человека. М: 1961. 289 с.
7. Мечникова О. Н, Жизнь Ильи Ильича Мечникова <https://otkudarodom.ua/ru/zhizn-ili-ilicha-mechnikova-o-n-mechnikova>. (17.09.2022)
8. Рубальский О.В, Мирошников В.М, Галимзянов Х.М, Рыбкин В.С. Экспедиция И.И.Мечникова в Астраханскую губернию в 1911 году. Успехи современного естествознания, № 4, 2006. с. 22-25.

SOYUQ MÜHARİBƏ ŞƏRAİTİNDƏ ALMANİYANIN “YENİ ŞƏRQ SİYASƏTİ” VƏ ONUN AVROPA TƏHLÜKƏSİZLİYİNƏ TÖHFƏSİ (1945-1990)

Cavid Məmmədli

Bakı Dövlət Universiteti
mmdlicavid1@gmail.com

Açar sözlər: AFR, “Yeni Şərq Siyasəti”, ADR, SSRİ, Polşa, “Hallşteyn doktrinası” “Ulbrixt doktrinası”, V. Brandt. K. Adenauer.

Dünya siyasətinin müharibədən sonrakı tarixi AFR-in “Yeni Şərq siyasəti” kimi bir konsepsiyanı doğurdu. “Yeni Şərq siyasəti” anlayışı Almaniya tarixində Şərqi Avropa ölkələri ilə münasibətlərə istinad etmək üçün istifadə edilmişdir. Və yalnız XX əsrin 60-cı illərinin sonlarında o fərqli bir ölçü aldı və Avropada və bütövlükdə dünyada yumuşalma siyasətinin tərkib hissəsi kimi başa düşülməyə başladı. “Yeni Şərq Siyasəti” olmasaydı, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Konfrans, 1972-ci ilin noyabrında “Şərq müqavilələri”nin ratifikasiyasından sonra başlayan ilkin məsləhətləşmələr, Qərbi Berlin üzrə dördtərəfli sazişin qüvvəyə minməsi və AFR ilə ADR arasında münasibətlərin normallaşması prosesinin başlanması olmazdı. Mövzu tədqiq olunarkən ümumiləşdirmələrə, elmi obyektivliyə, eyni zamanda AFR-in “Yeni Şərq Siyasəti” çərçivəsində Şərqi Avropa ölkələri ilə münasibətlər və onun Avropa təhlükəsizliyinə və son nəticədə Almaniya məsələsinin həllinə töhfəsi ətraflı təhlil edilmişdir.

«НОВАЯ ВОСТОЧНАЯ ПОЛИТИКА» ГЕРМАНИИ В ХОЛОДНОЙ ВОЙНЕ И ЕЕ ВКЛАД В ЕВРОПЕЙСКУЮ БЕЗОПАСНОСТЬ (1945-1990 гг.)

Джавид Мамедли

Ключевые слова: ФРГ, «Новая восточная политика», ГДР, СССР, Польша, «доктрина Хальштейна», «доктрина Ульбрихта», В. Брандт. К. Аденауэр. Г. Коль

Послевоенная история мировой политики породила такое понятие, как «Новая восточная политика ФРГ». Термин «Новая восточная политика» использовался на протяжении всей истории Германии для обозначения отношений со странами Восточной Европы. И

только в конце 1960-х годов он приобрел иное измерение и стал пониматься как часть политики умиротворения в Европе и мире в целом. Без «Новой восточной политики» не было бы ни Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, ни первоначальных консультаций после ратификации «Восточных договоров» в ноябре 1972 года, ни вступления в силу четырехстороннего соглашения по Западному Берлину, ни начала процесса нормализации отношений между Федеративной Республикой Германия и ГДР. При изучении темы были подробно проанализированы обобщения, отношения со странами Восточной Европы в рамках «Новой восточной политики» ФРГ и ее вклад в европейскую безопасность и в конечном итоге в решение германского вопроса.

GERMANY'S "NEW EASTERN POLICY" IN THE COLD WAR AND ITS CONTRIBUTION TO EUROPEAN SECURITY (1945-1990)

Javid Mammadli

Keywords: FRG, “New Eastern Policy”, GDR, USSR, Poland, Czechoslovakia, “Hallstein doctrine” “Ulbricht doctrine”, W. Brandt. K. Adenauer.

The post-war history of world politics gave rise to such a concept as the “New Eastern Policy” of the FRG. The concept of “New Eastern Policy” was used in the history of Germany to refer to relations with the countries of Eastern Europe. And only in the late 60s of the 20th century did it acquire a different dimension and begin to be understood as an integral part of the policy of appeasement in Europe and the world as a whole. Without the “New Eastern Policy”, there would have been no Conference on Security and Cooperation in Europe, the entry into force of the quadrilateral agreement on West Berlin and the start of the process of normalization of relations between the FRG and the GDR.

“Şərq siyasəti”nin problemləri ərazi mübahisələrindən tutmuş mənəvi və əxlaqi problemlərə qədər geniş spektri əhatə edirdi. İlk növbədə, İkinci Dünya Müharibəsi illərində nasist Almaniyasının cinayətlərindən əziyyət çəkən Şərqi Avropa ölkələri ilə münasibətlərin normallaşdırılması gündəmdə idi. Bu illər ərzində federal hökumətlər bir tərəfdən “tövbə” siyasəti yeritmək, digər tərəfdən isə “qovulmuş almanlar” problemi ilə bağlı məsələləri həll etmək kimi çətin vəzifələrlə üzləşmişlər. 1949-cu ildə AFR Polşa və Çexoslovakiya ilə sərhədləri tanımırdı, tez-tez şərq ərazilərini qaytarmaq istəyi kimi qəbul edilən

və Varşava və Praqada narahatlıq doğuran "qovulmuş almanlar" məsələsinə aydınlıq gətirmədi. İkincisi, SSRİ ilə həm diplomatik, həm də iqtisadi tərəfdaşlığın yaradılması zəruri görünürdü: Moskva beynəlxalq siyasətin mühüm aktoru idi, tədricən iqtisadi güc qazanırdı və Avropanın enerji siyasətində aparıcı yer tutmağa hazırlaşdı.

“Yeni Şərq Siyasəti”nin inkişaf mərhələləri

“Şərq siyasəti”nin başlanğıc nöqtəsi 1949-cu il hesab oluna bilər, çünki ADR-in gələcəyi və SSRİ və sosialist düşərgəsi ölkələri ilə münasibətləri haqqında çətin fikirlər söyləyən XDI sədri Konrad Adenauer oldu. AFR-in birinci kanslərinin Şərqi Avropa ölkələrinə münasibətdə siyasəti ziddiyyətli idi və həmişə ardıcıl deyildi ki, bu da həm ölkənin müharibədən sonrakı vəziyyətinin, həm də Almanıyanın düşdüyü yeni beynəlxalq vəziyyətin birbaşa nəticəsi idi. Kanslərin Şərqi Avropa ölkələrinə şəxsi münasibəti də mühüm rol oynamışdır: nəzərə almaq lazımdır ki, kansler Adenauer Almanıyanın ikinci alman dövlətini müstəsna olaraq “Şərq zonası”, “Sovet zonası” və ya “qon-darma ADR”[1,s.113] adlandıraraq, SSRİ-ni bəyənmir, Almanıyanın parçalanmasında “kommunistləri” günahlandırır və Avropanın təhlükəsizliyinə əsas təhlükə hesab edərək sosialist düşərgəsi ölkələrinə böyük inamsızlıqla baxırdı [2,s.36].

Almanıyanın birləşməsi məsələsində SSRİ-nin mövqeyinin qeyri-müəyyənliyi mühüm amil idi. Sovet rəhbərliyi həm ADR-də “sosialist eksperimentindən” imtina etmək ideyalarını, həm də ADR-də qəti dəyişikliklərin zəruriliyini səsləndirdi. Böyük əhəmiyyət kəsb edən İ.V.Stalinin 10 mart 1952-ci il tarixli notası idi ki, orada sülh müqaviləsinin yaradılması ilə bağlı danışıqlara başlamaq təklif edilirdi, ona əsasən Almanıyanın hərbi bloklarda iştirak etməyəcəyi şərti ilə AFR və ADR birləşəcək, lakin bu nəticə vermədi. 1953-cü il iyunun əvvəlində Sovet İttifaqı rəhbərliyinin rəsmi mövqeyi Almanıyanın birləşməsinin ADR-in mövcudluğundan mütləq prioritet olmasından ibarət olduğunu göstərici hesab etmək olar. Ancaq bir ay sonra rəy tamamilə əksinə dəyişdi və nəyin bahasına olursa olsun ADR-i qorumaq və "iki Almanıya" anlayışını qəbul etməkdən ibarət idi [3,s.159]. Lakin bu amillərə baxmayaraq, Almanıya hökuməti üçün regionla bağlı siyasi xəttin formalaşdırılması zərurəti mühüm vəzifə kimi görünürdü. AFR-in “Şərq siyasəti” üç əsas istiqamətdə inkişaf etmişdir: birinci istiqamət alman-alman münasibətlərinə aid idi, onun çərçivəsində ADR-in AFR-ə qoşulması üçün planlar hazırlanmışdı; ikincisi alman-sovet münasibətlərini əhatə edirdi və ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqə problemlərinə həsr olunmuşdu, üçüncüsü birinci ikisindən daha az əhəmiyyətli rol oynadı və Şərqi Avropa ölkələri (ilk növbədə Polşa, Çexoslovakiya və Yuqoslaviya) ilə münasibətləri əhatə etdi.

Açıq desək, Adenauerin “Ostpolitik”i o qədər də uğurla inkişaf etmədi - üstəlik, çətinliklər və uğursuzluqlar kanslərin 1955-ci il sentyabrın 8-də SSRİ-

yə 141 nəfərdən ibarət təsirli Alman nümayəndə heyətinin gəldiyi zaman gəldi [4,s.22]. Danışqlar çətin keçdi, bu da tərcüməçilərin səhvləri ilə əlaqədar idi (kansler qeyd etdi ki, sovet qoşunlarının daxil olması "pis şeylərlə" müşayiət olunurdu və bu da "vəhşilik" kimi tərcümə olunurdu - bu, N.S. Xruşşovun qəzəbini oyatdı) və ADR-in mövcudluğu problemi və alman hərbi əsirlərinin qaytarılması (SSRİ-də onlar “müharibə cinayətkarı” hesab olunurdu və onları geri qaytarmaq istəmirdilər) [5,s.169] kimi mühüm məsələlərə fərqli baxışlarla bağlı idi. Ölkələrin məqsədləri də fərqli idi: almanlar, ilk növbədə, əsir düşmüş həmvətənlərini vətənə qaytarmağa çalışırdılar, Moskva Almaniya ilə iqtisadi əməkdaşlıq imkanlarında maraqlı idi; İclasın nəticələri mübahisəli oldu: federal hökumət ölkələr arasında diplomatik münasibətlərin qurulması müqabilində hərbi əsirlərin və internirlərin (müvafiq olaraq 10 və 20 min) geri qaytarılmasına nail ola bildi [6,s.165]. Ölkənin birləşməsi məsələsində heç bir irəliləyiş olmadı, iqtisadi problemlər qaldırılmadı. Eyni zamanda, maraqlısı odur ki, sovet tərəfi Almaniya kanslərini bəyəndi: Xruşşov Almaniya nümayəndə heyətinin mətbuat attaşesi Ekkarla söhbətində onu “Böyük İnsan” adlandırdı [7,s.132-136].

Münasibətlərin çətinləşməsi istiqamətində ilk addım 1955-ci ilin dekabrında qəbul edilmiş “Holşteyn doktrinası” oldu ki, ona görə Almaniya hökuməti ADR-in hər hansı ölkə tərəfindən tanınması faktını bu dövlətlə münasibətlərin kəsilməsinə səbəb olan qeyri-dost hərəkət kimi qiymətləndirdi [8,s.5]. “Şərqi siyasəti”nə fəlakətli təsir göstərən ikinci hadisə Xruşşovun 1958-ci ilin noyabrında Qərbi dövlətlərinə altı ay ərzində Qərbi Berlini tərk etmək zərurəti ilə bağlı Berlin ultimatumu hesab edilə bilər. Və nəhayət, “Ostpolitik”in iflasa uğradığına dair son signal 1961-ci ilin avqustunda Berlin divarının tikintisinə başlanması oldu. Almaniya hökuməti ADR ilə bağlı üç plan hazırladı. Birincisi 1958-ci ilin martında meydana çıxdı və Şərqi Almaniya “Avstriya kimi status” [9,s.379] verilməsi imkanını təklif etdi ki, bu da ADR-i neytral dövlətə çevirəcəkdə. 1959-cu ilin əvvəlində ortaya çıxan Qlobkenin planı qarşılıqlı tanınma və diplomatik münasibətlərin qurulmasını, sonra isə 5 il ərzində yenidən birləşməyə dair referendum və ümumalman parlamentinə azad seçkilərin keçirilməsini nəzərdə tuturdu. 1962-ci il Vətəndaş Sülh Planı, ADR-də insan hüquqlarının vəziyyətinin yaxşılaşdırılması müqabilində Almaniya məsələsinin 10 il təxirə salınmasını təklif edirdi. Yəqin ki, kansler problemin həlli yollarını axtarırdı, amma onun bütün ideyaları Almaniyanı birləşdirmək məqsədi ilə deyil, bu prosesi hazırlamaq məqsədi ilə irəli sürülürdü. Alman tarixçisi J.Foşepot maraqlı bir fikir söyləmişdir: onun fikrincə, parçalanmış Almaniya blok qarşılıqlı vəziyyəti həm AFR hökuməti, həm də SSRİ rəhbərliyi üçün tamamilə qaneedici idi; “sovetlər” bu barədə demək olar ki, açıq danışdırlar və Adenauer belə bir ehtimalı inkar edirdi [10,s.33]. SSRİ-dən başqa Şərqi Avropa ölkələri ilə münasibətlərə ən az

diqqət yetirilirdi ki, bu da üç əsas səbəblə izah olunurdu: birincisi, Adenauer Şərqi Avropa dövlətlərini müstəqil oyunçular kimi qəbul etmirdi, onları “uzun müddət fəaliyyət azadlığını təmin etmək üçün çox zəif olan peyklər” hesab edirdi.” [11,s.92]. İkincisi, sosialist düşərgəsi ölkələrini Almaniya ilə yaxınlaşmaq imkanından məhrum edən “Halşteyn doktrinası” mühüm rol oynadı [12,s.76]. Nəhayət, üçüncüsü, “qovulmuş almanlar” problemi Polşa və Çexoslovakiya ilə bağlı siyasətə müəyyən təsir göstərdi. Üçüncü Reyxin torpaqlarından qaçqınlara, “şərq ərazilərini” geri qaytarmağı vəd etdi. Almaniyanın birinci kansleri konsepsiyasının əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, “Şərq Siyasəti”nin məqsədləri (SSRİ-yə yaxınlaşmaq yolu ilə Almaniyanın birləşdirilməsi) qarşıya qoyulmuş, SSRİ və Şərqi Avropa ölkələri ilə əlaqə yaratmağa cəhdlər edilmişdir. Bu, həmin tərəfin İkinci Dünya Müharibəsinin nəticələrinə baxmayaraq, Almaniya ilə tərəfdaşlıq qurmağa hazır olduğunu göstərdi. Adenauerin “Şərq Siyasəti”nin ən uğursuz hissəsi, şübhəsiz ki, “Halşteyn doktrinası” idi: SSRİ-ni zəiflətmək üçün kansler Şərqi Avropanın digər ölkələrini çətin vəziyyətə saldı və bu, Avropa qitəsinin iki yerə bölünməsinə səbəb oldu [10,s.120].

Lüdviq Erhard və Kurt Georg Kizinger hökumətləri “Şərq siyasəti” sahəsində taleyüklü qərarları ilə yadda qalmadılar və görünür, ayrı bir konsepsiyaya sahib deyildilər. Tarixşünaslıqda bu illər ənənəvi olaraq Villi Brandtın “Yeni Şərq Siyasəti”nə keçid mərhələsi kimi qiymətləndirilmişdir, çünki Şərqi Avropa ölkələri ilə münasibətlərin normallaşdırılması istiqamətində ilk addımlar atıldı. Bu baxımdan, ilk növbədə, kanslerin SSRİ-ni və Şərqi Avropa ölkələrini tərksilah, sülh və təhlükəsizliyin bərqərar edilməsi məsələləri üzrə dialoq aparmağa dəvət etdiyi “Erhard Sülh Notu”nu (1966) qeyd etmək lazımdır. Təəssüf ki, “qeyd” demək olar ki, heç bir təsiri olmadı, çünki GDR göndərildiyi dövlətlər arasında deyildi. Ancaq bunu da unutmaq olmaz: Adenauerin sərt və qəti siyasətindən sonra Almaniya belə bir addım lazım idi. İkincisi, xarici siyasət dəyərlərinin yenidən qiymətləndirilməsində xarici işlər naziri Gerhard Şröder mühüm rol oynamış, Sovet İttifaqı ilə ümumi dil tapmağa çalışmışdır [13,s.246]. Kizingerin “böyük koalisiyasının” “Ostpolitikası” yeni yumuşalma konsepsiyasına əsaslanırdı, burada Almaniyanın birləşməsi məsələsi Avropada münasibətlərin sabitləşməsi problemindən ayrıldı və bu, Şərqi Avropa ölkələrinə münasibətdə siyasətin mürəkkəbliyindən azad edildi. Bundan əlavə, 1968-ci ildə hökumət Rumıniya ilə diplomatik əlaqələr qurdu.

Villi Brandtın “Yeni Şərq Siyasəti”

Kuba böhranından sonra NATO Nazirlər Şurası 1967-ci ilin dekabrında “Harmel Hesabatı” kimi tanınan və rəsmi olaraq “Alyansın gələcək vəzifələri haqqında Şuranın Hesabatı” kimi tanınan sənəddə Şərq Bloku ölkələri ilə siyasi, iqtisadi və sosial-mədəni sahələrin inkişafını təşviq edən qərar qəbul etməsi, dünya və Avropa siyasəti, eləcə də Almaniyanın gələcəyi, baxımından

əhəmiyyətli idi və “Yeni Şərq siyasəti” çərçivəsində kansler V.Brandtın atdığı addımları mümkün etdi.

Hesabatda NATO-nun eyni vaxtda özünün çəkəndirmə-müdafiə və gərginliyi azaltma strategiyalarını həyata keçirməli olduğuna, həmçinin Almaniya və Avropanın bölünməsinə vurğulayaraq bu bölünməyə səbəb olan amillərin aradan qaldırılmasına dair perspektivin inkişaf etdirilməsi zərurətinə diqqət çəkilmişdir.

“Harmel Hesabatı” Qərbi Almaniya üçün, ümumiyyətlə, blok siyasətinə yeni və gərginliyi azaldan yanaşması və xüsusən də Almaniya və Avropanın parçalanmasına son qoyması ilə həyati əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də Qərbi Almanlar Harmel Hesabatını “Şərq-Qərb Münasibətlərinin İncil”i adlandırdılar. Qərbi Almaniyanın Almaniyanın bölünməsi ilə Avropanın bölünməsi arasında qurduğu xətti əlaqəni Qərbi Almaniyanın keçmiş prezidenti Valter Şeel kifayət qədər aydın və başa düşülən şəkildə ifadə etmişdir: “Ostpolitik bizim maraqlarımızın və milli kimliyimizin Avropa ilə eyniləşdirilməsidir” [15,s.19]. V.Brandt-Şeel sosial liberal hökumətinin xarici siyasəti, ilk növbədə, sülhün möhkəmlənməsinə beynəlxalq səviyyədə tanınmış Alman töhfəsi olsa da, ilk növbədə Almaniyanın maraqlarını təmin edən və AFR xarici siyasət sahəsinin ehtiyatla genişləndirilməsini nəzərdə tutan bir siyasət idi. Hələ 1963-cü ildə Brandt AFR-i “Qərb güclərinin konsertində” “bərabər” müstəqil rol oynaya biləcək qədər “yetişmiş” hesab edirdi [14,s.8]. “Şərq Siyasəti” Avropada ərazi status-kvonunun tanınması və güc tətbiqindən və ya onun tətbiqi hədəsindən imtina, Soyuq Müharibənin ətalətini aradan qaldırmaq əsasında Almaniya ilə sosialist ölkələri arasında münasibətləri normallaşdırmaq üçün praktiki addımlar kimi, AFR dünya miqyasında özünü təsdiq etmək və onun beynəlxalq münasibətlərin tam hüquqlu subyektinə çevrilməsi dünya birliyi arasında SDP-ADP (Sosial-Demokrat Partiyası və Azad Demokratiya Partiyası) hökumətinin hakimiyyətdə olduğu dövrlə əlaqələndirilir. Brandtın Ostpolitik təşəbbüsü ilə Qərb AFR-in NATO ilə əlaqələrini zəiflətmək və daha müstəqil təhlükəsizlik siyasətinə riayət etmək və ya Şərqi Qərbə qarşı oynamaq niyyətindən qorxdı. Kanslerliyə daxil olduğdan sonra bir neçə ay ərzində Brandt Sovet İttifaqı, Polşa və Almaniya Demokratik Respublikası ilə kəşfiyyat xarakterli danışıqlara başladı (4). ABŞ əvvəlcə Qərbi Almaniyanın Ostpolitikasına şübhə ilə yanaşmasa da, birmənalı deyildi. Vaşinqton aydın şəkildə Qərbi Almaniya ilə onun Şərq qonşuları arasında münasibətlərin yaxşılaşdırılmasına tərəfdar idi və bir müddət AFR-i Şərqi Avropadakı status-kvonu tanımağa çağırırdı. Bununla belə, bəzi amerikalılar Ostpolitikın sürətindən narahat idilər.

Hitler diktaturasına fəal müqavimətin nümayəndəsi Villi Brandt federal hökumətin başçısı olanda SDP-nin xarici siyasət planlarının həyata keçirilməsi üçün beynəlxalq siyasi ab-hava son dərəcə əlverişli idi. Moskva və Vaşinqton strateji silahların məhdudlaşdırılması (SALT) üzrə danışıqlar aparırdılar, NATO

silahlı qüvvələrin və silahların ikitərəfli balanslaşdırılmış ixtisarına dair danışıqlar aparmağı təklif etdi. 1969-cu il noyabrın 28-də AFR Nüvə Silahlarının Yayılmaması haqqında Müqaviləyə qoşuldu. Sovet xarici siyasətində dəyişikliklər, prezident Niksonun dövründə yumuşama sahəsində ABŞ təşəbbüsləri və soyuq müharibə dövrünün başa çatdırılmasının zəruriliyi ilə bağlı geniş daxili siyasi konsensus Qərbi Almanianın “Yeni Şərq Siyasəti”-nin inkişafı üçün əsas ilkin şərt oldu. Xarici siyasət uyğunluğu, daxili siyasi konsensus və yüksək koalisiya homojenliyi aktiv yumuşama siyasəti üçün ideal başlanğıc nöqtəsi idi. V.Brandtın uzunmüddətli xarici siyasətinin əsasını Şərqlə Qərb arasında tarazlıq, Şərqi və Qərbi Avropa arasında əməkdaşlıq təşkil edirdi.

Qısa və ortamüddətli perspektivdə Brandt-Şeel hökuməti üç məqsəd güdürdü: Sovet İttifaqı ilə münasibətləri yaxşılaşdırmaq, Şərqi Avropa dövlətləri ilə münasibətləri normallaşdırmaq və Almanianın hər iki hissəsi arasında rejimin qorunması. Eyni zamanda hökumət açıq şəkildə bildirdi ki, bu siyasət dost Qərb dövlətlərinin razılığı və dəstəyini tələb edir. 1969-cu ilin mayında Brandt Hamburqda bəyan etdi ki, Avropada Şərqlə Qərb arasında qarşıdurmanı əvvəlcə Qərb dövlətlərinin ittifaqını gücləndirməklə, sonra isə Şərqlə Qərb arasında əlaqələri genişləndirməklə aradan qaldırmaq olar. Almaniya kansleri ADR hökumətinə müraciət edərək, ayrı-seçkilik olmadan bərabərlik əsasında danışıqlar aparmağa hazır olduğunu bəyan etdi. Eyni zamanda o, milli məsələni nəzərə almaqla iki alman dövləti arasında xüsusi münasibətlərin qurulmalı olduğunu vurğuladı [15,s.206-208]. Uzunmüddətli perspektivdə V.Brandt və onun ən yaxın köməkçisi E.Barın məqsədi müharibədən sonrakı status-kvonu aradan qaldırmaqla Avropada dinc nizama nail olmaq idi. Hərbi blokların - NATO və VMT-nin mövcudluğuna əsaslanaraq, tərksilah tədbirlərinin köməyi ilə ikinci mərhələyə keçmək mümkün olan zaman zəifləmə səviyyəsinə nail olmalı idi. İkinci mərhələdə hər iki hərbi blok bir növ institusional dam örtüyünə çevrilməli və təhlükəsizlik məsələləri üzrə daimi Avropa konfransına çevrilməli olan ümumi orqanlar yaratmalı idi. Nəticədə, NATO və VMT vahid təhlükəsizlik sistemi ilə əvəz edilməli idi ki, bu sistemə onun üzvü olmayan hər iki fəvqəldövlət zəmanət verirdi. Birinci mərhələdə kollektiv təhlükəsizlik sisteminin qurulması üçün Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri arasında güc tətbiqindən imtinaya dair bir sıra ikitərəfli sazişlər bağlanmalı və silahlı qüvvələrin tədricən ixtisarına dair sazişlər imzalanmalı idi. Bu hərbi blokları aşmaq perspektivi və Almaniya üçün uzunmüddətli NATO və Atlantik təhlükəsizlik sistemindən çıxmaq perspektivi “Alman siyasətində” yeni tendensiyalar kimi xarici və daxili siyasət baxımından mübahisəli idi.

“Şərq Siyasəti” sahəsində Brandt-Şeel hökuməti öz söylərini aşağıdakı məqsədlərin həyata keçirilməsinə yönəltdi [16,s.128]:

1. Sovet İttifaqı ilə güc tətbiqindən imtina haqqında (eyni zamanda ADR-in de-yure tanınması arzuolunmaz hesab edilirdi), habelə SSRİ ilə ikitərəfli, xüsusilə iqtisadi münasibətlərin möhkəmləndirilməsi.
2. Polşa ilə razılaşmaya əsasən, onun ayrılmaz hissəsi Oder və Neyse boyunca sərhədin tanınması.
3. Qərbi Berlin ətrafında vəziyyətin yaxşılaşdırılması. Eyni zamanda, AFR-in vəzifələri Qərbi Berlin üçün üç dövlətin məsuliyyətini saxlamaq, şəhərlə nəqliyyat əlaqələrinə və onun yaxşılaşdırılmasına təminat vermək, Qərbi Berlin və ADR arasında olduğu kimi Şərqi və Qərbi Berlin arasında əlaqələri gücləndirmək,
4. ADR ilə bir sıra sazişlər bağlanarkən - mümkünsə Sovet yardımı ilə - ADR-in beynəlxalq hüquqi tanınması istisna olmaqla, hər iki alman dövləti arasında xüsusi münasibətlər elan ediləcək. Eyni zamanda, mübadilə və səfərlərin genişləndirilməsi, yəni vətəndaşların hərəkət və yaşayış azadlığının təmin edilməsi, onlar arasında məlumat və fikir mübadiləsinin təmin edilməsi yolu ilə qonşu ADR-də insanların həyatını asanlaşdırmaq tədbirlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.
5. Şərqi Avropanın digər ölkələri ilə bağlanmış müqavilələrə görə, ADR-in beynəlxalq səviyyədə tanınmasından və hər iki alman dövləti BMT-yə daxil olduqdan sonra onlar artıq “Ulbrixt Doktrinası”¹ adlanan maneələrlə təhdid edilməyəcəklər.
6. Hər iki alman dövlətinin Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsində və Mərkəzi Avropada silahlı qüvvələrin və silahların azaldılmasına dair danışıqlarda iştirakı haqqında.

SSRİ ilə münasibətlər. Moskva müqaviləsi

“Şərqi siyasəti”nin təməli 1970-ci il avqustun 12-də Sovet-Qərbi Almaniya münasibətlərinin əsas prinsiplərini müəyyən edən Moskva müqaviləsinin bağlanması ilə qoyuldu. SSRİ ilə müsbət münasibətlərin inkişafı “Şərqi” və “Almaniya siyasəti”nin yalnız sovet maraqları nəzərə alındığı təqdirdə həyata keçirilə biləcəyini başa düşən Brandt-Şel hökuməti üçün müstəsna maraq kəsb edirdi. Hələ 1969-cu il sentyabrın 22-də Nyu-Yorkda Kizinger hökumətində nazir kimi Villi Brandt sovet həmkarı ilə ikitərəfli münasibətlərin praktiki məsələləri üzrə intensiv məsləhətləşmələr apardı. 1970-ci ilin yanvar-may aylarında Moskvada federal kansler E.Barın departamentində yüksək vəzifəli şəxs və SSRİ xarici işlər naziri A.Qromiko danışıqlar apardılar. Buna paralel olaraq Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinin dövlət katibi Q.F.Dukvits Polşada

¹ Şərqi Almaniya lideri Valter Ulbrixtin şəərəfinə adlandırılan Ulbricht doktrinası Şərqi Almaniya ilə Qərbi Almaniya arasında normal diplomatik münasibətlərin yalnız hər iki dövlətin bir-birinin suverenliyini tam tanıması şərti ilə baş verə biləcəyini iddia edirdi. Bu, Qərbi Almaniyanın yeganə qanuni Alman dövləti olduğunu təkid edən Qərbi Almaniya siyasəti olan Hallşteyn Doktrinasına zidd idi.

danışqlar apardı, Bonnda isə Qərbi Berlin ətrafında vəziyyətin nizamlanması məsələsi ilə bağlı dörd dövlət arasında danışqların ilk raundları başladı. 1970-ci il yanvarın 30-dan mayın 22-dək olan dövrdə Bahr və Qromiko arasında aparılan fikir mübadiləsinin nəticəsi olaraq Almanıyanın “indiki zamanda və gələcəkdə” Avropa dövlətlərinin sərhədləri, o cümlədən Oder və Neyse boyunca sərhəd və Almaniya ilə ADR arasındakı sərhəd toxunulmazlığına hörmət etməyi öhdəsinə götürdüyü “Bahr sənədi”nin meydana çıxması oldu [18,s.110].

İki Alman dövlətinin mövcudluğunun AFR tərəfindən tanınması, Nüvə Silahlarının Yayılmaması haqqında Müqavilənin imzalanması, Sovet təbii qazının 20 il müddətinə tədarükünə dair üç müqavilənin bağlanması, Sovet-Qərbi Almaniya dialoqunu sürətləndirdi. **1970-ci il avqustun 12-də Moskvada SSRİ ilə Almaniya arasında tarixi müqavilə imzalandı.** BMT Nizamnaməsinin prinsiplərinə uyğun olaraq, o, mübahisəli məsələlərin müstəsna olaraq sülh yolu ilə həllini nəzərdə tuturdu. SSRİ və Almaniya güc tətbiq etmək hədəsindən və ya güc tətbiqindən çəkinməyə söz verdilər; heç kimə qarşı ərazi iddialarının olmadığını və gələcəkdə belə iddialarla çıxış etməyəcəklərini bildirdilər; Polşa Xalq Respublikasının sərhəddi olan Oder-Neyse xətti və Federal Hökumət arasındakı sərhəd də daxil olmaqla, indi və gələcəkdə Avropadakı bütün dövlətlərin, o cümlədən AFR və ADR sərhədləri toxunulmaz olaraq tanınır. Yumuşama siyasətinin inkişafı üçün gələcək addımlar ayrıca Moskvada imzalanmış “Tərəflərin niyyətləri haqqında saziş”də öz əksini tapdı. AFR Hökuməti ADR ilə münasibətlərini müqavilə əsasında normallaşdırmağa və onunla münasibətlərini tam bərabərlik, ayrı-seçkilik etməmək, hər birinin müstəqilliyinə hörmət əsasında qurmağa hazır olduğunu bəyan etdi, hər iki alman dövlətinin BMT-yə daxil olmasını asanlaşdıracaq tədbirlər görmək niyyəti, habelə AFR-in Çexoslovakiya ilə 1938-ci il Münhen müqaviləsinin etibarsızlığının tanınması ilə bağlı məsələləri həll etmək istəyi açıqlandı. “Müqavilə”də Moskva müqaviləsinin və AFR-in ADR, Polşa və Çexoslovakiya ilə müvafiq müqavilələrinin vahid bir bütöv olduğu barədə qarşılıqlı anlaşma qeyd edildi. SSRİ və Almaniya həmçinin Avropada gərginliyin azaldılması üçün addımlar atmağa, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirəyə hazırlaşmaq və onun uğurla keçirilməsi üçün əlindən gələni etməyə hazır olduqlarını bildirdilər.

Polşa ilə əlaqələr

Polşa Almanıyanın Şərqi Avropa ölkələri ilə münasibətlərin normallaşdırılmasına dair ilk sazişini Varşavada imzalamasını istəyirdi. O zaman Oder və Neisse boyunca sərhəd məsələsindən daha aktual problem yox idi. Bundan əlavə, Sovet İttifaqı kimi Polşa da Hitlerin təcavüzü nəticəsində ən çox əziyyət çəkdi. 1970-ci ilin dekabrın 7-də Almaniya ilə Polşa arasında Polşa-Qərbi Almaniya münasibətlərinin normallaşması üçün başlanğıc nöqtəsi olduğu üçün

əhəmiyyəti Avropa üçün heç də az əhəmiyyət kəsb etməyən müqavilə imzalandı. Müharibədən sonrakı ərazi quruluşunun tanınması, güc tətbiqindən və ya onun tətbiqi təhlükəsindən imtina edilməsi və Polşa dövlətinin Oder və Neisse boyunca qərb sərhədinin tanınması ilə münasibətlər tarixində Almaniya və Polşa arasında yeni səhifə açıldı [20,s.409].

Çexoslovakiya ilə əlaqələr

AFR ilə SSRİ, Polşa və ADR arasında müqavilələrin imzalanması Çexoslovakiya-Qərbi Almaniya münasibətlərinin nizamlanmasına yol açdı ki, bu da Moskvada “Tərəflərin niyyət sazişi”-də qeyd olunurdu. 1973-cü il dekabrın 11-də Praqada V.Brand və V.Şelin Çexoslovakiyaya səfəri zamanı Çexoslovakiya ilə AFR arasında qarşılıqlı əlaqələr haqqında Praqa müqaviləsi imzalandı. Orada tərəflər Münhen sazişinin “güc hədəsi altında Çexoslovakiyaya tətbiq edildiyini” bəyan etmiş və onu “etibarsız”, yəni hüquqi nöqteyi-nəzərdən bəri başdan etibarsız hesab etdilər. Praqa müqaviləsi sərhədlərin toxunulmazlığı prinsiplərini və ümumi Çexoslovakiya-Qərbi Almaniya sərhədinin toxunulmazlığını təsbit etdi. Sənəd Avropa və beynəlxalq təhlükəsizliyə təsir edən məsələlərdə təhdid etməmək və ya güc tətbiq etməmək prinsipini elan etdi. Çexoslovakiya və Almaniya mübahisələrini yalnız sülh yolu ilə həll etməyə söz verdilər. Sazişdə hər iki ölkənin iqtisadiyyat, elm, elmi-texniki və mədəni əlaqələr, ətraf mühitin mühafizəsi, idman, nəqliyyat və hər iki ölkənin maraqlarına cavab verən digər əlaqələr sahələrində əməkdaşlığı genişləndirməyə hazır olduqları ifadə edildi.

Beləliklə, Almaniyanın “Yeni Şərq Siyasəti” sosialist birliyi ölkələri ilə siyasi, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsində bərabərlik, mehriban qonşuluq və qarşılıqlı hörmət əsasında, İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Avropada inkişaf edən reallıqlar, o cümlədən xüsusi beynəlxalq, lakin Qərbi Berlinin hüquqi statusu və hər hansı qarşılıqlı iddialardan imtina, tarixi dəyərlərin tanınması şərti ilə ikitərəfli münasibətlər sistemini formalaşdırdı. Almaniya ilə Çexoslovakiya arasında müqavilənin imzalanması və Macarıstan və Bolqarıstanla diplomatik münasibətlərin qurulması ilə “Ostpolitik”in ikitərəfli mərhələsi başa çatdı.

Villi Brandt istefa verəndən sonra Almaniyanın “Ostpolitik”i o qədər də sürətlə inkişaf etmədi: yeni kansler Helmut Şmidt (1974-1982) “atlantik” və “praqmatist” idi ki, Almaniya-Amerika münasibətlərinin inkişafını “Ostpolitik”dən üstün tuturdu [19,s120]. Şmidtin kanslerliyinin ilk illərində Şərqi Avropa ölkələri ilə bağlı siyasəti son dərəcə ləng inkişaf etdi, çünki “Şərq Siyasəti”nin əsas müqavilələri Brandt dövründə imzalandı və indi onların həyata keçirilməsi mərhələsi başladı, bu daha yavaş və daha çox çətin idi. Əsas nəticə 1975-ci ilin iyul-avqust aylarında Helsinkidə imzalanmış Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin Yekun Aktı hesab oluna bilər, o zaman Almaniyanın “Ostpolitik”i yeni görkəm alır, ona əsasən Qərblə Şərq

arasında problemlər öz həllini tapır. ATƏT danışıqlarında, eləcə də Avropa İqtisadi Komissiyasında. 1975-ci ildən sonra Almaniyanın xarici siyasəti açıq şəkildə “atlantik xarakter” aldı və Avropada sosialist ölkələri ilə əməkdaşlıq istənilən məsələlərin həlli üçün birdəfəlik görüşlər formatına çevrildi. Kansler hesab edirdi ki, “güzəşt” siyasətinin inkişafı yalnız ABŞ və NATO ilə əməkdaşlıq şəraitində mümkündür və bunun nəticəsində Almaniyanın xarici siyasətində “Qərb siyasəti” tədricən mərkəzi yer tutur. Qərbi Avropada Amerikanın orta mənzilli raket sistemlərinin yerləşdirilməsinə başlanıldığı zaman bu transformasiyanın böyük ölçüdə nəticəsi NATO-nun “ikili həlli” oldu. Kansler Helmut Kol (1982-1998) Almaniyanın maraqlarını Avropa qitəsinə qaytardı, lakin əsas diqqəti Almaniyanın birləşməsi probleminə yönəltdi. Kolun alman siyasətinin əsas əsasını AFR nəinki davam etdirməyi, həm də ADR ilə əməkdaşlığı genişləndirməyi planlaşdırdığı (28 noyabr 1989-cu ildə təqdim edilmiş) prinsiplər proqramı adlanan proqram idi. Məlum olduğu kimi, kanslerin bu istiqamətdə apardığı siyasət (SSRİ Prezidenti M.S.Qorbaçovla birgə) uğurlu olmuşdur: 1990-cı il sentyabrın 12-də Moskvada altı dövlətin xarici işlər nazirləri “Almaniyaya münasibətdə son nizamlanma haqqında” saziş imzaladılar. ” Bu öz növbəsində Soyuq Müharibə dövründə Almaniyanın “Yeni Şərq Siyasəti”in əsas vəzifəsi tamamlandı. Nəticədə Almaniya birləşdi.

AFR-in xarici siyasətində böyük problem təşkil edən “Almaniya siyasəti”nin başqa vasitələrlə həyata keçirilməsi kimi görünən “Ostpolitik” (Şərq Siyasəti) əslində Avropada “yumuşalma”ya səbəb oldu. Bu münasibətlə Almaniya Federativ Respublikası Şərqi Avropa ölkələri ilə funksional əlaqələri inkişaf etdirdi. Digər tərəfdən, Sovet İttifaqı Şərq müqavilələri əsasında Avropanın təhlükəsizliyi ilə bağlı layihələr hazırlamağa başladı. Şərq Konvensiyaları AFR-in ticarət əlaqələrinin inkişafına böyük töhfə verdi. Villi Brandt əvvəldən bu təşəbbüslərdə AFR-in iqtisadi maraqlarını nəzərə aldığını bəyan edib. Bu çərçivədə Almaniya Federativ Respublikasının ixracı 1970-1971-ci illərdə 15,6%, 1971-1972-ci illərdə 29,5%, 1972-1973-cü illərdə isə 41,3% artmışdır.

İlk dövrlərlə müqayisədə Şərq siyasəti aşağıdakı yenilikləri gətirdi.

1. Status-kvonu dəyişmək, onu indiki formada qəbul etmək əvəzinə,
2. AFR-i yeganə qanuni dövlət hesab etməkdənsə, bir millət iki dövlət prinsipinə üstünlük verildi.
3. Güc siyasəti əvəzinə harmoniya və bərabərlik siyasəti
4. Şərqlə yumuşamanın ilkin şərti kimi Almaniyanın birləşməsinə tələb etmək əvəzinə, birləşmənin ilkin şərti kimi yumuşalma
5. Qarşılıqlı inkar əvəzinə, dialoq

Nəticə olaraq XX əsrin 70-ci illərində Avropa təhlükəsizlik konfranslarının keçirilməsi, sonda Helmut Kolun rəhbərliyi altında Almaniyanın yenidən birləşməsi “Yeni Şərq Siyasəti”nin məntiqi nəticəsi idi.

Ədəbiyyat

1. Белова В.Б. «Германия. Вызовы XXI века». М: Издательство «Весь Мир», 2009. 792 с.
2. Брам Х, Любин В. Аденауэр и СССР: неизвестные страницы истории. Россия и современный мир. 2006. №2 (51). 169 с.
3. Кириллова А. Н.. «Новая восточная политика» федерального канцлера Герхарда Шрёдера (1998-2005 гг.). 185 с
4. Филитов А.М. Каким путем пойдет Германия? Советские планы по германскому вопросу в 1953 году. Россия XXI. 2008. № 2. 159 с.
5. Павлов Н.В. Внешняя политика ФРГ / Н.В. Павлов, А.А. Новиков, М: 2005. 352 с.
6. Павлов Н.В. Внешняя политика ФРГ в постбиполярном мире. М: Наука, 2005. 409 с.
7. Павлов Н.В. История современной Германии: 1945 – 2005 гг. Курс лекций для вузов. М: 2006. 512 с.
8. Спиридонов С. В. Роль «Восточной Политики» ФРГ в Трансформации Системы Европейской Безопасности (2000–2013 гг.) Москва: 2014. 200 с
9. Ralph B. Levering-Wiley Blackwell. “The Cold War. A Post-Cold War History”. 2016. 295 p.
10. Smyser R. “From Yalta to Berlin: The Cold War Struggle Over Germany”. St. Martin's Press. January 1, 2000. 486 p.
11. Fulbrook M. “Europe since 1945 (Short Oxford History of Europe)” Oxford University Press. January 25, 2001. 342 p.
12. Fulbrook M. “A History of Germany 1918-2014. The Divided Nation”. John Wiley & Sons, Ltd 2015. 382 p.
13. Charles R Editors. “Germany and the Cold War: The History and Legacy of the Divide between East Germany and West Germany”. 2018. 184 p.
14. Gerald H. R. “Britain, Germany and the Cold War. The Search for a European Détente 1949–1967” Routledge. 2007. 270 p.
15. McAdams J. “Germany Divided: From the Wall to Reunification” Aug 14, 1994. 270 p.
16. Maulucci T. “Adenauer's Foreign Office: West German Diplomacy in the Shadow of the Third Reich”. Northern Illinois University Press. November 15, 2012. 304 p.

17. Morgan R. "United States and West Germany 1945-1973: A Study in Alliance Politics". Oxford Univ Press 1974. 294 p.
18. Garton Ash T. "In Europe's Name Germany and the Divided Continent". Publisher: Knopf Doubleday Publishing Group, New York. 1993. 700 p.
19. Bender P. Die Ostpolitik W. Brandts oder die Kunst des Selbstverständlichen. Hamburg, 1972. 139 p
20. Dannenberg J. "The Foundations of Ostpolitik. The Making of the Moscow Treaty between West Germany and the USSR". Oxford University Press 2008. 318 p.
21. Wegs R. Ladrech R.. "Europe Since 1945 A Concise History" St. Martin's Press 1996. 382 p.
22. Adenauer K. "Erinnerungen 1953-1955". Stuttgart. Deutsche Verlags-Anstalt DVA 1994. 556 p.
23. Brandt W. "Friedenspolitik in Europa". Frankfurt am Main, 1968. 225 s.
24. Brandt W, Schmidt H, Kellermeier J. "Deutschland 1976: Zwei Sozialdemokraten im Gespräch". Reinbeck bei Hamburg, 1976. 230 p.
25. Krekel M.V. Verhandlungen in Moskau. Adenauer, die deutsche Frage und die Rückkehr der Kriegsgefangenen. Bad Honnef-Rhöndorf. 1996. 22 s.
26. Keil R.-D. Mit Adenauer in Moskau. Erinnerungen eines Dolmetschers. Bonn, 1997. 144 p.
27. Grewe W.G. Deutsche Aussenpolitik der Nachkriegszeit. Stüttgart. 1960. 5 s.
28. Foschepoth J. Adenauers Moskaureise. Aus Politik und Zeitgeschichte. 1986. 33 s.
29. Schwarz H.P. Das außenpolitische Konzept Konrad Adenauer. Adenauer-Studien I. Mainz: Matthias Grünewald-Verlag. 1971. 92 s.
30. Schöllgen G. "Die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland von den Anfängen bis zur Gegenwart". 110 s.
31. Klessman C. Adenauers Deutschlands- und Ostpolitik 1955-1963. Adenauer und die deutsche Frage. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. 1988. 400 p.
32. Niedhart G. "Durch den Eisernen Vorhang: Die Ära Brandt und das Ende des Kalten Kriegs". Theiss in Herder. 2019. 304 s.
33. Niedhart G. "Deutschland in Europa: Nationale Interessen und Internationale Ordnung im 20. Jahrhundert". Mannheim, 1997. 402 s.
34. Peter Bender. "Die Ostpolitik Willy Brandts oder Die Kunst des Selbstverständlichen". Rowohlt Verlag. 1972. 139 s.
35. Willy Brandt. "Friedenspolitik in Europa". S. Fischer Verlag. 1968. 252 s.

36. <https://cyberleninka.ru/article/n/foreign-policy-of-the-small-coalition-in-the-federal-republic-of-germany-during-1974-1976-period-moving-from-idealism-towards-political-and>
37. <https://cyberleninka.ru/article/n/west-germany-s-eastern-policy-and-new-dimensions-of-its-foreign-policy-development-from-1969-to-1974>
38. <https://cyberleninka.ru/article/n/germanskaya-politika-federalnogo-kantslera-adenauera>
39. <https://cyberleninka.ru/article/n/na-periferii-vostochnoy-politiki-frg-adenauer-i-strany-vostochnoy-evropy>

RUSİYANIN ŞİMALI AZƏRBAYCANDA QURDUĞU YENİ İNZİBATI İDARƏETMƏ MEXANİZMİ

Elbrus Bağışov

Bakı Dövlət Universiteti

elbrus2080@gmail.com

Açar sözlər: Şimali Azərbaycan, Rusiya imperiyası, inzibati idarəetmə, XIX əsr, islahatlar, işğal siyasəti, yerli idarəetmə, qanunvericilik, sosial-iqtisadi təsirlər, məmur idarəçiliyi.

Bu tədqiqat məqaləsi Rusiyanın XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda qurduğu yeni inzibati idarəetmə mexanizmini araşdırır. Rusiya imperiyasının bu əraziləri işğal etməsindən sonra tətbiq etdiyi idarəetmə sistemi, onun əsas xüsusiyyətləri, məqsədləri və yerli əhali üçün doğurduğu nəticələr təhlil olunur. Məqalədə inzibati bölgü siyasəti, Rusiya qanunvericiliyinin tətbiqi, yerli idarəetmə strukturlarının transformasiyası və rus məmurlarının roluna xüsusi diqqət yetirilir.

Tədqiqatın məqsədi Rusiyanın Şimali Azərbaycanda qurduğu inzibati idarəetmə mexanizminin əsas prinsiplərini, məqsədlərini və nəticələrini tədqiq etməkdir. Məqalədə Rusiyanın bu idarəetmə modelinin yerli əhali üzərində təsiri, yerli idarəetmə ənənələri ilə uyğunluğu və onun uzunmüddətli siyasi, iqtisadi və sosial nəticələri araşdırılır. Araşdırma, həmçinin Rusiyanın bölgədə möhkəmlənmək üçün həyata keçirdiyi islahatları və onların effektivliyini qiymətləndirməyi hədəfləyir.

НОВАЯ АДМИНИСТРАТИВНАЯ СИСТЕМА УПРАВЛЕНИЯ, СОЗДАННАЯ РОССИЕЙ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Эльбрус Багишов

Ключевые слова: Северный Азербайджан, Российская империя, административное управление, XIX век, реформы, политика оккупации, местное самоуправление, законодательство, социально-экономические последствия, бюрократическое управление.

В данной научной статье исследуется новая административная система управления, созданная Россией в Северном Азербайджане в начале XIX века. Анализируется административная структура, введенная после оккупации этих территорий Российской империей, её основные

характеристики, цели и последствия для местного населения. Особое внимание уделяется административному территориальному делению, внедрению российского законодательства, трансформации местных управленческих структур и роли российских чиновников.

Целью данного исследования является изучение основных принципов, целей и результатов административной системы управления, установленной Россией в Северном Азербайджане. В статье оценивается влияние этой модели управления на местное население, её соответствие традиционным местным административным практикам, а также её долгосрочные политические, экономические и социальные последствия. Кроме того, исследование направлено на анализ реформ, проведённых Россией для укрепления своего контроля в регионе, и оценку их эффективности.

THE NEW ADMINISTRATIVE GOVERNANCE MECHANISM ESTABLISHED BY RUSSIA IN NORTHERN AZERBAIJAN

Elbrus Baghishov

Keywords: Northern Azerbaijan, Russian Empire, administrative governance, 19th century, reforms, occupation policy, local governance, legislation, socio-economic impacts, bureaucratic administration.

This research paper examines the new administrative governance mechanism established by Russia in Northern Azerbaijan in the early 19th century. It analyzes the administrative system implemented following the Russian Empire's occupation of these territories, its key characteristics, objectives, and the consequences it brought for the local population. The study focuses on the administrative division policies, the implementation of Russian legislation, the transformation of local governance structures, and the role of Russian officials.

The purpose of this research is to investigate the fundamental principles, goals, and outcomes of Russia's administrative governance system in Northern Azerbaijan. The study evaluates the impact of this governance model on the local population, its compatibility with traditional local administrative practices, and its long-term political, economic, and social consequences. Additionally, the research aims to assess the reforms implemented by Russia to consolidate its control over the region and to evaluate their effectiveness.

Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda inzibati idarəetmə sistemini qurması tədricən və mərhələli şəkildə həyata keçirildi. İlk dövrlərdə Rusiya hakimiyyəti yerli idarəçilik ənənələrinə qismən hörmətlə yanaşaraq bəzi xanlıqların muxtariyyətini müvəqqəti olaraq saxladı. Lakin bu vəziyyət uzun çəkmədi və Rusiya hakimiyyəti bölgəni tam şəkildə imperiyanın inzibati sistemində inteqrasiya etmək üçün bir sıra islahatlara başladı. Bu islahatlar əsasən hərbi və mülki idarəetmə prinsiplərinə əsaslanır, imperiyanın digər əyalətlərində tətbiq edilən sistemə uyğunlaşdırılırdı.

Rusiya hakimiyyəti ilk növbədə inzibati bölgü prinsipini dəyişdi. Şimali Azərbaycan xanlıqları ləğv edilərək, onların əvəzinə quberniya və qəza idarəetmə sistemi tətbiq olundu. 1840-cı ildə həyata keçirilən inzibati islahatlar nəticəsində Şimali Azərbaycan əraziləri Gürcü-İmereti quberniyasının tərkibinə daxil edildi. Lakin bu sistem uzunmüddətli olmadı və 1846-cı ildə Tiflis və Şamaxı quberniyaları yaradıldı [5, s.13]. Daha sonra Şamaxı quberniyasının adı dəyişdirilərək Bakı quberniyası adlandırıldı. Bu dəyişikliklər bölgənin Rusiya imperiyasının tərkibində inzibati struktur baxımından tam uyğunlaşdırılmasına xidmət edirdi.

Yeni idarəetmə sistemində mərkəzi hakimiyyətin nümayəndələri əsas rolu oynayırdı. Rus məmurları quberniya və qəzaların idarə edilməsinə təyin olunur, yerli idarəetmə strukturları isə tədricən sıradan çıxarılırdı. Müəyyən dövrlərdə yerli əhali arasından da məmurlar təyin edilsə də, bu təyinatlar əsasən formal xarakter daşıyırdı və real hakimiyyət rus məmurlarının əlində cəmlənirdi. Bu proses yerli aristokratiyanın və xanlıq dövrünün idarəetmə təbəqəsinin siyasi nüfuzunun zəifləməsinə gətirib çıxardı.

Rusiya imperiyası inzibati idarəetməni möhkəmləndirməklə yanaşı, hüquq və məhkəmə sistemində də ciddi dəyişikliklər etdi. Əvvəllər Şəriət və adət hüququna əsaslanan məhkəmə sistemi tədricən Rusiya qanunvericiliyi ilə əvəz olundu. Yeni məhkəmə sistemi əsasən imperiyanın digər əyalətlərində mövcud olan modelə uyğun şəkildə quruldu. Bu dəyişikliklər yerli əhali arasında birmənalı qarşılanmasa da, Rusiya hakimiyyəti inzibati nəzarəti gücləndirmək üçün məhkəmə sistemini öz maraqlarına uyğun formalaşdırdı.

İdarəetmə sistemindəki dəyişikliklər sosial və iqtisadi sahələrə də təsirsiz ötüşmədi. Rusiya imperiyası Şimali Azərbaycanda mülkiyyət hüququ və vergi siyasətini yenidən tənzimlədi. Xanlıq dövründə mövcud olan torpaq mülkiyyəti sistemi ləğv edilərək, torpaq sahələri dövlət mülkiyyətinə çevrildi və yeni vergi sistemi tətbiq olundu. Bu dəyişikliklər yerli feodalların iqtisadi gücünü zəiflədərək onların Rusiya hakimiyyətindən asılılığını artırdı. Kənd təsərrüfatı və ticarət sahələrində də yeni qaydalar tətbiq olunaraq, Rusiya iqtisadiyyatının maraqlarına uyğun addımlar atıldı [8,s.22].

Bütün bu islahatlar nəticəsində Şimali Azərbaycanda Rusiya imperiyasının inzibati idarəetmə mexanizmi tam formalaşdı. Bu sistemin əsas

məqsədi bölgəni imperiyanın digər əyalətləri ilə eyni idarəetmə prinsiplərinə uyğunlaşdırmaq, yerli hakim təbəqələri zəiflədərək mərkəzi hakimiyyətin mövqelərini gücləndirmək idi. Eyni zamanda, yeni inzibati sistem Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda uzunmüddətli maraqlarını təmin etməyə xidmət edirdi. Lakin bu idarəetmə mexanizmi yerli əhali üçün bir sıra çətinliklər yaradırdı. Əvvəllər mövcud olan sosial-iqtisadi tarazlıq pozulmuş, yerli idarəçilik ənənələri sıradan çıxarılmış və məmur təbəqəsinin təzyiqləri artmışdı. Xüsusilə vergi siyasətindəki dəyişikliklər kəndlilərin iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərmiş, torpaq mülkiyyətinin yenidən bölüşdürülməsi isə yerli əhalinin narazılığına səbəb olmuşdu. Bütün bunlara baxmayaraq, Rusiya hakimiyyəti uzunmüddətli perspektivdə inzibati idarəetmə sistemini möhkəmləndirərək, Şimali Azərbaycan ərazilərində nəzarətini daha da gücləndirdi. Bu idarəetmə modeli gələcək illərdə bölgənin siyasi, iqtisadi və sosial inkişafına yön verən əsas amillərdən biri oldu və Azərbaycan tarixində mühüm iz buraxdı.

Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda həyata keçirdiyi inzibati idarəetmə siyasəti təkcə bölgənin siyasi xəritəsini deyil, həm də yerli əhalinin həyat tərzini, iqtisadi münasibətlərini və sosial strukturunu dəyişdirdi. Əsrlərlə mövcud olmuş xanlıq idarəetmə sistemi tədricən ləğv edildi və onun yerini Rusiya imperiyasının mərkəzləşdirilmiş idarəçilik mexanizmi aldı. Bu proses nəticəsində yerli hakim təbəqələr gücünü itirdi, yerli idarəçilər rus məmurları ilə əvəz olundu və əhalinin dövlətə münasibətində yeni dövr başladı. İmperiyanın inzibati sisteminin qurulması həm hərbi, həm də siyasi məqsədlər daşıyırdı. Rusiya bu ərazilərdə nəzarətini möhkəmləndirmək üçün inzibati vahidləri yenidən təşkil etdi və əhalinin dövlət strukturlarına təbəçiliyini artırmaq məqsədilə yeni qanunvericilik sistemini tətbiq etdi. Bu yeniliklər təkcə inzibati idarəetməni deyil, həm də məhkəmə, vergi, torpaq mülkiyyəti və yerli özünüidarəetmə prinsiplərini əhatə edirdi [8,s.29]. Rusiya imperiyasının idarəetmə sisteminin tətbiqi yerli əhalinin mədəni və sosial həyatına da təsir göstərdi. Ənənəvi idarəçilik üsulları və hüquq sistemləri ləğv olundu, yeni qanunlar və məhkəmə qaydaları tətbiq edildi. Bu dəyişikliklər bir tərəfdən yerli əhalinin imperiyanın inzibati sisteminə inteqrasiyasını təmin etməyə xidmət edirdisə, digər tərəfdən ruslaşdırma siyasətinin həyata keçirilməsinə zəmin yaradırdı. Yeni inzibati idarəetmə mexanizminin təsiri təkcə dövlət quruluşunda deyil, həm də ictimai münasibətlərdə, iqtisadi fəaliyyətlərdə və əhalinin həyat tərzində özünü göstərirdi.

Bu məqalə Rusiyanın Şimali Azərbaycanda qurduğu inzibati idarəetmə mexanizminin strukturunu və onun yerli əhali üzərindəki təsirini araşdıraraq, həmin dövrdə baş verən siyasi və sosial dəyişikliklərin mahiyyətini anlamağa çalışır. Məqsəd yalnız inzibati sistemin qurulma prosesini izah etmək deyil, həm də onun nəticələrini və uzunmüddətli təsirlərini qiymətləndirməkdir. Bu kontekstdə məqalə, Rusiya imperiyasının bölgədəki idarəetmə siyasətinin əsas

məqsədlərini, tətbiq olunan islahatları və onların sosial-iqtisadi nəticələrini təhlil edərək, həmin dövrün tarixi proseslərinə işıq salır.

Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda idarəetmə siyasəti: inzibati dəyişikliklər və sosial nəticələr

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazdakı ekspansiya siyasəti regionun siyasi və inzibati strukturunda ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. 1813-cü il Gülistan və 1828-ci il Türkmənçay müqavilələri nəticəsində Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkibinə qatıldı və bununla da bölgədə yeni idarəetmə mexanizmi formalaşdırılmağa başlandı. Əvvəllər müstəqil və ya yarımmüstəqil şəkildə fəaliyyət göstərən Azərbaycan xanlıqları ləğv edilərək, onların yerində Rusiyanın inzibati prinsiplərinə uyğun idarəçilik strukturları quruldu. Bu proses, regionun sosial-iqtisadi həyatına və yerli əhalinin siyasi statusuna dərin təsir göstərdi [9, s.13].

Tədqiqatın əsas məqsədi Rusiyanın Şimali Azərbaycanda qurduğu inzibati idarəetmə mexanizminin mahiyyətini, onun məqsədlərini və yerli əhali üzərindəki təsirlərini araşdırmaqdır. Rusiya imperiyası bu bölgəni tədricən öz inzibati sisteminə inteqrasiya edərək, idarəetmədə mərkəzləşmə siyasəti həyata keçirdi. Qanunvericilik, məhkəmə sistemi, vergi və torpaq mülkiyyəti sahələrində tətbiq edilən yeni qaydalar əvvəlki idarəetmə ənənələrini aradan qaldıraraq, bölgəni imperiyanın iqtisadi və siyasi maraqlarına uyğunlaşdırmağa yönəlmişdi. Bu araşdırmada Rusiyanın inzibati bölgü siyasəti, yerli idarəetmə strukturlarının transformasiyası, rus məmurlarının rolu və yeni məhkəmə sisteminin tətbiqi kimi əsas aspektlər təhlil olunur. Tədqiqat həmçinin bu islahatların uzunmüddətli nəticələrini qiymətləndirərək, onların Azərbaycan tarixindəki rolunu müəyyənləşdirməyi hədəfləyir. Tarixi mənbələr və arxiv materialları əsasında aparılan bu araşdırma, Rusiyanın Şimali Azərbaycanda tətbiq etdiyi inzibati idarəetmə siyasətinin xüsusiyyətlərini və onun sosial-siyasi nəticələrini daha dərinlən anlamağa imkan verir. Rusiyanın Şimali Azərbaycanda həyata keçirdiyi inzibati idarəetmə siyasəti təkcə bölgənin hüquqi və inzibati quruluşunu deyil, həm də sosial və iqtisadi münasibətləri dəyişdirdi. Xanlıqlar dövründə mövcud olan yerli idarəçilik ənənələri, torpaq mülkiyyəti sistemi və məhkəmə strukturları mərhələli şəkildə aradan qaldırıldı və onların yerinə Rusiya imperiyasının mərkəzləşmiş idarəetmə modeli tətbiq olundu. Bu islahatlar nəticəsində yerli aristokratiyanın mövqeyi zəifləndi və məmur-bürokratik idarəetmə üsulu ön plana keçdi.

İlk dövrlərdə Rusiya hakimiyyəti yerli idarəetmə sistemini tamamilə dəyişməyə tələsmədi və müəyyən keçid dövrü tədbirləri gördü. Məsələn, bəzi xanlıqların sabiq hakimləri rus administrasiyasında müəyyən vəzifələrə gətirildi və onlara nominal səlahiyyətlər verildi. Lakin bu siyasət uzun müddət davam etmədi və 1840-cı illərdən etibarən Rusiya hökuməti bölgədə inzibati islahatları dərinləşdirərək, onu imperiyanın digər əyalətləri ilə eyni idarəetmə sisteminə

uyğunlaşdırdı. Bu çərçivədə Şimali Azərbaycan əraziləri əvvəlcə Gürcü-İmereti quberniyasına, daha sonra isə yeni yaradılan Bakı və Tiflis quberniyalarına birləşdirildi.

İnzibati idarəetmə sistemindəki dəyişikliklər hüquq və məhkəmə sahəsində də öz əksini tapdı. Əvvəlki dövrlərdə əsasən şəriət və adət hüququna əsaslanan məhkəmə sistemi Rusiya qanunvericiliyi ilə əvəz olundu. Yeni məhkəmə strukturları daha çox imperiya məmurlarına tabe edildi və yerli əhalinin hüquqlarının müdafiəsi məsələsi əsasən Rusiya qanunları çərçivəsində həll olunmağa başladı. Bu isə ənənəvi hüquqi münasibətlərin tədricən zəifləməsinə və yerli əhalinin idarəetmə sistemindən uzaqlaşdırılmasına səbəb oldu. Bölgənin yeni inzibati idarəetmə sisteminə inteqrasiyası vergi və torpaq siyasətində də ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxardı [3, s.34].

Xanlıq dövründə torpaqlar əsasən feodal mülkiyyəti hesab olunduğu halda, Rusiya imperiyası torpaq mülkiyyətini yenidən təşkil edərək onu dövlət mülkiyyətinə çevirdi. Əvvəlki feodal vergiləri ləğv edilərək, onların yerinə dövlət vergiləri tətbiq olundu ki, bu da kəndlilərin sosial-iqtisadi vəziyyətinə birbaşa təsir etdi. Yeni vergi siyasəti kənd təsərrüfatı istehsalına və ticarət fəaliyyətinə təsir edərək, yerli iqtisadiyyatda köklü dəyişikliklərə yol açdı. Bütün bu inzibati dəyişikliklər fonunda Rusiya imperiyasının əsas məqsədi bölgədə mərkəzi hakimiyyətin mövqelərini möhkəmləndirmək, yerli əhalini imperiyanın siyasi və iqtisadi sisteminə tabe etdirmək idi. Lakin bu proses yerli əhali üçün bir sıra çətinliklər yaratdı. Əhalinin siyasi iştirak imkanlarının azalması, ağır vergi yükü və yerli idarəçilərin təsirinin zəifləməsi nəticəsində yeni inzibati idarəetmə modeli birmənalı qarşılanmadı. Əhali arasında narazılıqlar artdı və bu, müəyyən dövrlərdə üsyan və müqavimət hallarının baş verməsinə səbəb oldu. Bu tədqiqat, Rusiyanın Şimali Azərbaycanda tətbiq etdiyi inzibati idarəetmə mexanizminin strukturunu və onun sosial, iqtisadi, hüquqi nəticələrini araşdırmaqla, həmin dövrün tarixi proseslərini daha ətraflı dəyərləndirməyə imkan verir. Məqalədə Rusiyanın mərkəzləşmiş idarəetmə siyasətinin Azərbaycan cəmiyyətinə təsiri və bu siyasətin uzunmüddətli nəticələri də təhlil ediləcəkdir [1,s.48].

Rusiyanın Şimali Azərbaycanda qurduğu inzibati idarəetmə mexanizmi imperiyanın ümumi siyasi strategiyasına uyğun olaraq mərkəzləşdirilmiş nəzarət və inzibati-hüquqi sistemin tətbiqinə əsaslanırdı. İlk mərhələdə, bölgədə idarəetməni möhkəmləndirmək üçün keçid dövrü tədbirləri görüldü və yerli idarəçilər müəyyən mövqelərdə saxlanıldı. Lakin bu proses qısa müddət davam etdi və Rusiyanın tam inzibati nəzarəti təmin etməsi üçün yeni bölgü sistemi tətbiq olundu.

Xanlıqların ləğvi ilə birlikdə onların yerində quberniya və qəza inzibati bölgü modeli yaradıldı. Qubernatorlar imperiyanın birbaşa təyin etdiyi məmurlar idi və onların əsas vəzifəsi yerli əhali üzərində nəzarəti təmin etmək,

vergi yığımını təşkil etmək və mərkəzi hakimiyyətin göstərişlərini icra etməkdən ibarət idi. Qəza səviyyəsində idarəetmə sistemi də eyni prinsiplərə əsaslanır və rus məmurlarının rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərirdi. Yerli idarəetmədə isə əvvəlki xan və bəylər təbəqəsi tədricən təsirini itirərək inzibati qərarvermə prosesindən uzaqlaşdırıldı. Hüquq və məhkəmə sistemində də ciddi dəyişikliklər baş verdi. Əvvəllər şəriət və adət hüququna əsaslanan məhkəmə sistemi mərhələli şəkildə ləğv edilərək, Rusiya qanunvericiliyi tətbiq edilməyə başlandı. Məhkəmələrdə qərarların qəbulu rus məmurlarının əlində cəmləşdi və yerli əhali bu sistemdə məhdud iştirak hüququna malik oldu. Bu isə ənənəvi hüquq və məhkəmə institutlarının sıradan çıxmasına və əhalinin inzibati qərarlara təsir imkanlarının azalmasına səbəb oldu. Yeni inzibati sistemin tətbiqi yerli əhalinin sosial-iqtisadi həyatına da əhəmiyyətli təsir göstərdi. Xanlıq dövründə mövcud olan torpaq mülkiyyəti strukturu ləğv edildi və torpaqlar dövlət mülkiyyətinə çevrildi. Yeni torpaq bölgüsü kənd təsərrüfatına əsaslanan yerli iqtisadiyyatda mühüm dəyişikliklərə səbəb oldu. Vergi sistemindəki dəyişikliklər kəndlilər üçün əlavə maliyyə yükü yaratdı və onların iqtisadi vəziyyətini çətinləşdirdi. Eyni zamanda, ticarət və sənaye sahələrində də Rusiya imperiyasının iqtisadi maraqlarına uyğun islahatlar aparıldı. Rusiya inzibati sisteminin tətbiqi ilə yerli əhalinin mədəni və ictimai həyatında da ciddi dəyişikliklər müşahidə edildi. Əvvəllər yerli adət-ənənələrə əsaslanan idarəçilik üsulları tədricən dəyişdirildi və ruslaşdırma siyasəti həyata keçirilməyə başlandı. Məktəb və təhsil sistemində də islahatlar aparılaraq, Rusiya mədəniyyətinin yayılması və yerli əhalinin imperiya strukturlarına uyğunlaşdırılması məqsədilə yeni tədris proqramları tətbiq olundu [6, s.81].

İdarəetmə mexanizminin dəyişməsi yerli əhalinin siyasi və sosial münasibətlərinə də təsirsiz ötüşmədi. Əhalinin ənənəvi idarəetmə strukturlarından uzaqlaşdırılması, iqtisadi yükün artması və sosial hüquqların məhdudlaşdırılması müəyyən narazılıqlara səbəb oldu. Müxtəlif dövrlərdə yerli əhali arasında mərkəzi hakimiyyətin idarəetmə siyasətinə qarşı etirazlar və müqavimət halları baş verdi. Lakin Rusiya imperiyası bu cür üsyanları sərt represiyalarla yatıraraq inzibati nəzarətini daha da gücləndirdi. Bütün bu proseslərin nəticəsi olaraq, XIX əsrin sonlarına doğru Şimali Azərbaycan tamamilə Rusiya inzibati idarəetmə sisteminə inteqrasiya olundu. Yeni idarəetmə modeli yerli idarəçilik ənənələrini aradan qaldıraraq, bölgəni imperiyanın ümumi siyasi və iqtisadi sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevirdi. Bu siyasət, təkcə inzibati və hüquqi sahədə deyil, həm də sosial, iqtisadi və mədəni sahələrdə uzunmüddətli təsirlər yaratdı. Araştırmalara əsasən, Rusiyanın Şimali Azərbaycanda tətbiq etdiyi inzibati idarəetmə mexanizmi imperiyanın bölgədə uzunmüddətli hakimiyyətini təmin etmək məqsədi daşıyırdı. Bu proses yerli əhalinin sosial-iqtisadi və hüquqi vəziyyətində dərin dəyişikliklər yaratmış, onların dövlət idarəetməsində iştirak imkanlarını məhdudlaşdırmış və regionun Rusiya

imperiyasına tam integrasiyasına şərait yaratmışdır. Bununla yanaşı, yeni inzibati sistem, iqtisadi islahatlar və hüquqi dəyişikliklər, sonrakı dövrlərdə Azərbaycanın siyasi və sosial inkişafında mühüm rol oynamış və XX əsrdə baş verən proseslərin formalaşmasına təsir göstərmişdir [8, s.88].

Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda tətbiq etdiyi inzibati idarəetmə mexanizmi tədricən bölgənin siyasi və sosial strukturunu köklü şəkildə dəyişdirdi. Bu sistem əsasən imperiyanın mərkəzləşdirmə və tam nəzarət siyasətinə əsaslanır, yerli idarəetmə ənənələrini zəiflədərək, onları rus bürokratiyasına tabe etdirirdi. Bu çərçivədə həyata keçirilən inzibati islahatlar, hüquq və məhkəmə sistemində aparılan dəyişikliklər, yeni vergi və torpaq siyasəti yerli əhali üçün bir sıra sosial və iqtisadi çətinliklər yaratdı.

Mərkəzləşdirmə siyasətinin mühüm tərkib hissəsi inzibati bölgü sisteminin yenidən qurulması oldu. Xanlıqların ləğvindən sonra bölgə əvvəlcə müvəqqəti idarəetmə üsulu ilə idarə edildi, lakin 1840-cı illərdən başlayaraq quberniya və qəza inzibati bölgü modeli tətbiq olundu. Bu yeni sistemə görə, inzibati idarəetmənin başında Rusiya imperiyasının təyin etdiyi qubernatorlar dayanırdı və onlar birbaşa imperiya administrasiyasına tabe idilər. Qubernatorların əsas vəzifəsi bölgədə imperiyanın qanunlarını icra etmək, yerli əhali üzərində nəzarəti gücləndirmək və iqtisadi siyasətləri həyata keçirmək idi. Bu inzibati dəyişikliklər nəticəsində yerli idarəçilərin və aristokratiyanın siyasi nüfuzu tədricən azaldıldı. Əvvəllər bölgədə hakimiyyətə sahib olan xanlar və bəylər yeni sistemdə əvvəlki siyasi güclərini tamamilə itirdilər. Yerli idarəçilərin yerini rus məmurları tutdu və bu proses yerli əhəlinin idarəetmə sistemindən uzaqlaşdırılması ilə müşayiət olundu. İmperiya siyasətinə uyğun olaraq, yerli əhəlinin inzibati qərarlarda iştirak etməsinə icazə verilmirdi və onların hökumət strukturlarında rolu yalnız icraedici səviyyədə məhdudlaşdırılmışdı. Məhkəmə sistemində də Rusiya qanunvericiliyi əsas götürüldü və əvvəlki şəriət və adət hüququ sistemi tədricən ləğv edildi. Yeni məhkəmə strukturları əsasən rus məmurlarının nəzarətində idi və burada qəbul edilən qərarlar imperiyanın qanunvericiliyinə uyğun icra olunurdu. Bu dəyişikliklər nəticəsində yerli əhəlinin hüquqi müdafiə imkanları məhdudlaşdı və onlar yeni məhkəmə sistemində bərabər hüquqlara malik deyildilər. Bu isə yerli cəmiyyətin hüquq sisteminə olan inamını zəiflətdi və məhkəmə institutlarının funksionallığını əhəmiyyətli dərəcədə azaltdı. Torpaq və vergi siyasəti də yeni inzibati idarəetmə mexanizminin ayrılmaz hissəsi idi. Rusiya imperiyası Şimali Azərbaycanda torpaq mülkiyyətinə dair islahatlar həyata keçirərək, torpaq sahələrini dövlət mülkiyyətinə çevirdi. Əvvəllər feodal torpaq mülkiyyətinə əsaslanan sistem ləğv edilərək, yeni mülkiyyət münasibətləri formalaşdırıldı. Bu isə yerli feodalların və torpaq sahiblərinin iqtisadi gücünün azalmasına səbəb oldu. Eyni zamanda, yeni vergi sistemi tətbiq edilərək, dövlətin maliyyə nəzarəti gücləndirildi. Əvvəlki dövrlərdə mövcud olan feodal vergiləri aradan

qaldırıldı və onların yerinə dövlətə birbaşa ödənilməli olan vergilər tətbiq olundu. Bu isə kəndlilər üçün əlavə iqtisadi çətinliklər yaratdı və onların iqtisadi vəziyyətini ağırlaşdırdı [2, s.19].

Sosial sahədə də ciddi dəyişikliklər baş verdi. Rusiya imperiyası Şimali Azərbaycanda ruslaşdırma siyasəti yürüdərək, yerli əhalini imperiya mədəniyyətinə uyğunlaşdırmağa çalışdı. Təhsil sistemi islah edilərək, yeni məktəblər açıldı və rus dili tədris prosesinin əsas elementi kimi tətbiq olundu. Bu isə tədricən yerli elitanın rus mədəniyyəti və idarəetmə sisteminə uyğunlaşmasına gətirib çıxardı. Rus mədəniyyətinin yayılması üçün həm də inzibati və hüquqi strukturlarda rus məmurlarının rolu artırıldı və bu məmurların təyin edilməsi ilə yerli əhalinin dövlət işlərindəki mövqeyi daha da zəifləndi.

Bütün bu inzibati dəyişikliklər nəticəsində Şimali Azərbaycan tamamilə Rusiya imperiyasının idarəetmə modelinə inteqrasiya olundu. Bölgənin iqtisadi və siyasi strukturu imperiya maraqlarına uyğun şəkildə formalaşdırıldı və bu, yerli əhali üçün yeni sosial və iqtisadi çətinliklər yaratdı. Xüsusilə kənd təsərrüfatı və ticarət sahələrində tətbiq olunan islahatlar yerli iqtisadi sistemin Rusiya bazarına bağlanmasına və yerli istehsalçıların Rusiya iqtisadi maraqlarına uyğun fəaliyyət göstərməsinə səbəb oldu. Bütün bu proseslər yerli əhali arasında narazılıqlara gətirib çıxardı. Yeni inzibati idarəetmə sisteminə qarşı müxtəlif dövrlərdə etirazlar və üsyanlar baş verdi. Lakin Rusiya imperiyası bu cür etirazları sərt şəkildə yatıraraq, inzibati nəzarətini daha da gücləndirdi. Müqavimətə baxmayaraq, XIX əsrin sonlarına doğru Şimali Azərbaycan tamamilə Rusiya idarəetmə sisteminə uyğunlaşdırıldı və yerli idarəetmə ənənələri tamamilə sıradan çıxarıldı. Tədqiqat göstərir ki, Rusiyanın Şimali Azərbaycanda tətbiq etdiyi inzibati idarəetmə mexanizmi təkcə siyasi nəzarət məqsədi daşıyırdı, eyni zamanda sosial və iqtisadi strukturları dəyişdirmək, bölgəni imperiya sisteminə uyğunlaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuş geniş miqyaslı islahatlar paketi idi. Bu siyasət nəticəsində Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi və bu prosesin uzunmüddətli təsirləri XX əsrdə də Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafına öz təsirini göstərdi [4, s.5].

Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda tətbiq etdiyi inzibati idarəetmə sistemi təkcə siyasi nəzarəti möhkəmləndirmək üçün deyil, həm də sosial və iqtisadi transformasiyanı həyata keçirmək məqsədini daşıyırdı. Bu sistemin əsas məqsədlərindən biri yerli idarəetmə strukturlarını imperiyanın mərkəzləşdirilmiş idarəetmə modeli ilə əvəz etmək və bölgəni iqtisadi baxımdan imperiya bazarına inteqrasiya etdirmək idi. Bu siyasət tədricən Şimali Azərbaycanın ənənəvi idarəçilik prinsiplərinin dəyişməsinə, yerli iqtisadiyyatın yenidən təşkil olunmasına və əhalinin sosial statusunda dəyişikliklərə səbəb oldu.

İnzibati islahatların davamı kimi, Rusiya hökuməti bölgədə yeni vergi və torpaq siyasətini həyata keçirdi. Övvəllər feodal sistemə əsaslanan torpaq bölgüsü ləğv edilərək, torpaq dövlət mülkiyyətinə çevrildi və onun istifadəsi üçün yeni qaydalar tətbiq olundu. Bu islahatların nəticəsində yerli feodalların təsiri azaldı, kəndlilər isə torpaqlarını itirərək, dövlətə və ya iri torpaq sahiblərinə daha çox asılı vəziyyətə düşdülər. Torpaq islahatları kənd təsərrüfatı istehsalına birbaşa təsir edərək, bölgənin iqtisadi strukturunu dəyişdirdi və onu daha çox imperiya bazarına uyğunlaşdırdı.

Vergi siyasətində də ciddi dəyişikliklər baş verdi. Övvəlki feodal dövründə əhali xanlıq vergiləri ödəyirdisə, yeni sistemdə bütün vergilər imperiya qanunlarına uyğun olaraq toplanır və birbaşa dövlət xəzinəsinə yönləndirilirdi. Vergi yükünün artması kənd təsərrüfatı məhsuldarlığında azalmaya səbəb oldu və əhəlinin iqtisadi vəziyyətini çətinləşdirdi. Bundan əlavə, ticarət və sənaye sektorlarında da yeni qaydalar tətbiq olunaraq, Rusiya kapitalının bölgəyə daxil olması üçün əlverişli şərait yaradıldı.

Rusiyanın inzibati idarəetmə siyasəti həmçinin məhkəmə sistemində də öz əksini tapdı. Şəriət və adət hüququna əsaslanan məhkəmə sistemi tədricən aradan qaldırılaraq, Rusiya məhkəmə sistemi ilə əvəz olundu. Yeni sistemdə məhkəmə işlərinə rus məmurlarının nəzarəti gücləndirildi və yerli əhəlinin hüquqlarının müdafiəsi daha çox imperiyanın qanunlarına uyğun olaraq həyata keçirilməyə başladı. Bu proses ənənəvi hüquq sistemini zəiflədərək, əhəlinin hüquqi institutlara olan inamını azaltmış [6, s.90].

Təhsil və mədəniyyət sahələrində də Rusiya imperiyasının təsiri artırıldı. Yeni məktəblər açılaraq, təhsil sistemi Rusiya modelinə uyğunlaşdırıldı və rus dili tədris proqramına daxil edildi. Bu siyasətin məqsədi yerli əhəlinin imperiya mədəniyyətinə uyğunlaşdırılması və gələcəkdə dövlət idarəetmə aparatına daha çox rusdilli kadrların cəlb edilməsinə zəmin yaratmaq idi. Bununla yanaşı, yerli ədəbiyyat və mətbuat üzərində də nəzarət gücləndirildi və mərkəzi hakimiyyətin maraqlarına uyğun informasiya siyasəti həyata keçirildi.

Bütün bu dəyişikliklər nəticəsində Şimali Azərbaycan tədricən Rusiyanın siyasi, iqtisadi və inzibati sisteminə tam inteqrasiya olundu. Lakin bu inteqrasiya prosesi əhəli arasında narazılıqlara səbəb oldu və müxtəlif dövrlərdə etirazlar, üsyanlar və müqavimət hərəkətləri baş verdi. Xüsusilə vergi yükünün artması, torpaq bölgüsündə ədalətsizliklər və yerli idarəetmənin sıradan çıxarılması sosial gərginliyi artırdı. Bununla belə, Rusiya imperiyası bu narazılıqları yatırmaq üçün güc tətbiq edərək, inzibati nəzarətini daha da möhkəmləndirdi [8, s.67].

İnzibati idarəetmə sisteminin dəyişməsi uzunmüddətli perspektivdə Azərbaycanın siyasi və sosial inkişafına da təsir göstərdi. Yeni idarəetmə modeli yerli əhəlinin dövlət strukturlarında iştirak imkanlarını məhdudlaşdırdı, lakin eyni zamanda, Rusiya ilə ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə və bölgədə

sənayeləşmə proseslərinin başlanmasına da zəmin yaratdı. XIX əsrin sonlarına doğru Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafı bu prosesin birbaşa nəticələrindən biri oldu və Rusiya imperiyası bu sahəyə böyük sərmayə yatıraraq, Bakını imperiyanın sənaye mərkəzlərindən birinə çevirdi.

Bütün bu dəyişikliklər göstərir ki, Rusiyanın Şimali Azərbaycanda tətbiq etdiyi inzibati idarəetmə mexanizmi təkcə siyasi nəzarət məqsədini daşıyırdı, eyni zamanda, regionun sosial və iqtisadi strukturunu imperiyanın maraqlarına uyğunlaşdırmaq üçün geniş miqyaslı islahatlar paketi idi. Bu prosesin nəticələri uzunmüddətli olmuş və XX əsrdə baş verən sosial-siyasi hadisələrdə mühüm rol oynamışdır. Şimali Azərbaycanın Rusiyaya tam integrasiyası, yerli idarəetmə ənənələrinin zəiflədilməsi və iqtisadi sistemin yenidən qurulması Azərbaycanın gələcək inkişaf strategiyasına da təsir etmiş və onun müstəqillik uğrunda mübarizəsində mühüm tarixi faktor kimi çıxış etmişdir.

Rusiyanın Şimali Azərbaycanda tətbiq etdiyi inzibati idarəetmə mexanizmi təkcə siyasi və iqtisadi sahələrdə deyil, həm də sosial və mədəni aspektlərdə dərin iz buraxdı. Mərkəzi hakimiyyətin nəzarəti altında aparılan islahatlar yerli əhalinin sosial statusunda dəyişikliklərə səbəb oldu. Xüsusilə yeni idarəetmə qaydaları yerli aristokratiyanın və bəylərin nüfuzunun azalmasına, əhalinin geniş təbəqələrinin isə dövlətin sərt inzibati və vergi siyasətinə tabe olmasına gətirib çıxardı. Bu dəyişikliklər, Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda uzunmüddətli idarəetmə strategiyasının bir hissəsi olaraq həyata keçirilirdi və məqsəd bölgəni tam şəkildə imperiyanın inzibati və iqtisadi sisteminə integrasiya etmək idi. Bu inzibati integrasiya siyasəti çərçivəsində hərbi və inzibati nəzarət gücləndirildi. Bölgədəki qarnizonların və hərbi hissələrin sayı artırıldı, strateji əhəmiyyətli yollar və nəqliyyat infrastrukturu yenidən quruldu. Bu tədbirlər həm üsyanların və müqavimət hərəkətlərinin qarşısını almaq, həm də Şimali Azərbaycanı imperiyanın digər əraziləri ilə daha sıx bağlamaq məqsədi daşıyırdı. Hərbi infrastrukturun gücləndirilməsi ilə yanaşı, inzibati idarəetmədə rus məmurlarının sayı artırıldı və onlar yerli idarəetmə strukturlarında əsas söz sahibi oldular. Vergi və iqtisadi siyasətdəki dəyişikliklər kənd təsərrüfatı istehsalına və yerli ticarətə böyük təsir göstərdi. Əvvəlki feodal mülkiyyət sisteminin ləğvi və torpaqların dövlət nəzarətinə keçməsi kəndlilərin iqtisadi vəziyyətini daha da çətinləşdirdi. Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı və bölgənin ticarət dövriyyəsi əsasən Rusiya imperiyasının iqtisadi maraqlarına uyğun şəkildə tənzimləndi. Bakı və digər strateji şəhərlərdə ticarət və sənaye sahələrinin inkişafı baş versə də, bu proses əsasən rus və erməni kapitalistlərinin nəzarəti altında həyata keçirildi və yerli azərbaycanlı əhali bu sahələrdə məhdud iştirak imkanlarına malik oldu [4, s.17].

Mədəniyyət və təhsil sahəsində də ruslaşdırma siyasəti gücləndirildi. Yeni məktəblərin açılması və rus dilinin dövlət idarəçiliyi üçün əsas vasitə kimi

qəbul edilməsi yerli əhalinin dövlət strukturlarına inteqrasiyasını çətinləşdirirdi. Rus dilində təhsil alan yerli əhali dövlət aparatına daxil olmaq üçün daha çox imkana malik idi, lakin bu siyasət nəticəsində azərbaycanlılar arasında savadlılıq səviyyəsi qeyri-bərabər şəkildə artdı. Mətbuat və maarifçilik sahəsində rus hökumətinin nəzarəti altında aparılan siyasət nəticəsində milli ideologiyanın formalaşmasına maneələr yaradıldı. Bununla belə, XIX əsrin sonlarına doğru Azərbaycan ziyalıları arasında milli oyanış prosesləri başladı və bu, sonrakı dövrlərdə müstəqillik hərəkatlarının əsasını qoydu. Sənayenin inkişafı və Bakı neft sənayesinin çiçəklənməsi Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyası üçün strateji əhəmiyyətini artırdı. Bakı dünyanın ən böyük neft mərkəzlərindən birinə çevrildi və bu proses bölgəyə Rusiya və Avropadan kapital axınının güclənməsi ilə müşayiət olundu [7, s.91]. Lakin sənaye sektorunun inkişafı əsasən yerli azərbaycanlıların deyil, rus və xarici kapitalistlərin nəzarəti altında idi. Azərbaycanlı işçilər əsasən aşağı maaşlı və ağır iş şəraitində çalışırdılar, bu isə sosial gərginliyin artmasına və sinfi fərqlərin dərinləşməsinə səbəb oldu. Bütün bu dəyişikliklər nəticəsində Şimali Azərbaycan tədricən Rusiya imperiyasının ayrılmaz hissəsinə çevrildi. Lakin bu proses yerli əhali üçün bir çox çətinliklər yaratdı və onların siyasi və iqtisadi hüquqlarının məhdudlaşdırılması ilə müşayiət olundu. Yeni inzibati sistemin tətbiqi nəticəsində yerli idarəetmə strukturları zəifləndi, kənd təsərrüfatı və sənaye sahəsində iqtisadi ədalətsizliklər gücləndi, sosial və mədəni sahələrdə isə ruslaşdırma siyasəti aparıldı. Bu dəyişikliklərə baxmayaraq, XIX əsrin sonlarına doğru Azərbaycanın siyasi və mədəni elitası arasında milli oyanış prosesləri güclənməyə başladı və bu, gələcəkdə müstəqillik uğrunda mübarizənin əsasını qoydu. Bu tarixi proseslər göstərir ki, Rusiya imperiyasının inzibati idarəetmə siyasəti Şimali Azərbaycanı mərkəzləşdirilmiş bir inzibati sistemə daxil etməklə yanaşı, həm də bölgənin iqtisadi, sosial və mədəni strukturunu dəyişməyə yönəlmişdi. Lakin bu proses yerli əhali üçün bərabər imkanlar yaratmadı, əksinə, onların dövlət idarəçiliyində və iqtisadi sistemdə mövqelərini zəiflətdi [10,s.100]. Bu siyasət nəticəsində Azərbaycanda yeni bir sosial struktur formalaşdı, millətçilik ideyaları inkişaf etdi və XX əsrin əvvəllərində siyasi mübarizənin əsasını təşkil edən yeni hərəkatlar meydana çıxdı.

Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda qurduğu inzibati idarəetmə mexanizmi XIX əsr boyunca bölgənin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni həyatına fundamental təsir göstərdi. Xanlıqlar dövründə mövcud olan yerli idarəetmə ənənələri aradan qaldırıldı və onların yerinə mərkəzləşdirilmiş, imperiyanın maraqlarına uyğunlaşdırılmış bir inzibati sistem tətbiq edildi. Bu islahatlar nəticəsində bölgənin siyasi idarəçiliyi tamamilə rus məmurlarının nəzarətinə keçdi və yerli əhali dövlət idarəçiliyində demək olar ki, hər hansı bir təsir gücünə malik olmadı.

İnzibati idarəetmə sisteminin dəyişdirilməsi təkcə siyasi hakimiyyətin yenidən təşkil edilməsi ilə məhdudlaşmadı. Yeni vergi və torpaq islahatları yerli iqtisadi münasibətləri də köklü şəkildə dəyişdirdi. Feodal sistemin ləğvi və torpaqların dövlət mülkiyyətinə çevrilməsi kənd təsərrüfatına əsaslanan iqtisadi strukturu zəiflətdi, kəndliləri ağır vergi yükü altına saldı və onların sosial vəziyyətini daha da pisləşdirdi. Eyni zamanda, bölgənin ticarət və sənaye sahələri Rusiya iqtisadiyyatına inteqrasiya edildi və bu prosesdə yerli əhalinin iqtisadi mövqeyi xeyli zəiflədi. Bakı neft sənayesinin sürətli inkişafı regionun strateji əhəmiyyətini artırsa da, bu inkişafın əsas benefisiarları rus və xarici kapital sahibləri oldu, yerli azərbaycanlılar isə aşağı maaşlı işçi qüvvəsi kimi istismar edildi. Sosial və mədəni sahədə də Rusiya imperiyasının idarəetmə siyasəti uzunmüddətli nəticələr doğurdu. Təhsil və mətbuat sahələrində ruslaşdırma siyasətinin gücləndirilməsi milli kimliyin formalaşmasına maneələr yaratdı. Yerli əhali inzibati və məhkəmə sistemindən kənarlaşdırıldı, rus dili dövlət idarəçiliyi və təhsil sahəsində əsas dilə çevrildi. Bununla belə, XIX əsrin sonlarına doğru Azərbaycan ziyalıları arasında milli oyanış meyilləri gücləndi və yeni maarifçilik hərəkatları meydana çıxdı. Bu hərəkatlar, son nəticədə, XX əsrin əvvəllərində milli azadlıq mübarizəsinin və müstəqillik ideyalarının inkişafına təkan verdi.

Ümumilikdə, Rusiyanın Şimali Azərbaycanda tətbiq etdiyi inzibati idarəetmə mexanizmi uzunmüddətli perspektivdə regionun inkişafına həm müsbət, həm də mənfi təsirlər göstərdi. Bir tərəfdən, yeni inzibati sistemin qurulması və iqtisadi islahatlar modernləşmə prosesini müəyyən qədər sürətləndirdi, infrastruktur və sənaye sahələrinin inkişafına şərait yaratdı. Digər tərəfdən, bu siyasət yerli əhalinin siyasi və iqtisadi hüquqlarının məhdudlaşdırılması, sosial ədalətsizliklərin artması və milli kimliyin sıxışdırılması ilə müşayiət olundu. Bu tarixi proseslər göstərir ki, Rusiya imperiyasının inzibati idarəetmə modeli yerli əhalinin maraqlarını nəzərə almadan, əsasən imperiya hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi və bölgənin tam nəzarətə götürülməsi məqsədilə tətbiq edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası (25 cildə). 3-cü cild: Babilistan – Bəzixana (25 000 nüsxə). Bakı: “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Elmi Mərkəzi. 2011. 604 s.
2. Əliyev T. F, Qasımov R. Y, Məcnunov R. M, Əliyev N. T. Azərbaycan tarixi: Mühazirələr toplusu (Dərs vəsaiti). Bakı: Daxili İşlər Nazirliyi Polis Akademiyası, 2014. 428 s.

3. XIX əsrin ikinci yarısında çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanı yeni inzibati-ərazi islahatları. Bakı: Strategiya.az.
4. Kərimov N. Ə. Şimali Azərbaycanı çar Rusiyasının neft siyasəti (XIX-XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2022. 208 s.
5. Kərimov N. Ə. Şimali Azərbaycanı çar Rusiyasının neft siyasəti (XIX-XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Mütərcim, 2019. 208 s.
6. Qasımov R, Məcnunov R. Azərbaycan XIX əsrin birinci yarısında. Azərbaycanın bölüşdürülməsi (Mühazirə). Bakı: Daxili İşlər Nazirliyi Polis Akademiyası, 2013. 30 s.
7. Quliyev C. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Axtarışları: Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalını öyrənmək üçün mənbə kimi. Bakı: Azərbaycan Elmi Tədqiqat İnstitutu, 2024. 151 s.
8. Nuriyeva İ. T. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XXI əsrin əvvəllərinədək). Bakı: Mütərcim, 2015. 784 s.
9. Nuriyeva İ. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XXI əsrin əvvəllərinədək). Bakı: Mütərcim, 2015. 338 s.
10. Tağıyev F.A. Bakı şəhərinin XIX əsrin birinci yarısında tarixi (1806-1859). Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2015.

BAKİ XIX ƏSRİN SONU - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

Elman Mirzəyev

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

elman.mirzeyev.1957@gmail.com

Açar sözlər: Bakı, Nikolayevsk küçəsi, Baş plan, şəhərsalma layihəsi, neft hasilatı, qala divarları.

XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyasının iqtisadi müstəmləkəsinə çevrilməsi ilə onun inkişafında yeni mərhələ başlandı. Bu inkişaf Bakı şəhərində xüsusilə özünü büruzə vermişdir. XIX əsrin sonlarında bu şəhər nəinki Qafqazda, eyni zamanda Ümumrusiya miqyasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdi. Bakıda neft sənayesi sahəsində xeyli irəliləyişlər baş vermiş, şəhər əhalisinin sayı artmışdı. XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq şəhərin sərhədləri genişlənərək Abşeron yarımadasında formalaşmışdı. Bakıda müasir su təchizatı sisteminin çəkilməsi, şəhər ictimai nəqliyyatının – konkanın inşası da şəhərin inkişaf tədbirləri sırasına aid edilir. Məqalədə bütün bunlarla yanaşı XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Bakının fəal şəhər həyatı, Avropanın və Rusiyanın ən böyük şəhərləri ilə iqtisadi və mədəni əlaqələri, bir sıra ictimai binaların, eləcə də əyləncə obyektlərinin tikintisi məsələlərindən də bəhs edilir.

БАКУ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Эльман Мирзоев

Ключевые слова: Баку, улица Николаевская, генеральный план, градостроительный проект, нефтедобыча, крепостные стены.

С началом первой половины XIX века, когда Северный Азербайджан стал экономической колонией Российской империи, в его развитии началась новая эра. Это развитие особенно проявилось в городе Баку. К концу XIX века этот город имел значительное значение не только на Кавказе, но и в целом по России. В Баку произошло множество достижений в области нефтяной промышленности, увеличилось население города. Начиная со второй половины XIX века, город стремительно расширял свои границы, выходя за пределы и формируя территорию Абшеронского полуострова. К числу мероприятий по

развитию города также относится прокладка современной системы водоснабжения и строительство общественного транспорта — конки. Кроме того, в статье рассматриваются активная городская жизнь Баку в конце XIX - начале XX века, его экономические и культурные связи с крупнейшими городами Европы и России, а также вопросы строительства ряда общественных зданий и развлекательных объектов.

BAKU IN THE END OF XIX TH – EARLY XX TH CENTURY

Elman Mirzeyev

Keywords: *Baku, Nikolayevskaya Street, master plan, urban planning project, oil production, fortress walls.*

With the onset of the first half of the 19th century, when Northern Azerbaijan became an economic colony of the Russian Empire, a new era began in its development. This development was especially evident in the city of Baku. By the end of the 19th century, this city held significant importance not only in the Caucasus but also throughout Russia. Baku experienced considerable advancements in the oil industry, and the city's population grew. Starting from the second half of the 19th century, the city rapidly expanded its borders, reaching beyond and forming the territory of the Absheron Peninsula. The construction of a modern water supply system and the establishment of public transport — the tramway — are also included in the city's development initiatives. Additionally, the article discusses Baku's vibrant urban life at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, its economic and cultural connections with the largest cities in Europe and Russia, as well as the construction of various public buildings and entertainment venues.

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanı ictimai-siyasi quruluş feodalizmdən kapitalizmə keçid dövrü ilə xarakterizə olunur. Məlumdur ki, bütün Qafqazda olduğu kimi, Azərbaycanın bir çox ucqar əyalətlərində bu keçid birdən-birə hiss olunmasa da və eyni zamanda bu münasibətlər bir çox məsələlərdə patriarxal olaraq qalsa da, Bakıda bu proses çox fəal və nəzərə cərpacaq şəkildə gedirdi. Qısa müddət ərzində sənayenin inkişafı, iqtisadi və mədəni əlaqələrin miqrasiyası, sahibkarlar və proletariat kimi yeni təbəqələrin meydana çıxması Bakını Rusiyanın ən böyük şəhərlərindən birinə çevirdi. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, 1897-1913-cü illərdə Bakı əhalisi 3 dəfə artaraq 500 min nəfərdən çox olmuşdur və bu dövrdə Moskva əhalisinin artım tempi 68%, Sankt-Peterburqda isə 71% təşkil etmişdir.

Tez və asan qazanc əldə etməyə can atan minlərlə evsiz, səfil, avanturist və digər antisosial ünsürlərin yaxın və uzaq yerdən Bakıya axını başladı. Görkəmli yazıçı M.Süleymanov “Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim” kitabında bu dövrü belə təsvir edir: “...1900-1902-ci illərdə Mərkəzi Rusiyada baş verən quraqlıq aclığa səbəb oldu, minlərlə ac insan Bakıya gəldi: bir ordu - işsizlər ordusu yarandı, cinayət, macəraçılıq sərhədlərini aşdı, dövlət qurumları 15.000 sərkərdanı zorla gəmilərə doldurub geri qaytardı”[5].

Şəhər əhalisinin milli və dini tərkibi olduqca müxtəlif idi. Ən azından bu baxımdan belə mühakimə yürütmək olar ki, şəhərin yeni məskunlaşan ərazilərində çox qısa bir müddətdə “Təzə Pir” məscidinin tikintisi, bəzi ölçülərə görə, hətta Təzə Pir məscidini keçən, Lüteran kilsəsi (Katolik kilsəsi - Polşa kilsəsi), Qriqorian kilsəsi, Yəhudi sinaqoqu, Aleksandr Nevski adına pravoslav kilsəsi kimi böyük binalar ucaldıldı.

Qala divarlarının sərhədləri daxilində məhdudlaşan “İçəri Şəhər” çoxlu sayda emiqrantları qəbul edə bilməzdi. Tarixi əzəli ərazisindən kortəbii surətdə kənara çıxan şəhərin formalaşması prosesi onun astanalarında inkişaf etməyə başladı.

Şəhərin ilk küçələri öncə qala divarlarının bilavasitə yanından keçərək onun xarici konturlarını öz konturları ilə təkrarlayırdı.

Şəhərin klassizm üslubunda yenidən qurulan hissəsi əsasən yaşayış evlərindən ibarət olub, bəzilərində Şərq motivlərindən də istifadə olunmuşdur. Qeyd edək ki, Bakı qalasının özündə də əsasən daha əhəmiyyətli magistrallardakı binalarda təcəssümünü tapan bu proses, bəzi küçələrdən də yan keçməmişdi.

Şəhərin nəinki sahilyanı yaşayış rayonları, həm də Bibi-heybət iri neft sənayesi ərazisini “Qara şəhər” adlı sənaye zonası ilə birləşdirən sahil hissəsi intensiv şəkildə tikilir və abadlaşdırılırdı.

Şəhərin digər mühüm magistral yolu isə sonralar “Kommunist”, indi isə “İstiqlaliyyət” adlandırılan Nikolayevsk küçəsi idi. Burada yaşayış binalarından başqa Şəhər Duması da yerləşirdi.

Bakıdakı urbanizasiya və demoqrafik partlayışlar, hər şeydən əvvəl iki əsas amildən: elm və sənayenin inkişafı və mühüm energetika xammal növlərindən biri kimi neftin əhəmiyyətindən, eləcə də 1872-ci ildə neftli torpaqlarda iltizam sisteminin ləğvindən qaynaqlanırdı.

Bakının daha intensiv inkişafı həm qala divarları ilə məhdudlaşan tarixi qədim hissəsinin, eyni zamanda yeni hissəsi Baş planların işlənib hazırlanmasından başlanır. İlk əvvəl Baş planların bütün variantları bir qayda olaraq, rus hərbi mühəndisləri tərəfindən işlənib hazırlanırdı. Bununla belə, əgər şəhərin XVIII əsrin ikinci yarısına aid olan ilk planları Bakı qalasının hərbi - strateji xarakterli məsələləri, Bakı qalası sərhədlərinin genişlənməsi ilə bağlı idisə, şəhərin Baş planlarının sonrakı variantları formalaşan şəhər həyatının

fəaliyyəti, o cümlədən əhalinin artım sürəti, onun yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasının zəruriliyi, sənaye, nəqliyyat və sairənin inkişafı ilə bağlı praktik məsələlərdən irəli gəlirdi. 1859-cu ildən başlayaraq belə planlar üzərində mülki mühəndislər və memarlar işləməyə başladılar. Bu mühəndis və memarlar cərgəsində milli kadrlar xüsusi yer tuturdu ki, onların arasında müxtəlif layihələr üzrə şəhərin ayrı-ayrı hissələri abadlaşdırılmışdır. Burada Qasım bəy Hacıbababəyovun yaradıcılığı xüsusilə qeyd edilməlidir. Bakının inkişafının daha əhatəli və peşəkarlıqla işlənmiş birinci Baş planı 1898-ci ildə mülki mühəndis H.Fon-der Nonne tərəfindən həyata keçirilmişdir.

XIX əsrin sonu- XX əsrin əvvəllərində neft hasilatı və emalının dünya mərkəzi Bakı idi ki, bu da “Nobel qardaşları” şirkəti, Rotşildin “Mazut” ticarət firması, “Şell” və digər ən iri neft şirkətlərinin kapitallarının buraya axmasına səbəb olurdu. Bakı həqiqətən dünyanın neft paytaxına çevrildi. Bununla bağlı məşhur rus diplomatı və alimi P. Çixaçovun XIX əsrin ortalarında Abşeron yarımadasının neft ehtiyatlarını təsvir edən tədqiqatından sitat gətirmək maraqlıdır: “Gündəlik hasilata gəlincə, o, o qədər artıb ki, ABŞ-ın hasilatını üstələyib. Oradakı quyunun orta debitimi sutkada 11.500 kiloqram təşkil edir, Bakıda isə bu 40.000 kq-dır. Buna görə də cənab Marvin “Səhər Post” qəzetinin müxbiri qeyd edir ki, Pensilvaniyanın ən təşəbbüskar sənayeçiləri belə, Abşeron yarımadasının və ona bitişik əyalətlərin neftlə dolu olduğunu təsəvvür edə bilmirlər. P. Çixaçev bu sahəni su ilə asanlıqla udulan materialla müqayisə edir [7].

Bu dövrdə Qərbin neft sənayeçiləri ilə yanaşı milli sahibkarların böyük bir qrupu yaranırdı və uğurla fəaliyyət göstərirdi. Onların arasında H. Z.Tağıyev, M.Nağıyev, M.Muxtarov və digər böyük sənayeçilər vardı. Bu yerli neft istehsalçılarının neft emalı və neft quyularının istismarından əldə etdikləri gəlirin böyük bir hissəsi Bakının abadlaşdırılmasına, onun memarlıq görkəminin yaxşılaşdırılmasına sərf edilirdi. Beləliklə, var-dövləti hesabına ucaldılan binalar təkcə onların şəxsi təsirlərini nümayiş etdirən obyektlər deyil, həm də doğma şəhərin çiçəklənməsinə töhfə verirdi. Bu məqsədlə milliyyətə əsasən polyak olan bir qrup memar - İ.Qoslavski, E.Skibinski, İ.Plosko və başqaları Bakıya gələrək uğurla fəaliyyət göstərdilər. Onlarla yanaşı, yerli memar heyəti də burada çalışırdı. Xeyli yaraşıqlı yaşayış evlərinin, malikanələrin, eləcə də ictimai binaların ucaldıldığı Zivərbəy Əhmədbəyov və Qafar İsmayılovun layihələrini qeyd etmək lazımdır.

Bu dövrdə şəhər təsərrüfatının yaxşılaşdırılması üzrə böyük işlər aparılırdı. Bununla belə, maliyyə xərclərinin böyük bir hissəsini bir sıra milli neft sənayeçiləri, o cümlədən H.Z.Tağıyev çəkirdi. Onun təşəbbüsü ilə 1911-ci ildə Bakının müasir su təchizatı sisteminin ilk qolu çəkilmişdir. Öz başlanğıcını Böyük Qafqaz dağlarının vadilərindən götürən bu kəmərin 200 kilometr

uzunluğunda tikintisinə alman mühəndisi, şotlandiyalı Uilyam Hirleyn Lindley rəhbərlik etmişdir.

1892-ci ildə istismara buraxılmış birinci şəhər ictimai nəqliyyatının – konkanın inşası da şəhərin inkişaf tədbirləri sırasına aid edilməlidir.

Fəal şəhər həyatı, Avropanın və Rusiyanın ən böyük şəhərləri ilə iqtisadi və mədəni əlaqələr bir sıra ictimai binaların, eləcə də əyləncə obyektlərinin tikintisi zərurətini doğurdu. H.Z.Tağıyevin təşəbbüsü və vəsaiti ilə 1883-cü ildə tikilmiş teatr binası nəinki Qafqazda, həm də bütün Yaxın və Orta Şərqdə xüsusilə əhəmiyyətli idi.

Quru yarımsəhra iqlimi və suyun olmaması Abşeron yarımadasının az-çox bitki örtüyündən məhrum olan sərt təbiətini ortaya qoydu. Bunları nəzərə alsaq, təbiidir ki, şəhərin yeni məskunlaşan əraziləri tamamilə yaşıllıqlardan məhrum idi. Lakin Bakının XIX əsrin ortalarına qədər geniş yaşıllıq sahələrinə malik olduğu deyilirdi. Bakının 1859-cu ildə Yunan mühaciri Drakopulonun rəhbərliyi ilə tikilmiş 2,5 hektar ərazini əhatə edən “Qubernator bağı”, (indi Ə.Vahid) “Sisianov bağı” (indi mətbuat evinin yanındakı bağ), “Parapet” (indi Fəvvarələr meydanı), “Malakan bağı” (indi Xəqani bağı) və başqaları şəhərin inkişafı baxımında o dövr üçün mühüm hadisə idi. Mühəndis M.Hacınskinin təşəbbüsü və fəal köməyi ilə özülü 1909-cu ildə qoyulmuş Dənizkənarı bulvarı xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

XIX yüzilliyin Bakısının bir çox müasirləri, o cümlədən mütəxəssisləri ictimai və yaşayış binalarının keyfiyyətlə tikintisi onları vəcdə və heyratə gətirirdi. Belə ki, müasirlərin şəhadətinə görə, məsələn, o vaxt Şəhər idarəsinin baş memarı olmuş Zivərbəy Əhmədbayov Bakının artım sürətinə görə unikal olduğunu qeyd edir və yazır: “...Bakı tam mənası ilə gözümüzün qarşısında çiçək açıb və yaxşılaşır”.

Binaların tikintisində istifadə edilmiş memarlıq üslubları fərqli idi və çox vaxt memarların peşəkarlığından deyil, sifarişçinin şıltaqlığından asılı olurdu. Bakıda "neorenesans", "neoqotika", "neobarokko", "klassisizm", "ampir" və eləcə də "modern" üslubunda binalar meydana çıxırdı. “Mavritanski” üslubunda binalar tikilirdi. Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbi yerli bədii-memarlıq üslubunun istiqaməti idi. Bununla belə, daha çox müştərinin şıltaqlığına öz müəllifləri tərəfindən bir binada uğurla birləşdirilən iki və ya daha çox üslub nümunələrinə də rast gəlmək olurdu.

Bütövlükdə Bakının bir çox küçə və meydanlarını bəzəyən bütün bu üslub istiqamətləri o dövrün bir çox müasirlərinin heyran qaldığı unikal və vahid üslubla üzvi şəkildə birləşib kapitalist Bakı brendinin unikallığını ortaya qoymuşdu.

Bakının sənaye rayonlarının memarlığına toxunarkən, “Nobel Qardaşları Cəmiyyəti”nə mənsub olmuş köhnə ticarət parkının ərazisində tikilmiş o dövrün memarlıq hadisəsi olan “Villa Petrolea” adlı bina və tikililər kompleksini qeyd

etmək lazımdır. Burada təcrübəli bağban C.Boklenin rəhbərliyi ilə şirkətin inzibati-texniki işçiləri üçün nəzərdə tutulmuş binaların yaşıllıqlarında çoxlu sayda ağac, gül və kollar əkilməmişdir. Bu kompleksin binaları şəhərin sənaye məhəlləsində park memarlığının ilk uğurlu nümunəsi adlanırdı və bir çox cəhətdən o dövrdə dünyada dendrari memarlıq nümunəsinə bənzəyirdi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra sovet Rusiyasının mütəxəssisləri akademik A. Şusev, professorlar L. İlyin, A. İvanitski, L. Rudnev, A. V. Vesnin və başqaları Bakıya ezam olundular. Onların bacarıqları sayəsində qısa müddətdə Bakının memarlığında mühüm dəyişikliklər baş verdi. Bu memarların yaradıcılıq diapazonu isə Bakı şəhərinin inkişafı və onun Baş Planının hazırlanması kimi iri layihələrdən tutmuş müxtəlif yaşayış, sənaye və ictimai binalara qədər kifayət qədər geniş və rəngarəng formada sirayət edirdi.

Məhz bu memarların əməyi sayəsində “iqtisadiyyat, faydalılıq, gözəllik” şüarı olan “konstruktivizm” memarlığı, binaların memarlıq formalarının sadəliyi və lakonikliyi binaların iqtisadi məqsədyönlülüüyü ilə həmahəng idi.

XX əsrin 20-30-cu illərində Bakının mərkəzi hissəsində olduğu kimi, onun ətrafında ən geniş müasir binalar tikildi, yeni yaşayış komplekslərinin təməli qoyuldu. Planda bu evləri darvazalı icmalar təşkil edirdi və onların içərisində yam-yaşıl həyətlər var idi. Həmin məhəllələr özlərinin xarici konturlarına görə də seçilirdilər.

Konstruktivizm memarlığı Bakı regionunda Suraxanı, Zabrat, Binəqədi və digər şəhərətrafı ərazilərində təcəssüm olunurdu. Eyni zamanda, “kottec” tipli müxtəlif yaşayış binalarının inkişafı və hazırlanması, sosial-mədəni və ekoloji obyektlərin - mağazalar, klublar, mədəniyyət evləri, xəstəxanalar və s. layihələndirilməsi də aparılmışdır. Qəsəbələrin tikintisi layihələri işlənib hazırlanırdı.

Qəsəbələr özləri bir-birlərinin arasında olduğu kimi, o vaxtlar SSRİ-də birinci olan elektrik dəmiryolu vasitəsilə şəhərin tarixi mərkəzi ilə də birləşmişdilər ki, bu da övət hökumətinin bütün sovet iqtisadiyyatının inkişafı üçün həyati zərurət olan Bakı neft rayonunun inkişafına necə qiymət verdiyinə daha bir sübut idi.

Bakıda neft mədənləri əməkçilərinin mənzillə təmin edilməsi sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsinə belə kompleks yanaşma nəticəsində kifayət qədər qısa müddətdə əhəmiyyətli uğurlar əldə etmək müyəsər oldu. O vaxt ağır sənaye üzrə Xalq Komissarları Sovetinin sədr müavini olmuş, özü Bakıda bir çox illər çalışmış A.Serebrovski bu qəsəbələri təsvir edərkən bildirmişdir ki, onlar bütün SSRİ-də ən yaxşı qəsəbələr idi.

Təkcə Bakı ətrafında deyil, həm də onun tarixi mərkəzində eləcə də onun bilavasitə yaxınlığında konstruktivizm stilində müxtəlif növ yaşayış evləri, inzibati- ictimai binalar, xüsusilə klub və mədəniyyət evləri tikildi. Qeyd etmək

lazımdır ki, bu binaların əvvəlki tikintilərlə qonşuluğu taktiki və harmonik idi. Bu da onları yaradanların ustalığını bir daha sübut edirdi.

Lakin layihələndirmə sahəsində miqyasına görə ən əhəmiyyətli iş Şəhərsalma mütəxəssisləri tərəfindən aparılan Bakı şəhərinin inkişafının Baş planını işlənilib hazırlanması hesab olunmalıdır. Nisbətən qısa vaxt ərzində, yəni 1924-cü ildən 1937-ci ilədək şəhərin Baş planının üç variantı işlənilib hazırlandı.

Memar A.İvanitskinin rəhbərliyi altında memar A.Vesnin və V.Vesnin qardaşlarının iştirakı ilə işlənilib hazırlanmış birinci variant ona görə qiymətlidir ki, layihədə relyef nəzərə alındığı kimi, yerin təbii xüsusiyyətləri də yaddan çıxarılmamışdır.

Beləliklə, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhəri nəinki Cənubi Qafqaz, Ümumrusiya, hətta dünya miqyaslı bir şəhərə çevrilmişdi. Bakının bir şəhər kimi formalaşmasında həm Avropa, həm də Şərq memarlıq üslublarından istifadə edilmiş, şəhərin ərazisi genişlənərək Xəzər dənizi sahillərində imperiya əhəmiyyətli bir liman şəhəri olmuşdur. Şəhərdə elm, sənaye, energetika və demoqrafik sahələrdə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. XX əsrin əvvəllərində bu proses davam etmiş, yeni memarlıq binaları, sosial-mədəni layihələr həyata keçirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ensiklopediyası. I cild, Bakı: 2004
2. Bretanitski L.S. Şəhərin arxitektura tarixi oçerki. M-L., 1970
3. Fətullayev S. XIX-XX əsrlərdə Bakıda şəhərsalma. L., 1978
4. Salamzadə A.B. XVI-XIX əsrlərdə Azərbaycan memarlığı. Bakı: 1964
5. Süleymanov M. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı: Qanun, -2023. 487s.
6. Чихарев П. Страница о Востоке. Москва: 1982
7. Экономическое и социальное развитие Баку. Баку: 1982

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РУЖЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕ СЕФЕВИДОВ

Эркин Садыхзаде

Института истории и этнологии им. А.А.Бакиханова НАНА.

erkin.sadixzade@gmail.com

Ключевые слова: *Азербайджанское государство Сефевидов, шах Аббас I, армия Сефевидов, ружья.*

В начале XVI века в азербайджанском государстве Сефевидов в сражениях начали использовать мушкеты, хотя и в ограниченных масштабах. Битва при Чалдыране, состоявшаяся в 1514 году между Сефевидами и Османами, завершилась поражением Сефевидской армии. Однако широкое применение огнестрельного оружия, в том числе мушкетов, Османской армией побудило Сефевидов к более активному использованию огнестрельного вооружения в последующих битвах. С этого момента использование мушкетов в Сефевидской армии стало получать большее внимание.

Особенно в период правления шаха Аббаса I (1587–1629) в результате военных реформ мушкетеры стали важной частью армии. Была создана специальная пехотная часть, известная как мушкетеры. Широкое использование мушкетов привело к ряду новшеств в боевой стратегии Сефевидской армии. Применение мушкетов в Сефевидской армии сыграло значительную роль в развитии военных технологий на Востоке и способствовало повышению боеспособности армии.

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNDƏ TÜFƏNGDƏN İSTİFADƏ OLUNMASI

Erkin Sadıxzadə

Açar sözlər: *Azərbaycan Səfəvi dövləti, Şah I Abbas, Səfəvi ordusu, tüfəng.*

XVI əsrin başlanğıcında Azərbaycan Səfəvi dövlətində döyüşlərdə az da olsa tüfəngdən istifadə olunmağa başlanılmışdı. 1514-cü ildə Səfəvilərlə Osmanlılar arasında baş verən Çaldıran döyüşü Səfəvi ordusunun məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Lakin Osmanlı ordusunda odlu silahlardan, tüfəngdən geniş istifadə olunması Səfəvi ordusunun gələcək döyüşlərdə odlu silahlardan daha

çox istifadə etməsinə təkan verdi. Səfəvi ordusunda tüfəngdən istifadəyə daha çox diqqət ayırılmağa başlandı.

Osmanlılarla uzun müddət davam edən qarşıdurmalarda tüfəngçilərin əhəmiyyəti daha da artdığına görə, Osmanlı yeniçəriləri ilə rəqabət aparmaq üçün Səfəvi tüfəngçiləri daha müasir tüfənglərə malik olmağa çalışmışdılar.

Xüsusilə Şah I Abbasın dövründə (1587-1629) hərbi islahatlar nəticəsində tüfəngçilər ordunun mühüm bir hissəsinə çevrildi. Tüfəngçilər adlanan xüsusi piyada qoşun bölməsi təşkil edildi. Tüfənglərdən geniş istifadə nəticəsində Səfəvi ordusunun döyüş strategiyasında bir sıra yeniliklər baş verdi. Səfəvi ordusunda tüfənglərin tətbiqi Şərqdə hərbi texnologiyanın inkişafında əhəmiyyətli rol oynadı və ordunun döyüş qabiliyyətini artırdı.

THE USE OF FIREARMS IN THE SAFAVID STATE OF AZERBAIJAN

Erkin Sadikhzade

Keywords: *Safavid state of Azerbaijan, Shah Abbas I, Safavid army, rifle.*

At the beginning of the 16th century, muskets began to be used in battles in the Azerbaijani Safavid state, albeit on a limited scale. The Battle of Chaldiran, fought in 1514 between the Safavids and the Ottomans, resulted in the defeat of the Safavid army. However, the extensive use of firearms, including muskets, by the Ottoman army prompted the Safavids to adopt more active use of firearms in subsequent battles. From that point on, the use of muskets in the Safavid army received increased attention.

Especially during the reign of Shah Abbas I (1587–1629), military reforms made musketeers an important part of the army. A special infantry unit known as musketeers was established. The widespread use of muskets led to several innovations in the combat strategy of the Safavid army. The application of muskets in the Safavid army played a significant role in the development of military technology in the East and contributed to enhancing the army's combat capability.

Использование мушкетов в Сефевидской армии стало широко распространяться в XVI веке в связи с развитием огнестрельного оружия. В этот период были проведены ряд нововведений, связанных с использованием огнестрельного вооружения в армии Сефевидов.

Значение мушкетеров возросло в ходе длительных войн с Османской империей. Чтобы конкурировать с янычарами Османской армии,

сефевидские мушкетеры проходили специальную подготовку и были оснащены более современными мушкетами.

Особенно во время правления шаха Аббаса I (1587–1629) в результате военных реформ мушкетеры стали важной частью армии. Была сформирована специальная пехотная часть, известная как «мушкетеры». Эта воинская часть использовалась для охраны крепостей, ведения огня по противнику с дальнего расстояния и защиты отражения атак вражеской кавалерии. Высокая точность и мощная огневая способность мушкетов сыграли важную роль в усилении боевых возможностей Сефевидской армии и изменении тактики ведения боя.

В рамках реформ шаха Аббаса I особое внимание уделялось производству оружия и боеприпасов. В столице Исфахане и других крупных городах действовали мастерские (арсеналы) по производству мушкетов. Это не только позволило Сефевидам удовлетворять собственные потребности в оружии, но и способствовало увеличению их боеспособности.

Использование мушкетов привело к ряду новшеств в стратегии ведения боевых действий Сефевидской армии. Так, на оборонительных позициях мушкетеры располагались на переднем рубеже; мушкетеры стали использоваться для противодействия кавалерийским атакам; во время осады крепостей мушкеты играли ключевую роль как в наступательных, так и в оборонительных операциях.

1. Начало использования ружей Сефевидами

Для кызылбашей ружье было известно как оружие еще до образования Сефевидского государства. Поскольку в 1473 году в битве при Отлукбели османская армия применяла ружья против Ак-Коюнлу [18, с. 375; 1, с. 373]. Однако ни шейх Джунейд, ни шейх Гейдар не обладали знаниями и опытом для использования этого оружия в своих войсках. Даже традиционные виды оружия, такие как меч, лук и копье, в их время были весьма недостаточными. Пехотинцы, использовавшие ружья, стали частью армии Сефевидов начиная с периода правления шаха Исмаила. В 1508 году шах Исмаил впервые применил стрелков с ружьями во время походов, целью которых было подчинение центральных регионов Ирана под власть Сефевидов. Стрелки сыграли важную роль при осаде крепости Йезд и подавлении восстания Мухаммеда Кара [26, с. 66; 15, с. 110]. В 1510 году среди защитников крепости Мерв, осажденной узбеками, также находились стрелки с ружьями [29, с.106; 15, с. 110]. Однако шах Исмаил был далек от использования стрелков на поле боя. В то время сефевидская армия не обладала знаниями и опытом, необходимыми для определения места стрелков в боевом построении армии и их эффективного применения в сражениях.

В битве при Чалдыране османские стрелки с ружьями смогли одержать победу над атакующей сефевидской конницей, нанеся армии Сефевидов серьезные потери. Тем не менее, для широкого использования ружей в сефевидской армии потребовалось дождаться эпохи шаха Тахмасиба. В этот период армия Сефевидов, состоящая преимущественно из конницы, продолжала использовать лук и стрелы как наиболее эффективное дальнобойное оружие. Замена лучников на стрелков с ружьями в Сефевидской армии была длительным процессом. Важную роль здесь сыграло то, что луки было легко использовать верхом на лошади, а также возможность делать несколько выстрелов за короткий промежуток времени [22, с. 50-51]. Однако это вновь созданное подразделение не пользовалось популярностью среди старых воинов. Кавалеристы пренебрежительно относились к стрелкам с ружьями, считая их недостойными уважения, поскольку те сражались, не вступая в прямое противостояние с врагом, и всячески стремились их унижить и принизить их значение [37, с. 255].

По мере увеличения числа стрелков с ружьями в сефевидской армии возникла необходимость создания отдельного подразделения, состоящего из этих воинов. Изначально эти силы приравнивались к артиллеристам. В источниках, описывающих сражения периода от шаха Исмаила до шаха Аббаса I, термин «артиллерист» часто использовался и для обозначения стрелков с ружьями. Например, стрелки, участвовавшие в осаде крепости Мерв в 1510 году, также упоминались под этим названием [28, с. 65-66; 27, с. 359-360; 29, с. 106].

Название «тюфенгчи» (стрелок с ружьем) впервые встречается в период правления шаха Исмаила. Осознав значение огнестрельного оружия после поражения в битве при Чалдыране, шах Исмаил в 1516 году пожаловал Мирзе Шаху титул «тюфенгчи-ага» (главнокомандующий стрелками) и приказал организовать корпус стрелков под его руководством. Часть ружей для использования была добыта в сражениях, а другая часть изготавливалась внутри страны. Основными пользователями этих ружей были кызылбаши. Для специальной подготовки стрелков были приглашены португальские военные инструкторы, которые занимались их обучением [21, с. 178].

После правления шаха Исмаила, с увеличением доли стрелков с ружьями в армии, их стали воспринимать как самостоятельное подразделение. Хадже Зейналабдин Али Абди-бек Ширази пишет, что в мае 1528 года сефевидская армия потерпела поражение от узбекского Зейнеша-бахадур в битве при Фирузкухе. В этом сражении погибли правитель Астрабада Зейнал-хан Шамлы, правитель Себзевара Чягыргасултан Шамлы и тиюльдар Саве Мустафа-султан Афшар. В ответ Чуха-

султан осадил узбеков в крепости Дамган. Храбрые стрелки с ружьями сыграли решающую роль в захвате крепости, а Зейнеш-бахадур был схвачен и казнен [5, с. 58]. В источниках также содержится много сведений о массовом использовании мушкетов армией шаха Тахмаспа в боевых действиях [5, с. 28; 3, с. 464; 4, с. 569].

В Сефевидской армии стрелки с ружьями делились на две категории: постоянные войска, находящиеся под непосредственным контролем шаха, и временно собранные солдаты из провинций. Стрелки под прямым контролем шаха являлись регулярными частями армии и служили его личной охраной [9, с. 39]. При шахе Аббасе I численность этих войск достигала 12 000 человек [10, с. 149]. Из их числа отбирали группу от 500-600 до 2000 лучших воинов, которые сопровождали шаха во время официальных церемоний.

В сефевидской армии стрелки с ружьями, входившие в состав элитных войск, при отправлении в поход действовали под командованием офицера, известного как «тюфенгчи-ага» [34, с. 139-140; 24, с. 130]. На торжественных церемониях и в подчинении беглербеков (губернаторов провинций) тюфенгчи-ага занимал место ниже них, но имел равный статус с гызылбашскими эмирами, носившими титул «хан». При создании корпуса стрелков эти войска были организованы в отряды по сто и тысячу человек. Каждое подразделение возглавлялось офицерами – минбаши, йузбаши и онбаши, которые были известны как «мюлазимы хассеи шарифа» и имели более низкий ранг по сравнению с гызылбашскими эмирами. В 1593 году, во время подавления местного восстания в Гиляне, стрелки с ружьями сражались под командованием Альпан-бека Каджара [2, с. 915, 927; 33, с. 9; 35, с. 195].

Зарплаты стрелков с ружьями выплачивались из государственной казны под названием «меваджиб», с утверждением министра Али дивана. Эти выплаты были назначены из доходов, получаемых с земель хассей (особых территорий). Часть этих земель передавалась минбаши и йузбаши, которые могли передавать их по наследству от отца к сыну. Владельцы этих земель несут ответственность за сбор стрелков на своих территориях, их обучение и обеспечение их полным составом для участия в походах. Несмотря на то, что стрелки с ружьями участвовали в боях пешими, с учетом географических условий они иногда принимали участие в походах верхом на лошадях [36, с. 308; 33, с. 9; 20, с. 79-81].

В период Сефевидов лучшими стрелками с ружьями были представители регионов Исфахан, Тебес и Тун в Хорасане, а также области Мазандаран и Фарс, которые были переведены в статус хассей во времена шаха Аббаса I. Стрелки, набранные в Хорасане, могли состоять не только из местных жителей, но и из стрелков, прибывших из соседних

монгольских территорий. В 1635 году, во время осады крепости Гюленбер в северной части Багдада, было отправлено 3 000 стрелков, называемых «чагатайцами», которые, как утверждалось, прибыли из Хорасана для участия в осаде [32, с. 72-74].

Сефевиды размещали своих стрелков с ружьями в крепостях на пограничных территориях. В 1638 году, во время защиты крепости Багдад от османов, стрелки из Мазандарана были одними из самых надежных частей гарнизона [13, с. 101]. Кроме того, в подавлении местных восстаний стрелки также были первой силой, к которой обращались. Например, в 1593 году, во время осады крепости Нишапур в Хорасане узбеками, около 300 стрелков из Исфахана принимали участие в защите крепости. Эти стрелки успешно обороняли крепость от непрерывных атак узбеков, которые продолжались четыре месяца [2, с. 867]. Стрелки из Исфахана также сыграли важную роль в подавлении восстаний местных беев в Гиляне в 1594 году [2, с. 915]. Когда в 1606 году шах Аббас I захватил крепость Тифлис, он отправил специальное подразделение из своих стрелков с ружьями в этот регион для защиты крепости от османов [2, с. 1297]. После того как область Фарс получила статус хассей в период правления шаха Аббаса I, люди из низших слоев общества, назначенные в качестве губернаторов этой территории, начали активно готовить большие силы стрелков с ружьями для армии шаха. Отряды стрелков, собранные Аллахверди-ханом, назначенным беглербеем Фарса, принимали участие в походах Сефевидов против португальцев в Ормузе и Бахрейне [2, с. 1121-1122, 1740-1745].

Огнестрельное оружие поступало в Сефевидское государство через различные пути: на юге – через Персидский залив от европейцев, на севере – через Каспийское море, Кавказ и Центральную Азию, благодаря русским и казакам. Порох, необходимый для выстрела из ружья, был в изобилии в соседних странах Сефевидов, таких как Индия, Московия и Османская империя [10, с. 74, 97, 106, 111]. Несмотря на то что войны с Османами усложняли обеспечение порохом, поставки из Москвы и Индии оставались возможными. В самом Сефевидском государстве порох производился в Кирмане. В Сефевидской армии использовались два типа мушкетов – фитильные мушкеты и кремневые мушкеты. Фитильные мушкеты заряжались через ствол, и известно, что их дальность стрельбы была не столь велика. Кроме того, для использования этих мушкетов требовалось дополнительное оборудование [4, с. 566-567]. Сефевиды обладали собственными моделями мушкетов, которые имели ряд структурных отличий от европейских образцов. Одним из таких мушкетов был Ирак-и-Аджем – один из первых моделей, использовавшихся Сефевидами в эпоху правления шаха Исмаила. Мушкет Ирак-и-Аджем,

упомянутый в произведении неизвестного венецианского путешественника, написанном в период правления шаха Исмаила, имел приклад, прикрепленный к стволу, маленькую длину ствола и большую дальность стрельбы. Сефевиды впервые использовали этот мушкет во время осады крепости Мардин при правлении шаха Исмаила [16, с. 138].

2. Популяризация мушкетов

Легкий доступ к огнестрельному оружию позволял населению использовать его против государства, что могло привести к восстаниям. Одним из ярких примеров является восстание, произошедшее в 1598 году в Астрабаде. Конфликты среди кочевых яка-туркменов привели к высокому уровню вооруженности, и ружья стали широко используемым оружием. Для обеспечения безопасности в регионе Сефевиды пытались вмешаться в эти конфликты, несколько раз направляя войска. Однако яка-туркмены объединились и начали совместную борьбу против сефевидов. Восстание длилось восемь лет, и в итоге армия, возглавляемая гызылбашскими эмирами, потерпела поражение [См: 2, 1061-1070; 31, с. 119; 15, с. 115]. Шах Аббас I был вынужден отправить в регион новую армию, оснащенную артиллерией и стрелками с ружьями. Эта армия под командованием топчибаши Бархудар-бека смогла подавить восстание. Чтобы предотвратить повторные угрозы со стороны яка-туркмен, был издан указ о сдаче всех оружий, включая огнестрельное. Согласно указу, дома были обысканы, и оружие, не сданное добровольно, было конфисковано. Искендер-бек Мунши сообщает, что в регионе было собрано несколько тысяч ружей. Собранное оружие было затем размещено в арсенале, расположенном в крепости Мубаракабад, построенной в Астрабаде для обеспечения безопасности [2, с. 1066].

С распространением огнестрельного оружия государство осознало, что оно не сможет полностью контролировать ситуацию, и отказалось от изъятия оружия. В период продолжительной войны с Османской империей с 1578 по 1590 год потребность в солдатах для Сефевидского государства возросла. Как уже упоминалось, стрелки с ружьями были солдатами, которые проходили обучение за более короткий срок и могли быстрее быть отправлены на фронт, поэтому число стрелков в армии значительно увеличилось в этот период. Османцы, добившись преимущества в огнестрельном оружии, не только создали серьезную угрозу, но и начали поставки оружия своим союзникам – узбекам. В 1588 году османские корабли, оснащенные пушками, были отправлены через Каспийское море в Баку, и это позволило Абдулле-хану II в его войнах в Хорасане широко использовать османские пушки против Сефевидов [19, с. 113].

Стрелки, собранные из Азербайджана, играли важную роль в войнах, и они входили в число самых активных военных единиц в кампаниях шаха Аббаса I против османов в Азербайджане и Кавказе [20, с. 87]. Регион Иреван, который граничил с османскими территориями на западе, также стал одной из приграничных областей, где Сефевиды собирали большое количество стрелков. В эпоху шаха Сефи, Иреванскую крепость часто защищали местные стрелки, собранные из населения региона. В 1635 году, во время осады Иреванской крепости османами, среди защитников крепости также были стрелки, собранные из окрестных районов [32, с. 221].

Один из важных приграничных регионов на востоке – Хорасан – также был местом сбора стрелков. Частые атаки узбеков на регион стали основным фактором увеличения числа стрелков. В таких городах, как Муркаб и Маручак, которые находились рядом с узбекскими территориями, организовывались отряды стрелков под руководством сотников [32, с. 221]. Эти отряды участвовали в экспедициях, организованных шахом Аббасом I в 1598 году с целью возвращения Герата и Мешхеда от узбеков. Действительно, во время этой кампании Сефевиды собрали около 10 000 стрелков из различных регионов Хорасана [2, с. 1131].

В 1600-1601 годах, в ходе экспедиций по изгнанию португальских войск из Бахрейна, тысячи стрелков были собраны из города Фал. Эти стрелки из Фала сыграли важную роль в успешном исходе кампании Сефевидов в Бахрейне [2, с. 1121]. Сефевиды обладали способностью мобилизовать стрелков для участия в военных действиях, даже из удаленных регионов. В осаде Иревана в 1604 году, армии шаха Аббаса I участвовали стрелки, прибывшие из отдаленных областей, таких как Хорасан, Кирман и особенно регион Бафк, который был далеко от Иревана [2, с. 1186].

Иностранный военный эксперт, служивший в армии Сефевидов, Антони Шерли, сообщает, что в походах шаха Аббаса I против османов в Кавказе в армии участвовало в общей сложности 30 000 стрелков [24, с. 137]. Общее количество армии в этот период составляло 120 000 человек [8, с. 20]. Во время правления шаха Аббаса II число стрелков увеличилось с 12 000 до 60 000, а общее количество армии достигло 150 000 человек. Это увеличение числа стрелков напрямую связано с ростом их численности в армии [34, с. 142, 145; 15, с. 119].

Согласно другому источнику, в период правления шаха Аббаса II общее количество стрелков по всей территории Сефевидов составило около 50 000 человек. На основе вышеуказанных данных можно утверждать, что значительная часть этих стрелков была набрана из

сельских районов [20, с. 82; 23, с. 107]. Даже в последние годы существования Сефевидского государства, в борьбе с афганскими и белучскими повстанцами, сефевиды могли мобилизовать тысячи стрелков из отдаленных пограничных районов, таких как Кирман. Например, в 1700 году, во время похода в Белуджистан, Сефевиды смогли собрать 2000 стрелков из Кирмана и привести их в боевую готовность всего за полтора месяца [30, с. 284; 15, с. 119].

Сефевиды обычно формировали группы стрелков, состоящие из примерно тысячи человек. Эти подразделения делились на меньшие отряды, которые находились под командованием сотников. Если количество таких тысячных подразделений увеличивалось до десяти, создавались более крупные единицы, называемые «тумен», и для их управления назначались командиры, носившие титул «сардар». Во время афганского вторжения, для защиты столицы Исфахана, Сефевиды собрали около 70.000 стрелков из девяти разных регионов, расположенных рядом с городом. Эти силы управлялись 70 сотниками и 7 сардарами [25, с. 112; 15, с. 120]. В сефевидских источниках такие большие группы стрелков, насчитывающие тысячи человек, назывались «фирка» или «тип» [36, с. 308; 15, с. 120].

Шах Аббас I, после того как представил армии новый вид ружья, получивший название «джазаир», организовал специальное подразделение, состоящее только из солдат, использующих это новое оружие, в отличие от обычных стрелков хассе. Сефевиды впервые столкнулись с этим оружием в 1603 году, когда шах Аббас I начал поход с целью вернуть Тебриз, захваченный османами [11, с. 332]. Джазаирное ружье имело более широкий ствол по сравнению с обычными фитильными ружьями, благодаря чему пули, выпущенные из него, были значительно крупнее. Поскольку это ружье было тяжелее остальных, его было трудно стрелять, держа его на плече, и поэтому для стрельбы оно устанавливалось на специальную подставку [14, с. 183]. Великулу-бек Шамлы описывал пули джазаирских ружей, как напоминающие зерна дробы [36, с. 349; 15, с. 120]. Благодаря большому размеру пуль, они обладали значительной разрушительной силой, особенно при обстреле плотных строев противника, что приводило к массовым разрушениям и большим жертвам. Например, во время осады Кандагара, девять стрелков с джазаирскими ружьями смогли разгромить сточеловечную монгольскую группу [с: 36, 467-469].

В период правления шаха Аббаса I была создана единица «джазаирчи», которая являлась пехотным подразделением в составе войск, находившихся под прямым управлением шаха. В эту единицу отбирались наиболее опытные стрелки из армии. Когда джазаирчи были

впервые созданы, их численность ограничивалась 600 человек, но уже во времена шаха Аббаса II число увеличилось до 2000, а при шахе Сулеймане оно возросло до 4000 человек. Сефевиды настолько мастерски овладели использованием цезайрских ружей, что Валигули-бек Шамлы упоминает стрелков-джазаирцев, таких как Пехлеван Ахмед или Деда Ахмед, достигших совершенства в меткости и ставших известными среди армии. Пехотинцы-джазаирцы в 1648 году использовали это оружие с исключительным мастерством в битвах против моголов в Кандагаре, Бусте и Земиндавре [11, с. 337; 36, с. 349; 15, с. 120]. К.Farrokh пишет, что в 1654 году шах Аббас II принял на службу 600 человек, составлявших отряд джазаирцев, которые стали телохранителями шаха и охраной дворца, подчиняясь начальнику стрелков [20, с. 82].

Применение мушкетов в Сефевидской армии способствовало увеличению её военной мощи и эффективности боевых действий, что позволило Сефевидам добиться стратегического преимущества в регионе. Широкое использование мушкетов и других видов огнестрельного оружия стало важным этапом в развитии военных технологий на Востоке.

Взаимоотношения с Османской империей и европейскими государствами оказали значительное влияние на оснащение Сефевидской армии мушкетами и другим огнестрельным оружием. Изучая западные технологии, Сефевиды достигли значительных успехов в области артиллерии и мушкетного дела. Однако роль мушкетеров в Сефевидской армии не получила такого широкого распространения, как у янычар в Османской армии.

Сефевидская армия использовала мушкеты преимущественно среди пехотных частей. Эти виды оружия были особенно эффективны в оборонительных сражениях и при осадах крепостей. Традиционные кавалерийские войска Сефевидов продолжали использовать в основном мечи, луки и копья. Тем не менее, мушкетеры стали важным компонентом, усиливающим боевую мощь армии.

Литературы

1. Əhmədov S. Azərbaycan silahları XIII-XVII əsrlərdə: təkamül və inkişafı. Bakı: 2017.
2. Münşi İsgəndər bəy. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, I Kitab. Fars dilindən çevirən t.e.d., prof. Şahin Fərzəliyev. Bakı: Şərq-Qərb, 2010.
3. Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix (Tarixlərin ən yaxşısı), Fars dilindən tərcümə və şərhlər: AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., prof. Oqtay Əfəndiyev, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Namiq Musalı. Kastamonu: Uzanlar, 2017.

4. Süleymanov M. S. Səfəvilər V cild. Şah Təhmasib. Bakı: Maarif, 2020.
5. Şirazi Zeynalabdin Əli Əbdi bəy. Təkmilətül-əxbar. Fars dilindən tərcümə, müqəddimə və şərhlər Əbülfəz Həşim oğlu Rəhimlinindir. Bakı: Elm, 1996.
6. Venesiyalılar Şah Təhmasibin sarayında (Mikel Membre ve Vinçenso Alessandri). İngilis dilindən tərcümə, ön söz, giriş və şərhlər AMEA-nın müxbir üzvü Oqtay Əfəndiyevindir. Bakı: Təhsil, 2005.
7. Asafi Dal Mehmed Çelebi ve Şeca'atname. Hazırlayan M.Eravçı. İstanbul: MVT Yayıncılık, 2009.
8. Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas (1578-1629) Zamanında Safevi Devlet Teşkilatı'nda Yapılan Düzenlemeler. *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 204, 2013. s. 1-22.
9. Bayat O. B. İlişkiler Bir Şif /Katolik, Çeviren Tufan Gündüz, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.
10. Chase K. 1700'e Kadar Ateşli Silahlar Tarihi, Çevirenler: F.Tayanç ve T.Ta-yanç. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
11. Chardin J. Chardin Seyahatnamesi, İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, İran 1671-1673. Çeviren A. Meral. İstanbul: Kitap Yayınları, 2014.
12. Erdoğan E. Safevi Devletinin Askeri Teşkilatı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul: 2019.
13. Hibri Efendi Abdurrahman. Bir Divan Katibinin Kalemıyla IV. Murad'ın Bağdat Seferi (Târîh-i Feth-i Bağdad). Hazırlayan A.Üstüner. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021.
14. Lokhart L. Safevi Döneminde İran Ordusu. Çeviren İlker Külbilge, *Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 2016. s.177-188.
15. Sarıçipek S. Safeviler Dönemi İranda Ordu ve Savaş. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi. Ankara: 2022.
16. Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar: Giovanni Maria Angiolello-Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmleri. Çeviren T.Gündüz. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2012.
17. Tavernier, J. B. Tavernier Seyahatnamesi. Çeviren T. Tunçdoğan, İstanbul: Kitap Yayınları, 2010.
18. Tihranî E.B. Kitab-ı Diyarbekriyye, Çeviren: M.Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
19. Ükten S.S. Buhara Hanlığının Askeri Teşkilatı (1500-1868). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
20. Farrokh K. The Military Campaigns of Shah Abbas I in Azerbaijan and the Caucasus (1603-1618), Studies on Iran and The Caucasus (Studies in Honour of Prof. Garnik S. Asatryan; Edited by U. Bläsing, V.Arakelova & M. Weinreich), Leiden: Brill, p.75-95.

21. Floor W. Safavid Government Institutions. California: Mazda Publishers, 2001.
22. Hacker B. "Mounted Archery and Firearms: Late Medieval Muslim Military Technology Reconsidered", *Vulcan*, 3, 2-15. p. 42-65.
23. Mitchell C.P. Shāh 'Abbās, the English East India Company and the Cannoneers of Fārs. *Itinerario*, 24, 2000. p. 104-125.
24. Sherley A. Sir Anthony Sherley and His Persian Adventure. London: Routledge Curzon, 2005.
25. Asaf M.H. Rustəmüt-təvarix. Be kuşəşə A.Əlizadə. Tehran: İntişarat-ı Firdevs, 1379.
26. Fəlahi E., Qulamhüseyn R. Ərzyabi-yi saxt və qarbord-i silah-i atəşin dər əsr-i Səfəvi. *Tarix-i Elm*, 13(1), 1394. s. 65-80.
27. Herevi Emir Mahmud bin Xandəmir. İran Der Şah İsmayıl və Şah Tahmasb-ı Səfəvi, be kuşəşə G.Tabatabai Məcid. Tehran: İntişarat-ı Mevkufat-ı Doktor Mahmud Əfşar, 1390.
28. Hüseyni Xurşah bin Qubad. Tarix-i elçi-yi Nizamşah. Be kuşəşə Məhəmməd R. Nasiri. Tehran: Encumen-i Asar və Mefahir-i Ferhengi, 1379.
29. Kadqan Muhammed Yar b. Arab. Masharu'l-bilad: Tarix-i Şeybaniyan. Be kuşəşə N.Cəlali. Tehran: Mərkəz-i Pijuhışı-yi Miras-ı Məktub, 1385.
30. Kirmani M.M. Səhifətül-İrşad (Tarix-i Əfşar-i Kirman-Payan-i kar-ı Səfəvi), Be kuşəşə B.Parizi. Tehran: İntişarat-i Elm, 1384.
31. Qaffarifərd A. Şuriş-i aba-yı Turkemen. Fəslname-yi tarix-i danişgah-i Azad-ı Mehellat, 2, 1385. s.113-124.
32. Qəzvini M.Y. Xolde bərin (İran dər zəman-i Şah Səfi və Şah Abbas-ı dovjom. Be kuşəşə M.R.Nasiri. Tehran: Encumen-i Asar və Mefahir-i Fərhəng, 1382.
33. Mirza Semia. Təzkiritül-müluk, Be kuşəşə S. M.Dəbirsiaqi. Tehran: Muessese-yi İntişarat-ı Əmir Kəbir, 1378.
34. Sanson, N. Sefername-yi Sanson Vaz-i Kişver-i Şaâhenşahi-yi İran dər zəman-i Şah Suleyman-i Səfəvi, Tercome-yi T.Tefezzulî, Tehran: İbn Sina, 1346.
35. Sadiqi Z. Tarix-i İran dər əsr-i Səfəvi. Tehran: İranvic, 1392.
36. Şamlu. Qisasul-xaqani, c. 1, Be kuşəşə S.S.Nasiri. Tehran: Sazman-ı çap və İntişarat-ı Vezaret-i Fərhəng və İrşad-ı İslami, 1371.
37. Tavernier J.B. Səfərname-i Tavernier, Tərcome-yi Həmid Ərbab Şirani. Tehran, 1382.

SIYASI ARENADA PSIXOLOJİ MANİPULYASIYA VƏ BƏDƏN DİLİ: NATIQLIKDƏN İDARƏETMƏYƏ

Fidan Bağirova
Qərbi Kaspi Universiteti
bagirovafa@mail.ru

Açar sözlər: siyasi arena, psixoloji manipulyasiya, bədən dili, natiqlik

Psixoloji manipulyasiya və bədən dili ictimai qavrayışa, qərar qəbul etmə prosesinə təsir edərək siyasi strategiyada mühüm rol oynayır. Siyasi arenada ritorika duyğulara, məntiqə və etikaya müraciət etmək üçün diqqətlə hazırlanır, bədən dili isə şifahi mesajları gücləndirir və ya ziddiyyət təşkil edir. Siyasətçilər tez-tez incə jestlərdən, duruşlardan, göz təmasından və üz ifadələrindən istifadə edərək ictimai etimadı və sədaqəti manipulyasiya edərək etimad, empatiya və ya avtoritet yaradırlar. Psixoloji manipulyasiya bədən dilindən kənara çıxaraq çərçivə məsələlərini, emosional müraciətləri və inandırıcı mesajları əhatə edir.

Bu məqalə siyasi arenada psixoloji manipulyasiya və bədən dilinin rolunu araşdırır. Siyasətçilər auditoriyanı inandırmaq və yönləndirmək üçün müxtəlif psixoloji taktikalar və bədən dili elementlərindən istifadə edirlər. Xüsusilə, natiqlik bacarığı və qeyri-verbal kommunikasiya vasitələri, liderlərin təsir gücünü artıraraq onların idarəetmə prosesində uğur qazanmasına kömək edir. Məqalədə, manipulyativ ritorika, jest və mimikaların seçicilər üzərindəki təsiri, eləcə də liderlik psixologiyası təhlil edilir. Bu kontekstdə, effektiv ünsiyyət strategiyalarının siyasi uğurdakı əhəmiyyəti vurğulanır.

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ МАНИПУЛИРОВАНИЕ И ЯЗЫК ТЕЛА НА ПОЛИТИЧЕСКОЙ АРЕНЕ: ОТ РИТОРИКИ К УПРАВЛЕНИЮ

Фидан Багирова

Ключевые слова: политическая арена, психологическое манипулирование, язык тела, ораторское искусство

Психологическое манипулирование и язык тела играют важную роль в политической стратегии, влияя на общественное восприятие и процесс принятия решений. На политической арене риторика тщательно продумана, чтобы апеллировать к эмоциям, логике и этике, в то время как язык тела подкрепляет или опровергает вербальные сообщения.

Политики часто используют едва заметные жесты, позы, зрительный контакт и выражение лица, чтобы манипулировать общественным доверием и лояльностью, создавая доверие, сочувствие или авторитет. Психологическая манипуляция выходит за рамки языка тела и включает в себя постановку вопросов, эмоциональные призывы и убедительные сообщения.

В статье рассматривается роль психологического манипулирования и языка тела на политической арене. Политики используют различные психологические приемы и элементы языка тела, чтобы убеждать и манипулировать аудиторией. В частности, навыки публичных выступлений и инструменты невербальной коммуникации повышают влияние лидеров и помогают им добиться успеха в процессе управления. В статье анализируется воздействие манипулятивной риторики, жестов и мимики на избирателей, а также психология лидерства. В этом контексте подчеркивается важность эффективных коммуникационных стратегий для политического успеха.

PSYCHOLOGICAL MANIPULATION AND BODY LANGUAGE IN THE POLITICAL ARENA: FROM RHETORIC TO MANAGEMENT

Fidan Bagirova

Keywords: *political arena, psychological manipulation, body language, oratory*

Psychological manipulation and body language play an important role in political strategy, influencing public perception and decision-making. In the political arena, rhetoric is carefully crafted to appeal to emotions, logic, and ethics, while body language reinforces or contradicts verbal messages. Politicians often use subtle gestures, postures, eye contact, and facial expressions to manipulate public trust and loyalty, creating trust, empathy, or authority. Psychological manipulation goes beyond body language to encompass framing issues, emotional appeals, and persuasive messages.

This article examines the role of psychological manipulation and body language in the political arena. Politicians use various psychological tactics and body language elements to persuade and manipulate their audiences. In particular, oratory skills and nonverbal communication tools increase the influence of leaders and help them succeed in the management process. The article analyzes the impact of manipulative rhetoric, gestures and facial expressions on voters, as well as the psychology of leadership. In this context,

the importance of effective communication strategies for political success is emphasized.

Giriş. Siyasətdə psixoloji manipulyasiyanın getdikcə yayılması, xüsusən bədən dili və ritorikadan strateji istifadə yolu ilə, siyasi diskurs və ictimai qavrayış üçün əhəmiyyətli təsirlərə malikdir. Siyasətçilərin emosiyaları manipulyasiya etmək, rəvayətləri idarə etmək və qeyri-şifahi göstərişlər vasitəsilə layihə səlahiyyətləri ictimai etimada, siyasət nəticələrinə və demokratik proseslərə təsir göstərir. Buna görə də, psixoloji manipulyasiya və bədən dilinin siyasi idarəetməyə necə təsir etdiyini başa düşmək siyasi strategiyaların etikasını və effektivliyini qiymətləndirmək üçün çox vacibdir.

Siyasi arenada psixoloji manipulyasiya və bədən dilinin öyrənilməsi natiqlik bacarıqları, şifahi olmayan ünsiyyət və ictimai idarəetməni birləşdirərək yeni perspektiv təqdim edir. Mikroifadələr, jestlər və duruş kimi bədən dilinin siyasi ritorikanın gücləndirilməsində və ya zəiflədilməsində rolunu araşdırmaqla, bu yanaşma siyasi təsirin çox vaxt diqqətdən kənarda qalan və hələ də siyasi elm və kommunikasiya tədqiqatlarında az araşdırılan aspektinə işıq salır.

Bu tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti onun siyasi strategiyayı, ictimaiyyətlə əlaqələri və liderlik təlimini məlumatlandırmaq qabiliyyətindədir. Bədən dilinin siyasi ritorikanı necə dəstəklədiyini və ya ziddiyyət təşkil edə biləcəyini başa düşmək siyasətçilərə ünsiyyət bacarıqlarını təkmilləşdirməyə, etibarlarını və təsirlərini artırmağa imkan verir. Bundan əlavə, əldə edilmiş anlayışlar media təlimlərinə, ictimai çıxışlara və siyasi kampaniyalara tətbiq oluna bilər ki, bu da siyasi xadimlərin mesajlarını gücləndirmək və seçicilərlə daha dərin əlaqə yaratmaq üçün qəsdən bədən dilindən istifadə etməsini təmin edir.

Psixoloji manipulyasiya konkret məqsədlərə çatmaq üçün başqalarının düşüncələrinə, duyğularına və davranışlarına gizli şəkildə təsir etməyi nəzərdə tutur. Siyasətçilər ictimai rəyə təsir etmək və siyasi nəticələri formalaşdırmaq üçün psixoloji manipulyasiya üsullarından məharətlə istifadə edirlər. Ən çox yayılmış strategiyalardan biri siyasətçilərin konkret emosional reaksiyalar oyatmaq üçün məsələni müəyyən işıqda təqdim etdikləri çərçivə yaratmaqdır. Məsələn, iqtisadi böhran zamanı siyasətçi vəziyyəti rəqibinin səriştəsizliyi və ya səhlənkarlığının nəticəsi kimi qələmə verə bilər (3, s.90). Bu çərçivə seçiciləri günahı konkret partiya və ya şəxsə əlaqələndirməyə təşviq edir, çox vaxt mürəkkəb məsələni sadələşdirir və ictimaiyyətin rəy formalaşdırmasını asanlaşdırır. Bu psixoloji taktika fərdlərin əvvəlcədən mövcud olan inanclarını dəstəkləyən məlumat axtarmağa meyilli olduqları təsdiqləmə qərəzi kimi idrak qərəzlərindən istifadə edir. Rəqiblərin mənfi təsvirlərini gücləndirməklə, siyasətçilər tərəfdarlarının onların hekayəsini sorğu-sual etmədən daha çox qəbul etmələrini təmin edə bilərlər. Bundan əlavə, qorxu çağırışlarından tez-tez istifadə olunur, burada siyasətçi müəyyən bir siyasətin qəbul edilmədiyini

təqdirdə qorxulu gələcək ssenarisini təqdim edir və seçiciləri rasional düşüncədən daha çox narahatlıq və ya etibarsızlıqdan hərəkət etməyə sövq edir. Başqa bir manipulyasiya üsulu təkrardan istifadə etməkdir. Müəyyən mesajları və ya şüarları ardıcıl olaraq təkrarlamaqla siyasətçilər öz arqumentlərini daha etibarlı göstərə, geniş yayılmış konsensus illüziyasını yarada bilirlər. Bu manipulyasiya təkcə fərdi fikirləri dəyişdirmir, həm də tərəfdarlar arasında kollektiv, emosional uyğunlaşma yaratmağa kömək edir, onları daha böyük, vahid işin bir hissəsi kimi hiss edir. Siyasi arenada bu psixoloji strategiyalar təkcə inandırma alətləri deyil, həm də hekayələrə nəzarət etmək və idarəetmə qərarlarına təsir etmək üçün güclü alətlərdir.

Siyasi arenada koqnitiv qərəzlər siyasətçilərin ictimai rəyi manipulyasiya etmək və sədaqəti gücləndirmək üçün istifadə etdikləri güclü alətlərdir. İstifadə edilən ən çox yayılmış qərəzlərdən biri təsdiq qərəzi, fərdlərin məlumatı əvvəlcədən mövcud olan inanclarını təsdiqləyən üsullarla axtarmaq və şərh etmək meylidir. Siyasətçilər bu qərəzliyi tanıyır və mesajlarını öz tərəfdarlarının fikirlərinə uyğunlaşdırmaq üçün uyğunlaşdırır, çox vaxt müəyyən bir dünyagörüşünü və ya hekayəni gücləndirirlər. Dinləyicilərin dəyərlərinə və inanclarına uyğun gələn məlumatları seçmə şəkildə təqdim etməklə, siyasətçilər öz tərəfdarlarının sədaqətini gücləndirir və onların qarşı tərəfin fikirlərini tənqidi qiymətləndirməsini çətinləşdirir [7, s.88]. Digər əlaqəli qərəz, insanların asanlıqla xatırlanan və ya emosional cəhətdən təsirli olan məlumatın əhəmiyyətini həddindən artıq qiymətləndirməyə meyli olduğu evristik mövcudluqdur. Siyasətçilər yadda qalan təəssüratlar yaratmaq üçün tez-tez canlı, emosional yüklənmiş dildən və ya dramatik hadisələrdən istifadə edərək insanları hərtərəfli təhlildən daha çox əlçatan və ya emosional cəhətdən cəlbedici məlumatlar əsasında mühakimə yürütməyə vadar edirlər. Siyasətçilər eyni zamanda insanların inancın və ya hərəkətin qəbul edilən populyarlığının təsirinə məruz qaldığı bandwagon effektindən istifadə edirlər. Siyasətçilər tərəfdarlarının sayını və ya medianın konkret məsələyə diqqətini vurğulamaqla çoxluğa qoşulmağı daha cəlbedici edir, ictimai rəyi daha da yelləyir və bazalarını möhkəmləndirirlər. Bundan əlavə, qrup daxilində qərəzlilik mühüm rol oynayır, çünki insanlar öz qruplarının bir hissəsi kimi qəbul etdikləri insanlara üstünlük verirlər. Siyasətçilər tez-tez insanları “biz”ə qarşı “onlara” ayıran, konkret qrup daxilində həmrəylik hisslərini gücləndirən və siyasi qütbləşməni dərinləşdirən mesajlar hazırlayırlar. Bu koqnitiv qərəzlər vasitəsilə siyasətçilər qavrayışı manipulyasiya edir, sədaqəti gücləndirir və ictimai diskurs axınına nəzarət edirlər.

Qorxu siyasi manipulyasiyada ən güclü psixoloji vasitələrdən biridir. Siyasətçilər tez-tez fikirləri manipulyasiya etmək və ifrat tədbirlərə haqq qazandırmaq üçün ictimai narahatlıqlardan - istər milli təhlükəsizlik, istər iqtisadi çöküş, istərsə də ictimai qeyri-sabitliklə bağlı - istifadə edirlər.

Təhdidləri və qeyri-müəyyənlikləri vurğulamaqla, siyasətçilər rəşional qərarların qəbulunu üstələyən təcililik hissi yarada, seçiciləri əks halda rədd edə biləcəkləri siyasətləri dəstəkləməyə vadar edə bilərlər. Məsələn, milli böhran zamanı və ya terror hücumundan sonra siyasi liderlər vəziyyəti qorxuları gücləndirəcək şəkildə qura və özlərini təhlükəsizliyin yeganə qoruyucuları kimi təqdim edə bilərlər. Bu, təkcə onların səlahiyyətlərini möhkəmləndirmir, həm də onlara şəxsi azadlıqları məhdudlaşdırən və ya milli müdafiə adı altında hökumətin gücünü genişləndirə bilən siyasət həyata keçirməyə imkan verir. İqtisadi çöküş qorxusu tez-tez istifadə olunan başqa bir taktikadır. Siyasətçilər tez-tez iş yerlərinin itirilməsi, inflyasiya və ya tənəzzüllə bağlı narahatlıqlardan öz gündəmlərinə uyğun iqtisadi islahatlara təkan vermək üçün istifadə edir və seçiciləri fəlakətin qarşısını almaq üçün ekstremal tədbirlərin görülməsinin vacibliyinə inandırırırlar. Qorxuya əsaslanan bu ritorika çox vaxt konkret qrupları hədəfə alır, onları iqtisadi nizamın ya qurbanı, ya da düşməni kimi qələmə verir, bununla da mürəkkəb məsələləri sadələşdirir və seçici davranışını həvəsləndirir [1, s.65]. Bundan əlavə, kampaniyalarda, xüsusən immiqrasiya, sosial siyasətlər və ya mədəni dəyişikliklərlə bağlı məsələləri hədəfə aldıqda, mənəvi tənəzzülə və ya ictimai dəyərlərə təhdidlərə müraciətlər tez-tez istifadə olunur. Bu problemləri millətin mənəvi quruluşuna ekzistensial təhlükələr kimi təqdim etməklə, siyasətçilər ictimai əhval-ruhiyyəni manipulyasiya edərək seçiciləri daha mühafizəkar və ya mürtəce mövqelərə sövq edirlər. Qorxu və qeyri-müəyyənlik üzərində oynayaraq, siyasətçilər ictimai fəaliyyət və dəstəyi istiqamətləndirə bilər, çox vaxt məntiqi təhlildən daha çox emosiyaya əsaslanan qərarlara səbəb olur.

Siyasi arenada əl jestləri, duruş, üz ifadələri və göz təması kimi şifahi olmayan işarələr siyasətçilərin çatdırmaq istədikləri mesajın möhkəmləndirilməsində və ya incə şəkildə dəyişdirilməsində mühüm rol oynayır. Bu işarələr tez-tez səthin altında fəaliyyət göstərir, ictimai qavrayışı gözə dəyməyən, lakin dərindən təsir edən şəkildə formalaşdırır. Məsələn, siyasətçi şəffaflıq, əməkdaşlıq və inklüzivliyi simvollaşdırmaq üçün açıq əl jestlərindən istifadə edə bilər, birlik və yaxınlaşma mesajını bildirir. Bu cür jestlər nətiqlə auditoriya arasında əlaqə hissi yarada, inam və münasibət qura bilər. Əksinə, qapalı bədən dili, məsələn, çarpaz qollar və ya sərt duruş, müdafiə, nəzarət və ya məsafə təklif edə bilər ki, bu da əks fikirləri qəbul etmək və ya iştirak etmək istəmədiyini göstərir. Bu cür qeyri-şifahi ünsiyyət güc və ya səlahiyyət mesajlarını gücləndirə bilər, həm də daha empatik lider axtaran bəzi seçiciləri özündən uzaqlaşdırma bilər [5, s.115]. Üz ifadələri başqa bir güclü vasitədir. Siyasətçinin ifadəsi deyilən sözlərin altını vurğulaya və ya əksinə ola bilər. Birlik və ya ümid haqqında nitq zamanı təbəssüm hərəkət və pozitivlik ifadə edə bilər, təhlükəsizlik və ya iqtisadi çağırışları müzakirə edərkən sərt ifadə isə ciddiyyət və həlledicilik doğura bilər. Üz ifadələri və şifahi məzmun arasındakı

uyğunluq orijinallığı qorumaq üçün çox vacibdir, çünki ikisi arasındakı uyğunsuzluq inamsızlığa səbəb ola bilər. Nəhayət, göz teması səmimiyyət və liderlik qavrayışına təsir edə bilər. Birbaşa, davamlı göz teması tez-tez güvən, etibarlılıq və şəffaflıq təklif edir, göz temasından qaçmaq isə qaçınma və ya vicdansızlıq kimi qəbul edilə bilər. Bacarıqlı ünsiyyətçilərin əlində şifahi olmayan işarələr ictimai rəyi formalaşdırmaqda və siyasi nəticələrə təsir etməkdə güclü vasitəyə çevrilir.

Yansıtma siyasətçilərin ünsiyyət qurmaq və auditoriyaya təsir etmək üçün istifadə etdiyi incə, lakin təsirli bir texnikadır. Dinləyicilərinin bədən dilini, duruşunu və ya nitq tonunu incə şəkildə təqlid etməklə siyasətçilər əlaqə və etibar hissi yarada bilərlər. Bu şifahi olmayan texnika çox vaxt şüursuz olur, lakin dinləyicilərin siyasətçini necə qəbul etməsinə güclü təsir göstərə bilər. Məsələn, bir siyasətçi kütlə ilə rahat və açıq danışarsa, dinləyicilərin əhval-ruhiyyəsini əks etdirmək üçün oxşar bədən dilini qəbul edə bilər - bir az irəli əyilmək, rahat əl jestlərindən istifadə etmək və sakit tonda danışmaq. Bu güzgü siyasətçini daha əlçatan və empatik göstərir, qarşılıqlı anlaşma hissini aşılayır. Əksinə, siyasətçilər öz tərəfdarlarının emosiyalarına uyğunlaşmaq üçün güzgüdən istifadə edə, onların həvəs, narahatlıq və ya nikbinliyinə incə şəkildə uyğunlaşa bilərlər. Siyasətçi öz auditoriyasının bədən dilini əks etdirdikdə, bu, oxşarlıq və razılıq hissələrini oyatmaqla, tamaşaçını siyasətçinin mesajı ilə uyğunlaşmağa sövq edə bilər. Bu texnika psixoloji maneələri azaltmağa kömək edir və bilinçaltı yaxınlıq hissi yaradır. Bununla belə, güzgü qavrayışlara təsir etmək üçün strateji olaraq da istifadə edilə bilər. Siyasətçilər etimad yaratmaq üçün tamaşaçıların jestlərini və ya ifadələrini əks etdirə bilər, lakin qrupun kollektiv əhval-ruhiyyəsini idarə etmək üçün emosiyaları incə şəkildə gücləndirə bilərlər. Bədən dilini bu şəkildə uyğunlaşdırmaq və manipulyasiya etməklə, siyasətçilər insan davranışının psixoloji dayaqlarından istifadə edərək, onların fikirlərini dəyişmək və qərarlara təsir etmək qabiliyyətini artırırlar.

Mikroifadələr qısa, qeyri-ixtiyari üz ifadələridir ki, onlar saniyənin yalnız bir hissəsi davam edir, lakin siyasətçinin əsl emosiyalarını aşkar edə bilər, çox vaxt onların şifahi ünsiyyətinə ziddir [4,s.60]. Bu incə işarələr psixoloji manipulyasiyanın güclü alətləri ola bilər, çünki onlar şüurlu şəkildə fərqli bir obrazı əks etdirməyə çalışsalar belə, siyasətçinin həqiqi hissələri və ya niyyətlərinə nəzər salır. Məsələn, sakitlik və birlik mesajı verən siyasətçi istər-istəməz məyusluq və ya qəzəbin mikroifadəsini göstərə bilər, daxili gərginliyi və ya vəziyyətdən narahatlığını ortaya qoya bilər. Bu keçici ifadələr, daxili münaqişə və ya qeyri-səmimiyyətə işarə etdiyi üçün siyasətçinin öz auditoriyası ilə qurmağa çalışdığı etimadı sarsıda bilər. Mikroifadələr həm də siyasətçinin sözlərində əksini təklif etsə belə, onun məsələ ilə bağlı həqiqi mövqeyini başa düşmək imkanı verə bilər. Siyasətçi siyasətə və ya ideyaya dəstəyini şifahi şəkildə ifadə edə bilər, lakin tez bir nifrət və ya ikrah hissi onların həqiqi

hisslərinə xəyanət edə bilər və bu, onların yalnız dodaq xidməti göstərdiyini və ya həqiqi öhdəliyin olmadığını göstərir. Bu mikroifadələrin gücü onların nitq vasitəsilə çatdırılan, çox vaxt dinləyicilər tərəfindən diqqətdən kənarda qalan, lakin şifahi olmayan işarələrə uyğun gələnlər tərəfindən aşkar edilən diqqətlə qurulmuş hekayə ilə ziddiyyət təşkil etmək bacarığındadır. Bunu bilən bacarıqlı siyasətçilər ictimai çıxışlar zamanı öz mikroifadələrinə nəzarət edə və ya sıxışdırı bilərlər. Bununla belə, mikroifadə keçdikdə, o, bilmədən zəiflikləri və ya daxili ziddiyyətləri aşkar edərək, siyasətçinin əsl emosiyaları və ya niyyətləri haqqında ictimaiyyətə ipucu verə bilər. Beləliklə, mikroifadələr qavrayışları manipulyasiya edə və siyasi nəticələrə təsir edə bilən qeyri-şifahi ünsiyyətin başqa bir təbəqəsinə çevrilir.

Uinston Çörçill psixoloji manipulyasiya ustası idi, İkinci Dünya Müharibəsi zamanı Britaniya ictimaiyyətini canlandırmaq üçün həm ritorikasından, həm də bədən dilindən istifadə edirdi. Güclü çıxışları ilə tanınan Çörçill Britaniya tarixinin ən çətin dövrlərindən birində dayanıqlı lider kimi rolunu gücləndirərək, sakit, nüfuzlu mövcudluğu sarsılmaz qətiyyət tonu ilə birləşdirdi. Onun bədən dili düşünülmüş və əmredici idi, tez-tez dinləyicilərində ilham vermək istədiyi stoikliyi əks etdirirdi. Onun duruşu dik, əl jestləri məqsədyönlü, üz ifadələri sərt idi, hamısı güc və qətiyyəti çatdırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdu. Çörçillin nitqləri mürəkkəb məsələləri sadələşdirmək və güclü emosional reaksiyalar oyatmaq üçün ritorik vasitələrdən istifadə edərək, mənəviyyət yaratmaq üçün strateji olaraq hazırlanmışdır. Onun məşhur "Biz çimərliklərdə döyüşəcəyik" nitqi, məsələn, böyük çətinliklər qarşısında əzm və birlik mesajını təcəssüm etdirirdi [2, s.43]. Birbaşa göz təması və idarə olunan jestlər vasitəsilə Çörçill etibarlılığını və emosional cəlbəediciyini gücləndirərək, mübarizəyə sadıqlığını vurğuladı. Sabit kadens və güclü ləngləri ilə səciyyələnən səsi, ictimaiyyət üzərində təsirini gücləndirərək nüfuz və inam verirdi. Çörçill həm də dinləyicilərinin emosiyalarını incə şəkildə manipulyasiya etmək üçün şifahi olmayan işarələrdən istifadə edirdi. İctimai çıxışlarda sakit və toplanmış davranışı qorumaqla, o, sarsılmaz etimad təklif etdi və Britaniya xalqını öz millətinin son qələbəsinə inanmağa təşviq etdi. Onun şifahi sənətkarlığı və strateji bədən dilinin birləşməsi onun liderliyini möhkəmləndirməyə kömək etdi, ictimaiyyəti daha böyük xeyir üçün çətinliklərə dözməyə inandırır və müharibə lideri kimi simvolik statusunu gücləndirdi.

Barak Obama təkcə fəsahtətli natiqliyi ilə deyil, həm də xüsusilə milli böhranlar zamanı özünə inam, empatiya və liderliyi çatdırmaq üçün bədən dilindən ustalıqla istifadə etməsi ilə məşhurlaşdı. Məsələn, 2008-ci ildə baş verən maliyyə böhranı zamanı Obamanın sakit və sabit davranışı o anın xaosundan tamamilə fərqli idi və ictimaiyyəti sabit və düşünülmüş reaksiyanın davam etdiyinə inandırmağa kömək etdi. Onun bədən dili tez-tez əllərini bir araya gətirmək və ya şəffaflıq və nəzarət hissi üçün açıq jestlərdən istifadə

etmək kimi yavaş, məqsədyönlü hərəkətləri əhatə edirdi ki, bu da onun təmkinli və empatik bir lider kimi imicini daha da gücləndirdi. Çıxışlarında Obama tez-tez emosional impuls yaratmaq və əsas mesajları çatdırmaq üçün təkrar kimi ritorik vasitələrdən istifadə edirdi. “Bəli, edə bilərik” kimi ifadələr təkcə ümid və birliyin mərkəzi mövzusunı vurğulamaq üçün deyil, həm də ritmik, demək olar ki, hipnotik keyfiyyət yaratmaq, mesajın tamaşaçılarda daha dərin rezonans yaratmasına imkan vermək üçün təkrarlanırdı [6, s.54]. Bu texnika həm də onun insanları ümumi bir iş ətrafında ruhlandırmaq və birləşdirmək bacarığını gücləndirdi, onun çıxışlarını daha yaddaqalan və ictimai əhval-ruhiyyəni gücləndirmək üçün təsirli etdi. Obamanın göz təması və açıq duruşu onun izləyiciləri ilə əlaqəsini daha da gücləndirib. Onun ictimai çıxışlar və debatlar zamanı fərdlərlə birbaşa göz təması saxlamaq bacarığı insanlara şəxsən müraciət olunduğunu və başa düşüldüyünü hiss etdirdi və bununla da emosional əlaqəni dərinləşdirdi. Bədən dili və ritorikanın bu birləşməsi Obamaya liderliyini möhkəmləndirməyə və milləti nikbinliklə və qətiyyətlə iqtisadi çətinliklərlə üzləşməyə inandırmağa imkan verdi.

Siyasi arenada ritorika inandırmaq üçün güclü bir vasitə rolunu oynayır, siyasətçilərə ictimai qavrayışı manipulyasiya etməyə və siyasətin nəticələrinə təsir etməyə imkan verir. Ritorikanın əsas komponentlərindən biri natiqin etibarlılığına və ya xarakterinə aid olan etosdur. Etibar və nüfuz qazana bilən siyasətçilər daha çox ictimai rəyi ələ keçirməyə və seçiciləri arasında sədaqət yaratmağa meyllidirlər. Siyasətçilər çox vaxt şifahi və şifahi olmayan strategiyaların birləşməsindən istifadə edirlər. Bədən dili səlahiyyət və etibarlılıq hissini çatdırmaqda mühüm rol oynayır. Yaxşı duruş saxlayan, birbaşa göz təması quran və açıq əl jestlərindən istifadə edən siyasətçi daha inamlı və etibarlı görünə bilər. Bu qeyri-şifahi işarələr liderlik və şəffaflıq haqqında güclü mesajlar göndərərək, siyasətçiyə öz səlahiyyətlərini bərqərar etməyə və auditoriyasında inam hissi yaratmağa kömək edir. Bundan əlavə, həm bədən dili, həm də nitq vasitəsilə ardıcıl, sakit və davamlı ünsiyyətdən istifadə siyasətçinin mənəviyyatını artırır. Məsələn, səliqəli davranışını qoruyaraq aydın və əminliklə danışan siyasətçi səriştəsini layihələndirə bilər ki, bu da onları mürəkkəb məsələlərin öhdəsindən gəlməkdə daha bacarıqlı göstərə bilər. Etosun qurulması həm də orijinallıq vasitəsilə gücləndirilir; siyasətçinin hərəkətləri onların ritorikasına uyğun gələndə, onların etibarı daha da möhkəmlənir. Şifahi və qeyri-şifahi ünsiyyətin bu birləşməsi siyasətçilərə öz etolarını gücləndirməyə imkan verir, onları ictimaiyyətin gözündə daha etibarlı və bacarıqlı göstərməyə imkan verir ki, bu da son nəticədə siyasət nəticələrinə və seçki uğurlarına təsir göstərir.

Siyasi arenada ritorika inandırmaq üçün vacib vasitədir və siyasətçilərə ictimai qavrayışla manipulyasiya etmək və siyasətin nəticələrinə təsir etmək imkanı verir. Ritorikanın təməl elementlərindən biri natiqin etibarlılığına,

xarakterinə və nüfuzuna istinad edən etosdur. Siyasətçilər öz əxlaqlarını diqqətlə inkişaf etdirməlidirlər, çünki bu, ictimai etimadı qazanmaq və mesajlarının seçicilərlə rezonans doğurmasını təmin etmək üçün açardır [8]. Güclü əxlaq yaratmaq üçün siyasətçilər şifahi strategiyalar və bədən dilinin birləşməsindən istifadə edirlər. Etibarlı duruş, sakit göz təması və ölçülmüş jestlər kimi şifahi olmayan işarələr səlahiyyət və etibarlılıq signalında çox vacibdir. Məsələn, əlləri açıq vəziyyətdə dik durmaq və ya kürsüdə yumşaq bir şəkildə dincəlmək siyasətçinin etibarını artıraraq inam və açıqlığı ifadə edir. Davamlı, təmkinli davranış etibarlılıq hissini gücləndirir, siyasətçini nəzarətdə və mürəkkəb məsələlərin öhdəsindən gəlməyə qadir göstərir. Bundan əlavə, siyasətçilər tez-tez təkrarlanan simvolik jestlərlə məşğul olurlar, məsələn, səmimiyyəti vurğulamaq üçün sinələrinə toxunmaq və ya əsas məqamları vurğulamaq üçün əl jestlərindən istifadə etmək. Bu hərəkətlər, ardıcıl olaraq istifadə olunduqda, tamaşaçılara həqiqi bağlılıqdan xəbər verir və onların etibar hissini gücləndirir. Siyasətçinin bədən dili ritorikası ilə uyğunlaşdıqda, bu, onlarla ictimaiyyət arasında əlaqəni dərinləşdirir, mesajın etibarlılığını artırır.

Siyasi arenada ritorika inandırmaq üçün güclü vasitədir və onun komponentləri – pafos və loqolar – çox vaxt ictimai qavrayışı manipulyasiya etmək və siyasətin nəticələrinə təsir etmək üçün strateji olaraq istifadə olunur. Patos, duyğulara müraciət, ictimai əhval-ruhiyyənin formalaşmasında mərkəzi rol oynayır. Siyasətçilər empatiya, qəzəb və ya ümid yaratmaq üçün emosional dildən, güclü təsvirlərdən və dramatik hekayələrdən istifadə edərək seçiciləri hərəkətə keçməyə və ya güclü fikirlər formalaşdırmağa yönəldirlər. Məsələn, bir siyasətçi milli qürur hissi və ya bir məqsəd üçün dəstək toplamaq üçün qorxu hissi oyada bilər və ya ictimai hərəkəti gücləndirmək üçün qəbul edilən ədalətsizliklərə görə qəzəbi artırmaqla bilər. Bu emosional çağırışlar aktualıq hissi yarada və seçiciləri səfərbər edə bilər [4, s.76].

Digər tərəfdən, məntiqə müraciət olan loqolardan siyasətçinin arqumentlərini məlumat, fakt və statistika ilə gücləndirmək üçün istifadə olunur. Məntiqə, dəlillərə əsaslanan əsaslandırmaqlar təqdim etməklə, siyasətçilər öz etimadını artırmaq və ictimaiyyəti siyasətlərinin düzgünlüyünə inandırmaq məqsədi güdür. Məsələn, vergi islahatını dəstəkləmək üçün iqtisadi məlumatlara istinad etmək və ya iqlim fəaliyyətini təşviq etmək üçün elmi araşdırmaları nümayiş etdirmək siyasətçinin ritorikasını yoxlanıla bilən faktlara əsaslandırmağa, intellektə müraciət etməyə və mövqelərini gücləndirməyə kömək edir. Pafos və loqolar birlikdə dinləyicilərin həm emosional, həm də rəşional aspektlərini manipulyasiya etməyə xidmət edir, siyasətçinin siyasətə inandırmaq və təsir etmək qabiliyyətini artırır.

Ədəbiyyat

1. Carney D. R. The Power of Body Language: How to Succeed in Every Business and Social Encounter, New York: St. Martin's Press, 2021. 500 p.
2. Cialdini R. Influence: The Psychology of Persuasion. New York: Harper Business, 2016. 381 p.
3. Ekman P. Telling Lies: Clues to Deceit in the Marketplace, Politics, and Marriage. New York: W.W. Norton & Company, 2019. 300 p.
4. Goman C. K. The Nonverbal Advantage: Secrets and Science of Body Language at Work . San Francisco: Berrett-Koehler Publishers, 2018. 411 p.
5. Matarazzo J. D. The Social Psychology of Health. Chicago: Aldine Publishing, 2017. 519 p.
6. Mehrabian A. Nonverbal Communication. Chicago: Aldine Publishing, 2020. 391 p.
7. Navarro J. and Karlins, M. What Every BODY is Saying: An Ex-FBI Agent's Guide to Speed-Reading People. New York: HarperCollins, 2018. 344 p.
8. Redding W. C. and Sanborn, S. The Political Communication Handbook. London: Sage Publications, 2019. 393 p.

QƏDİM TARİXİMİZİN ZİYALİ TƏDQİQATÇISI

Görkəmli tarixçi alim, elamşünas, türkoloq, pedaqoq Yusif Yusifovun 95 illiyinə həsr olunur

Nailə Yusifova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
nailayusifova@yahoo.com

***Açar sözlər:** Aratta, Şərq tarixi, ölü dillər, mixi yazılar, elam tarixi*

Görkəmli tarixçi alim Yusif Yusifovun elmi fəaliyyətinə dair yazılmış bu məqalədə XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan tarixşünaslığında və tarix elmində alimin gördüyü işlərə qısaca nəzər yetirilmişdir. Qeyd etməliyik ki, Yusif Yusifov Elam tarixinə və dilinə aid yeganə araşdırmaçılarından olmuşdur ki, bu da onu nəinki respublika daxilində, həmçinin beynəlxalq aləmdə tanıtdırmışdır. Tədqiqatçının ölü dillərini bilməsi bütövlükdə qədim Şərq tarixini yazmağa imkan vermişdir. Aratta problemi ilk dəfə Yusif Yusifov tərəfindən araşdırılmışdır. Xarici ölkə alimləri öz əsərlərində Yusif Yusifova dəfələrlə istinadlar etmişlər. Məqalədə həmçinin Yusif Yusifovun zəngin materiallara söykənərək sovet tarix elminin üzdənirəq "Altay nəzəriyyəsi"nin özünü doğrultmadığını və Ön Asiyada, Azərbaycanda türk izinin eramızdan min illər qabağa getdiyinə dair gəldiyi elmi nəticələrinin əks olunduğu elmi məqalə və kitablarına aydınlıq gətirilmişdir.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ НАШЕЙ ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ

Наиля Юсифова

***Ключевые слова:** Арратта, Восточная история, мертвые языки, клинописные записи, история Элама*

В статье, написанной о выдающемся историке Юсифе Юсифове, кратко рассмотрены его работы в области истории и исторической науки в Азербайджане во второй половине XX века. Следует отметить, что Юсиф Юсифов был одним из немногих исследователей, посвятивших себя изучению истории и языка Элама, что сделало его известным не только в республике, но и на международной арене. Знание мертвых

языков позволило исследователю охватить целую эпоху древней истории Востока. Проблема Аратты была впервые исследована Юсифом Юсифовым. Учёные из зарубежных стран многократно ссылались на его работы в своих исследованиях. В статье также разъясняется, как Юсиф Юсифов, опираясь на богатый фактический материал, доказал, что советская историческая наука, придерживающаяся не обоснованной «Алтайской теории», не подтвердила себя, и как его научные выводы, касающиеся турецкого следа в Передней Азии и в Азербайджане, восходящего к тысячелетиям до нашей эры, были отражены в его научных статьях и книгах.

THE INTELLECTUAL OF OUR ANCIENT HISTORY

Naila Yusifova

Keywords: Aratta, Eastern history, dead languages, cuneiform writings, elamite history

This article, written about the prominent historian Yusif Yusifov, briefly examines his contributions to the field of history and historical science in Azerbaijan during the second half of the 20th century. It should be noted that Yusif Yusifov was one of the few researchers dedicated to the study of Elamite history and language, which not only made him known within the republic but also on the international stage. His knowledge of dead languages enabled him to write comprehensively about ancient Near Eastern history. The problem of Aratta was first investigated by Yusif Yusifov. Foreign scholars have frequently cited him in their works. The article also clarifies how Yusif Yusifov, based on rich materials, demonstrated that the superficial "Altai theory" of Soviet historical science was unfounded, and how his scientific conclusions regarding the Turkish traces in the Near East and Azerbaijan dating back millennia before our era were reflected in his scientific articles and books.

Bəllidir ki, ölkəmizdə Azərbaycanın qədim tarixinin öyrənilməsində ciddi problemlər olmuşdur və indi də davam etməkdədir. Başlanğıcını Mxitar Qoşdan, Moisey Kalankatlıdan götürən Azərbaycan tarixçiliyi A.Bakıxanovun yaradıcılığında daha da yüksəlmişdir. Sonralar ayrı-ayrı tarixçilər bu sahədə araşdırmalara meyl etsələr də, sanballı uğurlar əldə edə bilməmişlər. Bu uğursuzluğun bir səbəbi sovetlər dövründə yürüdülmüş dövlət siyasəti idisə, başqa bir səbəbi də tarix elmində ağılıq edən ətalət, süslük idi. Sistemli və kompleks yanaşmanın, Qədim Ön Asiya tarixi üzrə mütəxəssislərin olmaması da başlıca səbəblərdən sayılır. Azərbaycan türkcəsinin və bütövlükdə türk

dillərinin etimologiyasının öyrənilməməsi də əngəllərdən biridir. Dilçilər tarixçilərə, tarixçilər isə dilçilərə material verə bilməmişlər. Sovet siyasəti və ənənəsinə uyğun olaraq, Azərbaycanın türk etnosunun uzaq Altaydan gəlməsi ilə bağlı uydurma nəzəriyyə tarix kitablarında özünə yer eləmiş və faktiki olaraq tarix elmini yanlış istiqamətə yönəltmişdir. Təəssüf ki, bu nəzəriyyə bütün türkdilli ölkələrdə ağalıq etməkdədir. Ona görə də, qədim türk tarixi ilə bağlı məsələlərdə hunlardan qədimə gedə bilmirlər. Erməni faşizminin ideoloqları da bu nəzəriyyəni az qala ideologiya səviyyəsinə qaldırmışlar. Halbuki, türkdilli etnosların ata yurdunu Ön Asiya coğrafiyasına bağlayan nəzəriyyə dünya tarixşünaslığında İkinci Dünya savaşına kimi yaşamaqda davam edirdi. Bu nəzəriyyənin Türkiyədə (K.Z.Koşay, M.Dalkılıç, A.Dilaçar), bir sıra batı ölkələrində (F.Vaysbax, B.Landsberger) ardıcılıqları olmuşdur.

Ötən əsrin 50-ci illərinin sonlarında Azərbaycan tarix elminin qaranlığında bir ulduz parlağa başlayır. Sovetlər dönəmində ölkəmizdə qədim Doğu tarixinin öyrənilməsinin əsasını qoyan, yüksək təhsil görmüş, qədim Ön Asiyanın ölü dillərini bilən, elam tarixi üzrə dünyada tanınmış alim Yusif Yusifovun elmi fəaliyyəti bu dövrdə başlayır.

1929-cu ildə qədim oğuz yurdu Vedidə anadan olmuş və burada boya-başa çatmış Y.Yusifov 1946-cı ildə İrəvanda Azərbaycan Pedaqoji Texnikumunu bitirdikdən sonra tanınmış şərqşünaslıq mərkəzlərindən olan Leningrad Universitetində təhsilini davam etdirmiş, şumer, akkad, elam, fars dilləri üzrə yüksək filoloji təhsil almışdı. 1958-ci ildə Moskvada İ.M.Dyakonovun başçılığı altında müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyası onu nüfuzlu elamşünas alim kimi tanıdır. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda çalışdığı illərdə istər Azərbaycan, istərsə də, SSRİ və xarici ölkələrin elmi jurnallarında Elam, Maday (Midiya), Assuriya və Urartu tarixi ilə bağlı məqalələr çap etdirir. 1965-ci ildə Tiflisdə Elamın ictimai-iqtisadi tarixinə aid doktorluq dissertasiyasını uğurla müdafiə etməsi Y.Yusifovun sonrakı elmi araşdırmalarına da geniş yol açır.

Y.Yusifov elamşünaslığa və Azərbaycan tarix elminə gətirdiyi bir sıra mühüm yeniliklərlə yadda qalmışdır. Onun ən böyük uğurlarından biri Suz şəhərindən tapılmış 300-ə qədər elam dilli mixi yazılı təsərrüfat bəlgələrini rus dilinə çevirərək çap etdirməsi idi [12]. Bu əsərin sanballılığını təmin edən başlıca faktor o idi ki, əsər bəlgələrin transliterasiyası ilə birlikdə çap edilmiş, bəlgələrin dili və qrammatikası, onlarda göstərilən sosial-iqtisadi ortamlarla bağlı araşdırmalar, sözlük, elam mixi işarələrinin siyahısı da əsərə əlavə olunmuşdur. Alman elamşünası V.Xintsin «Государство Элам» kitabı Y.Yusifovun sözdərsi və açıqlamaları ilə 1977-ci ildə Moskvada çap olunmuşdur [14]. Y.Yusifov 1980-ci ildə Moskvada M.A.Korostovsevin, İ.S.Kasnelsonun və V.İ.Kuzişinin redaktəsi ilə ali məktəb tələbələri üçün hazırlanmış «Хрестоматия

истории древнего востока” kitabında Elam bəlgələrini rus dilinə çevirmiş və açıqlama yazmışdır.

Onun Elam tarixinə və dilinə aid araşdırmalarına xarici ölkə alimlərindən V.Hinsin, E. Raynerin, M.Stivin, Y.Klimanın və başqalarının əsərlərində istinad olunmağa başladı. O sıradan, Y.Yusifovun elmi nəticələri İngiltərədə çap olunan və qədim dünya tarixinə həsr olunmuş “Kembric qədim tarixi” çox cildli kitabında, “İran ekspedisiyasının əsərlərində” (Fransa, V.Girşmanın başçılığı ilə) yad edildi. O, tez-tez xaricdə çap olunmaq, konqreslərdə iştirak və çıxış etmək üçün dəvətlər alırdı. Berlin, Leypsiq, Paris, İngiltərə, Budapeşt, Türkiyə və başqa yerlərdə əsərləri çap edilir, keçmiş SSRİ, ən çox da Moskva elmi nəşrlərində məqalələrlə çıxış edirdi. Eray Karaketir (Türkiyə) Uluslararası gənc araşdırmaçılar öyrənci Kongresinə (2022, 21-23 oktyabr) təqdim etdiyi məruzəsində göstərir ki, dünya çapında bir toplu olan “Kembric əski çağ tarixi”nin 1973-cü ildə yayımlanan ikinci cildinin birinci bölümündə Valter Hinsin “Persia c. 1800-1550 B.C.” başlıqlı məqaləsində Y.Yusifovun altı əsərinə istinad olunmuşdur.

Qədim Ön Asiyanın ölü dillərini və bu bölgənin tarixini bilməsi böyük alimə bütövlükdə qədim Doğu tarixini araşdırmağa imkan və həvəs vermişdi. Bu maraq isə onun 1993-cü ildə ali məktəblər üçün “Qədim Şərq tarixi” dərsliyini çap etdirməsi ilə nəticələndi [9]. Mövzu Azərbaycan tarixçiliyi üçün yeni olsa da, çox dəyərli əsərlərdən sayılır. Kitabda qədim Azərbaycan tarixinə də geniş yer verilmişdir. Bu dərslik hələ uzun illər kadr hazırlığına öz töhfəsini verəcəkdir.

Y.Yusifov uzun illər apardığı araşdırmalar nəticəsində əldə etdiyi zəngin materiallara söykənərək sovet tarix elminin üzdənirəq “Altay teoriyası”nın özünü doğrultmadığını və Ön Asiyada, Azərbaycanda türk izinin eramızdan min illər qabağa getdiyini görmüş və gəldiyi nəticələri özünün bir çox məqalə və kitablarında qələmə almışdır. Onun 1986-cı ildə Berlində çap olunmuş “On the ancient population of the Urmia lake region”, 1987-ci ildə «Вестник Древней истории» jurnalındakı «Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами» (Приурмийская зона) adlı məqalələri faktiki olaraq Altay teoriyasını şübhə altına almağa və sonda onu alt-üst etməyə əsas vermişdi [16, 19]. Artıq yuxarıda deyildiyi kimi, “Qədim Şərq tarixi” dərsliyində qədim Azərbaycan tarixinə aid materallar da yer almışdır.

Aratta problemini ilk dəfə Y.Yusifov araşdırmışdır. O, 1984-cü ildə Leninqradda çağırılmış Uluslararası Assiroloji Konqresdə “İkiçayarasının quzey-doğu qonşuları ilə erkən təması” mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdi. Məruzənin mətni ingilis və rus dillərində təqdim olunmuşdu. T.V.Qamkrelidze və V.V. İvanov birgə yazdıqları “Hindavropa dili və hindavropalılar” kitabında (Tiflis, 1984) məruzənin ingilis dilli mətninə söykənərək, Arattanın Urmiya gölü hövzəsində yerləşdirilməsini qəbul etmişdilər. Y.Yusifov bu məruzəni

məqalə kimi 1987-ci ildə “Vestnik Drevney İctorii” jurnalında çap etdirmiş və məqalədə Aratta ölkəsini Güney Azərbaycanda yerləşdirmişdi. 1985-ci ildə o, Dauqavplis elmi konfransında “Aratta//Alateye ölkəsi” (Yeri, əhalisi və ideologiyası) mövzusunda məruzə edərək göstərmişdi ki, Aratta//Alateye ölkəsi Urmiya gölü ilə Qızıl Üzən çayının yuxarı bölümündə yerləşirdi. Aratta problemi ilə bağlı Y.Yusifovın Berlində çap olunmuş yuxarıda adı çəkilən “Urmiya bölgəsinin qədim əhalisi barədə” məqaləsində Aratta ölkəsi Urmiya gölündən güneyə, Dyala çayına və güney-doğuya, Zəncan çayına qədər uzanan Güney Azərbaycan ərazisində yerləşdirilmişdir. Onun Aratta ilə bağlı araşdırmalarının nəticəsi “Qədim Şərq tarixi” və Z.Bünyadovun, Y.Yusifovun redaktorluğu ilə hazırlanaraq 1994-cü ildə çap edilmiş “Azərbaycan tarixi” dərsliyində də yığcam halda verilmişdir [1].

Bütövlükdə, Y.Yusifovun qədim Ön Asiya və Azərbaycanda türk izi ilə bağlı araşdırmalarından doğan nəticələr və onun elmə gətirdiyi yeniliklər aşağıdakılardır:

- türk kökənli etnoslar Azərbaycan ərazisində b.e. öncə artıq yaşayırdılar;
- prototürklərin ata yurdu Ön Asiya (Urmiya hövzəsi) olmuş, e.ö. VIII-VI minilliklərdə onlar buradan yayılaraq Orta Asiya və Altaya getmiş, burada monqol irqi ilə qarşılaşmışlar (Qeyd: bir az sonra isə onların öz ata yurdundan qədim Avropaya axını başlayacaqdı);

- əski qaynaqlarda adları çəkilən və Azərbaycanın güneyində yaşamış kuti, lulubi, subi, manna, kas, quzeyində isə sak, alban v.b. tayfalar türkkökənli idilər;

- Azərbaycanda ən erkən dövlət qurumu şumer, urartu qaynaqlarında adı çəkilən Aratta // Alateye (e.ö. III minilliyin birinci yarısı) olmuşdur. Alim öz əsərlərində bu ada çox düzgün olaraq türkcə alatau “dağ” kimi etimoloji yozum verir.

- Lulubi və Quti dövlətlərinin varlığını əsaslandırırmış və onların siyasi, sosial-iqtisadi tarixini yazmışdır;

- qədim Ön Asiyanın ölü dillərində (elam, akkad, xet v.b.) bir sıra türk sözlərini, türkiizmləri və paralellikləri üzə çıxarmışdır.

Y.Yusifov bu nəticələrə başqa araşdırıcıların anlama bilmədikləri leksik materialların türkcə oxunması yolu ilə gəlmişdi. Nəticələr isə dəyərli olduğu qədər də, böyük hünər tələb edən işlər idi. Sovetlərdə ağılıq edən bir nəzəriyyəyə qarşı çıxmaq, doğrudan da, ürəkli addım idi. Kiçik bir ömür üçün bu yeniliklər çox deyilmi?

İndi əminliklə demək olar ki, böyük alimin əməyi hədəf getməmiş, artıq ölkəmizdə istər qədim tarix, istərsə də dilçilik sahəsində söz deyə bilən yeni simalar ortaya çıxmışdır. Y.Yusifovun elmi irsinin öyrənilməsi və inkişaf etdirilməsi qədim Azərbaycan və bütövlükdə qədim türk tarixinin öyrənilməsi üçün çox gərəklidir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan tarixi” (Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktorluğu ilə), Bakı: Çıraq, 1994. 684 s
2. Azərbaycan toponimlərində qədim türk elementləri. 5.Uluslararası Küreselleşmə və Uluslararası İlişkiler Konqresi 17018 Ocak 2022. Manhattan, New York.
3. Əlimirzəyev A. “Elmə həsr olunmuş həyat”, “Respublika” qəzeti, 23.10.2016
4. Ərdəm F. “Etimoloji araşdırmalardan seçmələr”, Bakı: Qanun, 2021
5. Qaraşarlı Ç. “Qədim yunan, roman, kelt və german dillərində türkiizmlər. Etrusklar danış-mağa başlayır”, Bakı: Elm, 2005
6. Qaraşarlı Ç. “Troyalılar türk idilər”, Bakı: Elm və təhsil, 2013
7. Mirzəyev M. “Yusif Bəhlul oğlu Yusifovun elmi irsinə dair”, “Tarix və onun problemləri”, jurnalı, 2002. № 1. s.193-209
8. Muxtarova Ə, Qeybullayev Q, Mirzəyev M. “Yusif Bəhlul oğlu Yusifovun xatirəsinə”, Tarix və onun problemləri jurnalı, 1998. №1. s. 281-285
9. Yusifov Y, “Qədim Şərq tarixi”, Bakı: Çıraq, 2005
10. Yusifov Y. “Qədim Azərbaycan tarixinin tarixşünaslığı: Aratta dövlətinin tarixşünaslığı”, “Tarix və onun problemləri” jurnalı, 1997. №1. s. 236-245, №2. s. 118-131
11. Karaketir E. “Elamolojide bir türk: Yusif Behlul oğlu Yusifovun həyatı və Elama dair çalışmaları” (məruzə), Aydın Adnan Menderes Üniversitesi ile Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitetinin birgə 4-cü Uluslararası gənc araşdırmaçılar öyrənci Kongresinin materiallar toplusu, 2022, 21-23 oktyabr;
12. «Эламские хозяйственные документы из Суз». Транскрипция, перевод и комментарий Ю.Б.Юсифова. ВДИ, 1963. №2. стр. 189-222, № 3 стр. 199-261
13. Гамкрелидзе Т В, Иванов В В. «Индоевропейский язык и индоевропейцы», Изд. Тбилисского Университета, 1984. т. II. стр. 1325
14. Хинц В. «Государство Элам», Москва: Наука, 1977
15. Юсифов Ю. «К истории тюркских этносов в древней Передней Азии», “Tarix və onun problemləri” jurnalı, 1999. №2. s. 7-13;
16. Юсифов Ю.Б, «Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами» (Приурмийская зона), Москва: ВДИ 1987. №1 (180). стр. 19-40

17. Юсифов Ю.Б.. «Элам: социально-экономическая история». Отв. ред. И.М.Дьяконов, Н.Б.Янковская, Москва: Наука ,1968
18. Features of the origin Of Azerbaijani oronyms. TOKYO SUMMIT IV 4th international conference on innovative studies of contemporary sciences. 29-30 iyul. 2021
19. Yusifov Y B. "On the ancient population of the Urmia lake region", Herausgegeben vom Deutschen Archäologischen Institut Abteilung Teheran, band 19, 1986, Verlag von Dietrich Reimer in Berlin;

**ГЕЙДАР АЛИЕВ И ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ЦЕЛОСТНОСТЬ
КАРАБАХСКОГО РЕГИОНА АЗЕРБАЙДЖАНА
(60-80-Е ГОДЫ XX ВЕКА)**

Сугра Оруджева

Национальный Музей Истории Азербайджана, экскурсовод
sugrau@mail.ru

Ключевые слова: Азербайджан, Карабах, Гейдара Алиев, деятельность, территориальная целостность

Карабахский регион Азербайджана исторически имел большое стратегическое значение в регионе Южного Кавказа. Ход событий подтверждает, что изучение исторических этапов армянского сепаратизма всегда актуально для нашей сегодняшней и будущей истории. Именно при руководстве Гейдара Алиева Комитетом государственной безопасности Азербайджана был предотвращен армянский сепаратизм, положен конец мечте об объединении Карабаха с Арменией. Армянские дашнаки несколько раз обращались к руководству СССР с просьбой о присоединении территории Нагорно-Карабахской автономной области к Армянской ССР (10 ноября 2020 года Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев в обращении к народу заявил об отмене статуса Нагорного Карабаха. И таким образом, в настоящее время термин “Нагорный Карабах” как политико-географический термин не используется). В этой статье будет отражено каждое из мер, принятых нашим общенациональным лидером Гейдаром Алиевым в этой области. Следует отметить, что в статье использован метод анализа. Инциденты были исследованы и предоставлена информация о каждом отдельно. Целью, поставленной в данной статье, является анализ исторической деятельности Гейдара Алиева, связанной с предотвращением армянского сепаратизма и развитием Карабаха.

**HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANIN QARABAĞ BÖLGƏSİNİN
ƏRAZI BÜTÖVLÜYÜ (XX ƏSRİN 60-80-Cİ İLLƏRİ)**

Suqra Orucova

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, Heydər Əliyev, fəaliyyət, ərazi bütövlüyü

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi tarixən Cənubi Qafqaz regionunda böyük strateji əhəmiyyətə malikdir. Ümumiyyətlə, hadisələrin gedişfatı təsdiqləyir ki, erməni separatizminin tarixi mərhələlərinin öyrənilməsi bugünkü və gələcək tariximiz üçün həmişə aktualdır. Məhz Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin erməni separatizminin qarşısı alındı və Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi xülyasına son qoyuldu. Erməni daşnakları Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisinin Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi xahişi ilə bir neçə dəfə SSRİ rəhbərliyinə müraciət etmişlər. Bu yazıda ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin bu sahədə həyata keçirdiyi tədbirlərin hər biri öz əksini tapacaqdır. Qeyd edək ki, məqalədə təhlil metodundan istifadə olunub. Hadisələr araşdırılıb və hər biri ilə bağlı ayrıca məlumat verilib. Məqalənin məqsədi Heydər Əliyevin erməni separatizminin qarşısının alınması və Qarabağın inkişafı ilə bağlı tarixi fəaliyyətini təhlil etməkdir.

HEYDAR ALIYEV AND THE TERRITORIAL INTEGRITY OF THE KARABAKH REGION OF AZERBAIJAN (60-80S OF XX CENTURY)

Sugra Orujova

Keywords: Azerbaijan, Karabakh, Heydar Aliyev, activities, the territorial integrity

The Karabakh region of Azerbaijan has historically great strategic importance in the South Caucasus region. The course of events confirms that the study of the historical stages of Armenian separatism is always relevant for our current and future history. It was under the leadership of Heydar Aliyev that the State Security Committee of Azerbaijan prevented Armenian separatism and put an end to the dream of unifying Karabakh with Armenia. The Armenian Dashnaks repeatedly appealed to the leadership of the USSR with a request to annex the territory of the Nagorno-Karabakh Autonomous Region to the Armenian SSR. This article will reflect each of measures taken by our national leader Heydar Aliyev in this area. It should be noted that the article uses method of analysis. The goal set in this article is to analyze historical activities of Heydar Aliyev related to the prevention of Armenian separatism and the development of Karabakh.

За прошедший период общенациональный лидер Гейдар Алиев с дальновидностью и мудростью проделал большую работу для всестороннего развития Азербайджана, укрепления его политической и экономической независимости, создал здоровые основы. Президент

Азербайджанской Республики Ильхам Алиев, успешно продолживший этот путь, в первую очередь заявил о важности экономической мощи для восстановления территориальной целостности страны. В результате правильной стратегии и продуманной целенаправленной политики Азербайджан начал набирать силу, была обеспечена экономическая независимость, Азербайджан превратился в современное государство.

Исторически сложившиеся национальные и духовные ценности играют важную роль в развитии культуры любого народа и формировании его национального сознания. Потому что язык, религия и традиции, определяющие национальные и духовные ценности каждого народа, относятся к факторам, оказывающим решающее влияние на формирование его духовного мира. В любой стране защита национальных и духовных ценностей народа, развитие его культуры служат обеспечению национального единства граждан [8]. В истории азербайджанского народа и в решении судьбоносных вопросов было много исторических личностей, выдающихся политиков и государственных деятелей. Среди таких исторических личностей особую роль играет Гейдар Алиев - выдающийся государственный деятель, политик мирового масштаба, получивший звание общенационального лидера азербайджанского народа. Как и в период первого руководства Азербайджана (1969-1982 гг.), так и в период нашей независимости, благодаря большому вниманию, заботе и мудрым решениям Великого лидера Гейдара Алиева к нашему культурному наследию, была проделана большая работа в охране наших памятников, и были предприняты необходимые шаги по обогащению правовой базы в соответствующей сфере. Научное изучение деятельности Гейдара Алиева, вошедшего в историю как феноменальный политический и государственный деятель, исследование его политического наследия, являющегося национальным богатством и неисчерпаемым достоянием азербайджанского народа, имеет исключительно большое теоретическое, политическое и практическое значение [2, с. 6].

Под давлением правительства СССР 7 мая 1969 года Президиум Верховного Совета Азербайджанской ССР утвердил принятое 5 мая 1938 года решение о передаче более 2 тысяч гектаров земли из приграничных районов Азербайджанской ССР в Армянскую ССР. Гейдар Алиев, избранный главой Азербайджанской ССР 14 июля 1969 года, остановил выполнение этого решения. Он настоял на том, чтобы Москва пересмотрела этот вопрос.

Надир Гусейнбеков, долгие годы проработавший земельным специалистом в Министерстве сельского хозяйства Азербайджанской ССР, вспоминал свою встречу с Гейдаром Алиевым в августе 1969 года: «Гейдар Алиев меня пригласил к себе. Это было неожиданно для меня.

Основой нашего разговора стала граница между Азербайджаном и Арменией, якобы спорные земельные вопросы. Наша встреча длилась почти два часа. Я принес с собой карту, изданную в 1903 году. Достопочтенный Гейдар Алиев внимательно посмотрел на эту карту и сравнил ее с существующей картой 1969 года. Он был полон изумления. В ЦК Компартии Азербайджана мне сказали, что Гейдар Алиев едет в Агстафу поездом. Он поручил мне поехать с ним в Агстафу и велел взять с собой ряд документов, в том числе карту 1903 года. Вскоре после того, как поезд отправился из Баку, мне сообщили, что Гейдар Алиев приглашает меня к себе. Мы разговаривали больше двух часов. Гейдар Алиев снова и снова внимательно просматривал документы и эту карту. Нас приветствовал первый секретарь Казахского райкома партии. На границе нас ждала делегация во главе с первым секретарем ЦК Компартии Армении Антоном Кочиняном. Гейдар Алиев взял все мои документы и карту 1903 года и велел ждать меня в Казахском райкоме партии. Он встретил всех нас. Он вернул полученные от меня документы и сказал, что я передал карту 1903 года Кочиняну, первому секретарю ЦК Компартии Армении, и мы обсудили незаконное решение Президиума Верховного Совета Азербайджана. ССР от 7 мая 1969 года. Мы достигли общей договоренности с Кочиняном, что никакие пограничные и спорные вопросы рассматриваться не будут” [6].

Хабиб Гасанов, еще один свидетель истории того периода, писал: “В Армении исключительное значение придавалось встрече с Гейдаром Алиевым, первым секретарем ЦК Компартии Азербайджана. Фактически эта встреча была своего рода разведкой со стороны армян. Гейдар Алиев был загадочной фигурой для армянских чиновников. Как только Кочинян вернулся в Ереван с совещания, собралось бюро ЦК Компартии Армении. Кочинян выглядел обеспокоенным и рассеянным. Я был единственным азербайджанцем в этом офисе. Он дал очень краткую информацию о своей встрече с Гейдаром Алиевым. Когда несколько человек с мест задавали вопросы о том, когда будет выполнено решение Президиума Верховного Совета Азербайджанской ССР от 7 мая 1969 года, Кочинян сказал: “Я прошу всех вас, кто любит Армению и армян, чтобы неважно сколько там людей не поднимайте вопрос о границе и спорных землях, претензиях на территории. Забудьте об этом раз и навсегда”. Позже Хабиб Гасанов в своей статье “Решение Верховного Совета об оформлении продажи земли 1969 года не было выполнено” [6].

Ни к чему не привели и намерения армянских кругов выдвинуть необоснованные претензии к другим приграничным районам Азербайджана. Сов. На заседании ЦК КПСС обсуждалось постановление ЦК КПСС от 5 августа 1969 года “Об ненормальных взаимоотношениях

между некоторыми колхозами Шамсадильского района Армянской ССР и Гедабейского района Азербайджанской ССР”. Центральный Комитет Азербайджана под председательством Гейдара Алиева 17 августа 1969 года завершился. Считалось необходимым установить нормальные отношения между двумя соседними народами. Из запланированных 1568,2 га Армении не было отдано ни одной пяди.

На пленуме в августе 1969 года Гейдар Алиев отметил, что в 1968 году руководители республики несколько раз встречались с руководителями Армении по земельному вопросу и подписали протокол о передаче земель с территории Азербайджана Армении. Согласно этому протоколу, армяне претендовали на часть земель на границе Нахчывана с Арменией - на территории нынешнего Садаракского района, земли на границе с Мехри со стороны Ордубада, село Таглар в Кедабекском районе.

Бывший первый секретарь ЦК Компартии Армении А. Кочинян в интервью 1988 года заявил, что Карабахский вопрос поднимался несколько раз во время его руководства, но влияние Гейдара Алиева и его резкость в центре сделали свое дело, не допустить решения этого вопроса.

Общенациональный лидер Гейдар Алиев хорошо понимал намерения армянских националистов, придавал большое значение экономическому и социально-культурному развитию приграничных регионов и заботился о них. В 1970-е годы официально Москва по наущению армян подняла вопрос о бесперспективности Кельбаджарского района, переселении населения отсюда и распределении земель между республиками, как пастбищ. На фоне этого Гейдару Алиеву удалось с 1977 года подготовить и реализовать меры по расширению потенциальных возможностей этого региона. Экономика значительно восстановилась.

Когда в 1977 году была принята Конституция СССР, а в 1978 году — Конституция Азербайджана, армяне обратились в различные центральные органы и вновь подняли вопрос Нагорного Карабаха. Однако Гейдар Алиев встретился с Л. Брежневым и решил вопрос, аннулировав претензии армянских авантюристов. Никто не смог остановить меры, которые он реализовал в своей политике, направленной на Нагорный Карабах.

Чтобы “оправдать” проблему Нагорного Карабаха, армянские сепаратисты заявили, что руководство Азербайджана не уделяет внимания социально-экономическому и культурному развитию края. Гейдар Алиев показал, что эти мнения совершенно не подкреплены фактами и доказательствами, и отметил, что по показателям социально-экономического развития НКАО превзошло среднереспубликанские

показатели Азербайджана и Армении. Особенно в 70-80-е годы экономика провинции еще больше развилась, была проложена железная дорога до центра провинции, в Ханкенди построены вокзал и новый аэропорт.

В интервью российскому журналисту Андрею Караулову журналист задался вопросом: “Можно ли объяснить причины конфликта нарушением прав армянского населения Нагорного Карабаха и недостатками в социально-экономическом развитии региона?” Гейдар Алиев дал развернутый ответ на вопрос и обосновал свой ответ конкретными фактами и цифрами, подтверждающими высокие показатели социально-экономического развития Нагорно-Карабахской автономной области в 70-80-е годы:

“К сожалению, после обострения ситуации в этом регионе возникло мнение, что причиной конфликта стал социально-экономический упадок Нагорного Карабаха и якобы ненадлежащее отношение бывшего руководства республики к проблемам Нагорно-Карабахской автономной области и ее населения.”

По показателям социально-экономического развития Нагорно-Карабахская автономная область превзошла средние показатели по республике Азербайджан и Армению. Наибольшего развития экономика провинции достигла в 1970–1980-е годы. Проложена железнодорожная линия до его центра, построен прекрасный железнодорожный вокзал в Степанакерте (Ханкенди), новый аэропорт — организованы регулярные рейсы между Степанакертом (Ханкенди), Баку и Ереваном (Иреваном). Я позвонил Демирчяну, и мы договорились, что рейсы будут выполняться азербайджанской и армянской компаниями “Аэрофлот”. Как видите, мы детально продумали все эти вопросы. Были созданы крупные предприятия: обувная фабрика, электротехнический завод, заводы электронных промышленных конденсаторов, сельскохозяйственного машиностроения и др.

Важные меры были приняты также в сельскохозяйственном секторе. Были построены два крупных водохранилища с электростанцией и оросительными каналами, что значительно улучшило водоснабжение двух районов. Производство винограда, составлявшее в начале 1970-х годов 50–60 тыс. тонн, в 1980-х годах возросло до 120–130 тыс. тонн. Производство животноводческой продукции почти удвоилось. Это немалая сумма для небольшой провинции с населением в 170 000 человек. Большая работа была проделана и в социально-культурной сфере [5].

В 1969-1982 годах, когда Гейдар Алиев руководил Азербайджаном, реализация армянских земельных претензий была предотвращена, и ни пяди нашей территории не было передано Армении.

Но отсутствие у власти великого лидера Гейдара Алиева, ситуация в СССР дали им повод выдвинуть новые территориальные претензии к Азербайджанской Республике. Начиная с начала века армяне, которых не устраивала оккупация исторических азербайджанских земель – Иреванского, Гейчинского и Зангезурского районов, воссоздали мечту о “Великой Армении”. Эта политика привела к массовому изгнанию азербайджанцев из Западного Азербайджана и армяно-азербайджанскому конфликту. Именно территориальные претензии армян к азербайджанским землям, в том числе к Нагорному Карабаху, были частью их стратегических планов.

Начиная с 1987 года армяне начали предъявлять Азербайджану необоснованные территориальные претензии. Не случайно эта борьба началась сразу после отставки Гейдара Алиева.

В ходе беспорядков в первые годы независимости НКАО и 7 районов вокруг него были оккупированы армянами. Наши потерянные земли достигли 14 тысяч 82 квадратных километров. Из них 4 тысячи 372 квадратных километра принадлежат Нагорному Карабаху, а остальные - прилегающим регионам. В целом в 1920-е и 1990-е годы 40 681 квадратный километр нашей территории была оккупирована Арменией.

Президент Гейдар Алиев с первого дня пытался использовать мощь международных организаций для решения армяно-азербайджанского конфликта, так называемой “проблемы Нагорного Карабаха”, обеспечения и защиты территориальной целостности Азербайджана и через них решить эти проблемы мирным путем. Благодаря решимости, настойчивости и напряженной деятельности Гейдара Алиева были проведены регулярные переговоры в рамках Минской группы ОБСЕ и Совета Безопасности ООН, подтверждена территориальная целостность Азербайджана. На встречах глав государств-членов ОБСЕ в Будапеште, Лиссабоне, Стамбуле были приняты важные решения в направлении признания и восстановления территориальной целостности Азербайджана [1, с. 89].

Политику великого лидера Гейдара Алиева в области обеспечения нашей территориальной целостности сегодня успешно продолжает Президент страны господин Ильхам Алиев. Азербайджан стал ведущим государством на Южном Кавказе благодаря своей военной мощи и Национальной армии, обученной в соответствии со стандартами НАТО.

В четырехдневной апрельской войне 2016 года азербайджанская армия показала, на что она способна. Впервые за последние 22 года они вернули часть территории, оккупированной противником, и восстановили контроль над значительной территорией [3].

Указ Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева “О мерах, связанных с восстановлением освобожденного от оккупации села Джоджуг Марджанлы Джебраильского района” усилил уверенность каждого азербайджанца в том, что наши оккупированные территории будут освобождены [7].

Наше государство, которое борется против нарушения территориальной целостности Азербайджана и оккупационной политики, провокаций Армении, одержало историческое достижение, одержав победу над врагом в войне, которая началась 27 сентября и длилась 44 дня. Наконец, оккупация Армении была прекращена. Успешно продолжая политику Гейдара Алиева, Президент, победоносный Верховный Главнокомандующий Ильхам Алиев, решив такую сложную проблему, как Карабах, поставил Армению, всемирную армянскую диаспору и их покровителей на колени и заставил принять реальность. Отечественная война положила конец тоске азербайджанского народа по Карабаху, на освобожденных от оккупации территориях начались восстановительные работы по самым современным стандартам, в Карабах вернулась жизнь. 10 ноября 2020 года был подписан Акт о капитуляции Армении-“Заявление президента Азербайджанской Республики, Премьер-Министра Республики Армения и Президента Российской Федерации”. В тот же день в своем восьмом по счету обращении к народу Ильхам Алиев заявил, что фраза “Карабах-Азербайджан и восклицательный знак”, ставшая национальным девизом, уже охватила весь Карабах и положила конец армяно-азербайджанскому конфликту [4].

Литература

1. Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycanla təcavüzü: Sənədlər və materiallar. I kitab. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2015. 324 s.
2. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı: Təhsil, 2004. 472 s.
3. <https://mod.gov.az/az/pre/47160.html>
4. <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-54878139>
5. <https://story.karabakh.center/az/heyder-eliyev-ve-1970-80-ci-illerde-qarabag-meselesi>
6. <https://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2019/may/651905.htm>
7. <https://president.az/az/articles/view/22533>
8. <https://mod.gov.az/az/pre/25149.html>

BOLQARISTAN TÜRKLERİNİN 1989-CU İL MƏCBURİ KÖÇÜ

Ülfər Məmmədli

Bakı Dövlət Universiteti
ulfermemmed@gmail.com

Açar sözlər: Etnik təmizləmə, məcburi köç, Türkiyə, Bolqarıstan

1989-cu ildə Bolqarıstanda yaşayan türk azlığının məcburi köçü, Todor Jivkovun rəhbərlik etdiyi kommunist rejiminin sistemli assimilyasiya siyasəti və böyük dövlətlərin geosiyasi maraqlarının kəsişməsi nəticəsində baş vermişdir. Bu hadisə Bolqarıstandakı türk azlığına qarşı yönəlmiş etnik təmizləmə siyasətinin bir nümunəsi kimi qiymətləndirilir. Tarixi bir hadisə olaraq meydana çıxmasına baxmayaraq, bu məcburi köçün nəticələri günümüzdə də öz aktuallığını qoruyur. Xüsusilə, son illərdə Türkiyəyə Suriya, İraq, Əfqanıstan və s. kimi ölkələrdən yönələn kütləvi miqrasiya axını bu tarixi təcrübələrin yenidən müzakirə olunmasını zəruri edir. Beləliklə, keçmişdə baş vermiş hadisələrin təhlili müasir siyasi və ictimai problemlərin həlli üçün mühüm təcrübə təqdim edir. Nəticə etibarilə, 1989-cu ildə Bolqarıstan türklərinə qarşı həyata keçirilmiş etnik təmizləmə prosesi akademik araşdırmalar üçün əhəmiyyətli bir tədqiqat mövzusu olaraq ön plana çıxır. Bu məqalə sözügedən köçün baş vermə səbəblərini araşdırmaqla yanaşı, onun icra mexanizmlərini və müxtəlif sahələrdəki uzun müddətli təsirlərini də təhlil etməyi hədəfləyir.

ПРИНУДИТЕЛЬНАЯ МИГРАЦИЯ ТУРКОВ В БОЛГАРИИ В 1989 ГОДУ

Ульфәр Маммадли

Ключевые слова: Этническая чистка, принудительная миграция, Турция, Болгария

Принудительная миграция турецкого меньшинства, проживающего в Болгарии в 1989 году, произошла в результате систематической политики ассимиляции коммунистического режима под руководством Тодора Живкова и пересечения геополитических интересов великих держав. Это событие рассматривается как пример политики этнической чистки, направленной против турецкого меньшинства в Болгарии. Несмотря на то, что оно возникло как историческое событие, последствия этой принудительной миграции остаются актуальными и по сей день. Особенно массовые миграционные

потоки из таких стран, как Сирия, Ирак, Афганистан и др. в Турцию в последние годы требуют нового обсуждения этих исторических опытов. Таким образом, анализ прошлых событий представляет собой важный опыт для решения современных политических и общественных проблем. В итоге, процесс этнической чистки, осуществлённый против турков в Болгарии в 1989 году, выступает в качестве значимой исследовательской темы для академических исследований. Настоящая статья направлена не только на изучение причин данного процесса миграции, но и на анализ механизмов его реализации и долгосрочных последствий в различных сферах.

THE FORCED MIGRATION OF TURKS IN BULGARIA IN 1989

Ulfar Mammadli

Key words: Ethnic cleansing, Forced Migration, Turkey, Bulgaria

The forced migration of the Turkish minority living in Bulgaria in 1989 occurred as a result of the systematic assimilation policies of the communist regime led by Todor Jivkov, coupled with the convergence of the geostrategic interests of major states. This event is regarded as an example of an ethnic cleansing policy directed against the Turkish minority in Bulgaria. Although it emerged as a historical event, the repercussions of this forced migration continue to remain relevant today. In particular, the massive migration flows from countries such as Syria, Iraq, and Afghanistan to Turkey in recent years have necessitated a renewed discussion of these historical experiences. Consequently, an analysis of past events offers valuable insights for addressing contemporary political and social challenges. Ultimately, the ethnic cleansing process carried out against the Turks in Bulgaria in 1989 stands out as an important research topic for academic investigations. This paper aims not only to examine the causes underlying this migration but also to analyze its implementation mechanisms and the long-term impacts across various sectors.

Köç, insanlıq tarixinin ən köklü və universal hadisələrindən biri kimi, fərdlərin və ya cəmiyyətlərin iqtisadi, sosial, siyasi, mədəni, dini və ekoloji səbəblərlə bir yerdən başqa yerə hərəkət etməsi şəklində tərif olunur. Tarix boyu bu hərəkətlər, cəmiyyətlərin demoqrafik strukturlarını, mədəni qarşılıqlı təsirlərini, iqtisadi tarazlıqlarını və siyasi sərhədlərini kökündən yenidən formalaşdırmışdır. Köç həm könüllü, həm də məcburi şəkildə baş verə bilər; könüllü köç, fərdlərin öz iradələri ilə daha yaxşı yaşam şəraiti axtarması, məcburi köç isə müharibə, etnik təmizləmə, dini təzyiqlər və ya dövlət siyasətlərinin nəticəsində meydana gəlir [9, s.7]. Bu dinamik proseslər yalnız

köç edən cəmiyyətlərə deyil, həm də onları qəbul edən bölgələrin sosial strukturlarına və beynəlxalq münasibətlərə dərin təsir göstərir. Köç prosesindən əziyyət çəkən dövlətlərdən biri də Türkiyədir. Belə ki, qonşu ölkələrdə baş verən siyasi qeyri-stabillik və etnik münaqişələr Türkiyəni davamlı miqrasiya qəbul edən bir dövlətə çevirməklə yanaşı, onun sosial və iqtisadi quruluşuna da təsir etmişdir. Xüsusilə İran, Əfqanıstan, İraq, Suriya və Fələstin kimi ölkələrdəki siyasi qeyri-stabillik, xarici müdaxilələr və repressiv rejimlər nəticəsində miqrasiya axınları yaranmış və bu axınların müəyyən bir hissəsi Türkiyəyə yönəlmişdir. Türkiyə Cümhuriyyətinin miqrasiya tarixinə nəzər salsaq, kütləvi miqrasiya dalğalarının 1980-ci ildən sonra intensivləşdiyi müşahidə olunur. Bu mənada, 1989-cu ildə Bolqarıstanda türklərə qarşı həyata keçirilmiş məcburi köç, etnik təmizləmə, dini təzyiqlər, Bolqarıstan dövlətinin assimilyasiya siyasəti və böyük güclərin geosiyasi maraqların kəsişməsinin nəticəsi olaraq, köçün universal dinamikalarını özündə birləşdirir. Bu proses Türkiyə üçün yalnız təhlükəsizlik, sosial və iqtisadi çətinliklər yaratmaqla qalmayıb, həm də ölkənin demoqrafik strukturuna və kimliyinə müəyyən təsirlər etmişdir. Tarixi bir hadisə kimi ortaya çıxmasına baxmayaraq, bu köçün təsirləri hələ də qalmaqdadır.

Nəticə etibarilə, 1989-cu ildə Bolqarıstanda Türklərin məcburi köçü – tarixdə "etnik təmizləmə" (müəyyən bir etnik, dini və ya mədəni qrupun, xüsusən də siyasi və ya coğrafi ərazidən zorla və ya məcburi şəkildə çıxarılması prosesidir) kimi tanınan bu hadisə – Bolqarıstan kommunist rejiminin Türklərə qarşı apardığı assimilyasiya siyasətinin kulminasiya nöqtəsi kimi qiymətləndirilir. Bu araşdırma "soya qayıdış" konseptinə işarə etməklə, köçün baş vermə səbəblərini, icra mexanizmlərini, köçkünlərin qarşılaşdıqları çətinlikləri, bu köçün Türkiyə və Bolqarıstan dövlətlərinə uzun müddətli təsirlərini təhlil edəcəkdir.

Məcburi köçə gedən yol - soya qayıdış (yenidən doğuş) siyasəti. 1989-cu ildə Bolqarıstanda yaşayan türk azlığının etnik təmizlənməsi, təbii ki, birdən-birə baş verməmişdir. Bu, uzun sürən proseslərin nəticəsi idi. Belə ki, İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Bolqarıstanda kommunist rejim quruldu və 1947-ci ildə Dimitrov Konstitusiyası qəbul edildi. Bu sənəd milli azlıqların ana dillərini öyrənmək və mədəniyyətlərini inkişaf etdirmək hüquqlarını təmin edirdi [15, s. 166]. Lakin Bolqarıstanda 1971-ci ildə qəbul edilən yeni konstitusiyada, digər rəsmi sənədlərdə "milli azlıqlar" anlayışı "bolqar olmayan vətəndaşlar" kimi ifadə olunmuş, bu da həmin qrupların kollektiv hüquqlarının azaldılmasına və ləğvinə gətirib çıxarmışdır [12, s.207-208]. Bu transformasiya assimilyasiya siyasətlərinin zəminini yaratmış və dövlət tərəfindən həyata keçirilən "soya dönüş" kampaniyasının mərkəzində dayanmışdır.

"Soya dönüş" kampaniyası isə, homogen bir cəmiyyət qurmaq hədəfi ilə həyata keçirildi. Bu vəziyyət, illər boyu Balkanlarda yunanların "Megali İdea

(Böyük İdeya)" layihəsinə bənzər bir məqsəd istiqamətində hərəkət etməsindən qaynaqlanmışdır. Yunan millətçiliyində "Megali İdea" millətin bütün tarixi və coğrafi olaraq bərpası və genişləndirilməsi məqsədilə yaranan siyasi arzunu təmsil edir. Yunanların bu ideyası digər Balkan ölkələrinə də təsir etmişdir. Bunun nəticəsi idi ki, Bolqar idarəçiliyi, "Üstün Bolqar İrqi"ni formalaşdırmaq və türk əhalisinin potensial artımına (təxminən 1 milyona çatması ehtimalını) maneə törətmək məqsədilə qabaqlayıcı tədbirlər görmüşdür [3, s.321]. Çünki SSRİ dönməmində sayları 1 milyona çatan azlıqların muxtariyyət qazanmaq hüququ var idi. Həmçinin, 1967-1974-cü illər arasında Kiprdə iqtidarda olan Xunta idarəetməsinin təzyiq siyasətləri nəticəsində Türk ordusunun Kipr Sülh Hərəkəti ilə adaya getməsi və yaşanan zülmə son qoyması, 1974-cü ildən 1990-cı illərə qədər Jivkov idarəetməsini narahat etmişdi. Türk ordusunun Bolqarıstana gəlməsi halında, rusların belə onları xilas edə bilməyəcəyini bilən Kommunist idarəetmə, Türklərə qarşı tək çarə olaraq asimilasiya siyasətinə üstünlük vermiş və sürgün siyasətini tətbiq etmişdir. Bu siyasət yalnız türk azlığına deyil, eyni zamanda Bolqarıstanda yaşayan digər etnik qruplara da yönəldilmiş, beləliklə, Bolqar millətinin qurulması üçün milli, etnik və dini fərqliliklərin aradan qaldırılması hədəflənmişdir [18, s.262].

Bu fərqlilikləri aradan qaldırmaq üçün ilk diqqət mərkəzində olan ad dəyişdirmə, dini qadağalar, təhsil islahatları və s. olmuşdur. Əvvəla, 1971-1974-cü illər arasında bolqar dilində danışan müsəlman Pomakların adları zorla dəyişdirilmiş və bu tətbiq genişləndirilərək türkləri də əhatə etmişdir. 24 dekabr 1984-cü ildən etibarən, Bolqarıstan əhali idarələrinə verilən təlimatlarla ad dəyişmə prosesi sürətlə həyata keçirilmişdir. Bu müddət ərzində türk və müsəlman şəxslərin adlarının zorla bolqar adları ilə əvəz olunması, simvolik olaraq onların milli və mədəni kimliklərinin rədd edilməsinin göstəricisi kimi çıxış etmişdir. Qeyd olunur ki, bəzi bölgələrdə dekabr ayının sonlarından etibarən türk əhalisinin məcburi ad dəyişikliyinə məruz qalması prosesi intensivləşmişdir. Bu çərçivədə, türk ailələrinin evlərinə daxil olunaraq, onların yeni adlar qəbul etməsini tələb edən siyahılar təqdim edilmişdir. Bu tələbləri rədd edən minlərlə şəxs ciddi repressiyalara məruz qalmış, nəticədə çox sayda insan həyatını itirmiş və on minlərlə insan həbsə alınmışdır [11, s.28-29].

Bununla yanaşı, bu assimilyasiya siyasətləri yalnız ad dəyişdirmə ilə məhdudlaşmamışdır. Belə ki, ictimai yerlərdə türkcə ünsiyyətin qadağan olunmuş, bu qadağanı pozanlara pul cəzaları tətbiq ediləcəyi bildirilmişdir. Qadağaların davamı olaraq Türkcə nəşr edilən kitab və qəzetlərin Bolqarıstan daxilində nəşri məhdudlaşdırılmış, Türkiyədə çap olunmuş kitab və qəzetlərin Bolqarıstana daxil edilməsi də qadağan olunmuşdu [15, s.47]. Din sahəsində də qadağalar tətbiq edilmişdi: bəzi məscidlər bağlanmış, evlərdə belə ibadət qadağan olunmuş, Quran və dini kitablar müsadirə edilmiş, hətta müsəlmanların həccə getmələri də qadağan edilmişdi [2, s.352]. Ən böyük zərbə isə təhsildən

istifadə edilərək türk uşaqlarının düşüncəsinin dəyişdirilməyə çalışılması olmuşdu. Çox sayda türk həkim, müəllim və mühəndisin işinə xitam verildiyi qeyd edilirdi. Həbsxanalara atılanların sayı isə dəqiq müəyyənəlməmişdir. Bu zülmərin son mərhələsi qətlər olmuşdu. Türkiyədə bu baş verən hadisələrə cavab olaraq mitinqlər təşkil edilirdi. Xüsusilə, 1984-cü ildə intensivləşən "soya dönüş" layihəsinə qarşı mübarizə aparan türklər 1984-1987-ci illər arasında məhkəmə qərarı olmadan Belene Düşərgəsinə sürgün edilmişdi [6, s.1459-1461]. Belene düşərgəsi 1987-ci ildə həm Türkiyənin, həm də beynəlxalq təzyiqlərin təsiri ilə bağlanmış, lakin bu hadisənin yaddaşda qalan izləri günümüzdə qədər gəlmişdir.

Bununla belə, bu siyasətin məsuliyyətini yalnız Jivkov hakimiyyətinə yükləmək tarixi reallığı tam əks etdirmir. Hadisə Bolqarıstan kommunist rejiminin türk azlığına qarşı sisteməlik assimilyasiya siyasətinin bir hissəsi olmaqla yanaşı, eyni zamanda Qərb və Rusiya təsirlərinin sintezindən formalaşan strateji yanaşmanın nəticəsi kimi ortaya çıxır. Tarixən Rusiya imperiyasının panslavizm siyasəti, Bolqarıstan knyazlığının və 1908-ci ildən sonra Bolqarıstan Krallığının nəzarət altına alınması cəhdləri SSRİ dövründə də kommunizm ideologiyasının arxasında gizlədilərək davam etmişdir [17, s.53]. Bu siyasətlər, Osmanlı dövlətinin himayəsində sülh və sabitlik şəraitində yaşayan bolqar xalqını müharibələr və iqtisadi böhranlarla üzləşməyə məcbur etmiş, müasir dövrdə də Balkan ölkələrinin çoxu bu təsirlərə məruz qalmışdır. Qısacası, Çar Rusiyasının panslavist ekspansionist siyasəti, türk və digər qeyri-slavyan əhalinin marjinalaşmasına gətirib çıxarmış və Qərb dövlətlərinin Balkan millətçiliyini dəstəkləyən təbliğat kampaniyaları, etnik homogenləşməni təşviq edən mühitin yaranmasına təsir göstərərək türk və müsəlmanların məcburi köçünü təşviq etmiş, bunun nəticələri isə Balkan müharibələri, həm I, həm də II Dünya müharibələri və XX əsrin sonları dövründə aydın şəkildə müşahidə olunmuşdur [1, s.117-118]. Bu baxımdan, 1989-cu il hadisələri nəticə etibarilə Bolqarıstanın uzunmüddətli tarixi və geosiyasi kontekstində qiymətləndirilməlidir.

1989-cu il məcburi köçü (etnik təmzilmə) və köçkünlərin qarşılaşdıqları çətinliklər. 1984-1985-ci illərin qışından etibarən, hökumətə qarşı dinc etirazlar – kütləvi nümayişlər, aclıq tətilləri və dövlət orqanlarına müraciətlər – intensivləşmişdir. Bu etirazlar, əsas hüquqların müdafiəsi məqsədilə həyata keçirilən sivil müqavimətin nümunəsi olaraq qeyd olunur. 1989-cu ilin may ayında Bolqarıstan hökuməti ölkədən çıxışın sərbəstləşdirilməsi üçün beş illik pasportların verilməsinə başladı və mayın 24-dən etibarən türklərin sərhəddən çıxarılması prosesinə start verdi. Qalan türk vətəndaşları arasında “yenidən doğuş” prosesinə qarşı çıxmayanların pasportları gec hazırlanaraq, ölkədən miqrasiya etməmələri üçün müəyyən müddət gözlədilmişdir. Bolqarıstan hökuməti xüsusilə, assimilyasiya prosesində uyğun davranış nümayiş etdirən

türk əhalinin ölkədə qalması üçün səylər göstərmişdir. Bundan başqa hökumət, hər ailədən bir şəxsi ölkədə "girov" kimi saxlayaraq, köçkünlərin beynəlxalq platformalarda Bolqarıstanın insan haqları pozuntuları barədə səslənməsinin qarşısını almağa çalışırdı [9, s.43].

1989-cu ilin may ayında Bolqarıstanın dövlət başçısı Todor Jivkovun televiziya çıxışında Türkiyəni orada yaşamaq arzusunda olan türk vətəndaşlarına qapılarını açmağa çağırması, prosesin beynəlxalq səviyyədə də rezonans doğurmasına səbəb oldu. Türkiyə Baş naziri Turgut Özalın “bizim qapılarımız hər kəsə açıqdır” bəyanatı bu çağırışı dəstəklədi və NATO toplantısında mövqeyini təsdiq etdi. T.Özalın bu bəyanatından sonra, çox az müddətdə təxminən 400 türk Kırklarəli/Dərəköy sərhəd-keçid məntəqəsinə göndərildi [7, s.153].

01 iyun 1989-cu ildə Türkiyənin sərhədlərini açması ilə məcburi köç prosesi (Türkiyə elmi-siyasi ədəbiyyatlarında BAL-GÖÇ – Ü.M.) rəsmən başlandı. Ümumi olaraq, 6 iyun 1989-cu ildən 21 avqust 1989-cu ilədək təxminən 310 min türk Türkiyəyə daxil oldu. Lakin avqustun sonunda sərhəd qapıları bağlanaraq, yalnız vizalı keçidlərə icazə verildi [10, s.206-207]. 1989-cu ilin avqustundan 1990-cı ilin iyuluna qədər əlavə 40 min nəfər Türkiyəyə daxil oldu və ümumi köçkün sayı 350 minə çatdı. Qaçaq keçidləri də nəzərə alınmaqla, bu rəqəmin 400 minə yaxınlaşdığı ehtimal olunur.

Bolqarıstandakı türk əhali soya dönüş kampaniyası zamanı qarşılaşdıqları çətinlikləri köç zamanında yaşamağa davam etdilər. İlk mərhələdə köçkünlər yalnız əl çantaları ilə sərhədi keçə bilirdilər. Daha sonra Bolqarıstan hökuməti, köçkünlərin daşınmaz əmlaklarına əl qoyaraq, onların iqtisadi vəziyyətinə əlavə zərbə vurmuş olsa da, daşına bilən əşyaların aparılmasına icazə verildi, lakin nəqliyyat vasitələrinin çatışmazlığı səbəbindən bütün əşyalar tək-tək daşınmalı oldu. Bu vəziyyət, sərhəd-keçid məntəqələrində ciddi sıxlığa səbəb oldu. Həmçinin, köçkünləri sərhədi keçməzdən əvvəl Bolqarıstanın müxtəlif düşərgələrində günlərlə saxlayaraq, ac qalmalarına və epidemik xəstəliklərin yayılmasına səbəb olmuşdular. Köç prosesinin qeyri-effektiv idarə olunması isə ailə üzvlərinin parçalanmasına, sosial əlaqələrin kəsilməsinə gətirib çıxarırdı. Türkiyəyə fərqli zamanlarda daxil olan köçkünlər arasında əlaqə vasitəsi kimi yalnız sərhəd məntəqələrində yerləşdirilən elan lövhələri istifadə olunurdu. Sərhədi keçən köçkünlərin böyük əksəriyyəti Bursa və Trakya bölgələrində məskunlaşdı ki, bu da həmin ərazilərdə kirayə qiymətlərinin kəskin artmasına səbəb oldu. Nəticə etibarilə, bir il ərzində ümumilikdə 400 min nəfərin Türkiyəyə köçünə baxmayaraq, 130 minə yaxın şəxs uyğunlaşma problemləri ilə üzləşərək Bolqarıstana geri dönmək məcburiyyətində qaldı. Yaşadıqları torpaqlara qayıdan bu insanlar, evlərinin və əşyalarının yandırılıb dağıldığını, ya da Bolqar mənşəli vətəndaşlara hədiyyə

edildiyini öyrənmiş, yenidən Türkiyəyə geri qayıtmaq məcburiyyətində qalmışdılar [4, s.72].

Ümumilikdə, 1989-cu il məcburi köçü, Bolqarıstanda türk azlığına qarşı aparılan etnik təmizləmə siyasətinin bariz nümunəsi kimi, köçkünlərə ağır maddi, sosial və psixoloji təsirlər göstərmişdir. Bu hadisə, ailələrin parçalanması, əmlak itkiləri və uzunmüddətli adaptasiya problemlərinə səbəb olmuş, Türkiyənin köçkünləri qəbul etməsi humanitar baxımdan mühüm addım olsa da, prosesin logistik və sosial nəticələri həm köçkünlər, həm də qəbul edən bölgələr üçün ciddi çətinliklər yaratmışdır.

Köçün Bolqarıstan və Türkiyə dövlətlərinə təsirləri və hüquqi dəyərləndirmə. 1989-cu ildə Bolqarıstandan Türkiyəyə türk azlığının məcburi köçü, həm Türkiyənin miqrasiya siyasətinə, həm də Bolqarıstanın iqtisadi-sosial strukturuna dərin təsirlər göstərmişdir. Türkiyə, həmin il Bolqarıstandan gələn türk köçkünlərini qəbul etmiş və onların yerləşdirilməsini tənzimləmək üçün məqsədyönlü siyasətlər həyata keçirmişdir. Bu çərçivədə köçkünlər əsasən İstanbul, Bursa, İzmir, Tekirdağ və Ədirnə kimi sənaye və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş şəhərlərə, eləcə də Trakya bölgəsinə yönləndirilmişdir. Dövlət köçkünlərin sosial-iqtisadi integrasiyasını dəstəkləmək məqsədilə iş imkanları, mənzil yardımı və təhsil dəstəyi kimi tədbirlər görmüşdür; lakin qısa müddətdə yüz minlərlə insanın ölkəyə daxil olması infrastruktur və resurs çatışmazlığını dərinləşdirərək, mənzil təminatında sıxlıq və iş bazarında artan tələbat kimi problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu vəziyyət yerli əhali ilə köçkünlər arasında iqtisadi rəqabət və sosial gərginliyi artırmış, beləliklə, Türkiyənin miqrasiya siyasəti humanitar xarakter daşısa da, icra mərhələsində struktur problemlərlə üzləşmişdir [4, s.74].

Bolqarıstan dövləti tərəfdən məsələyə baxıldıqda isə hökumət türk azlığını məcburi köçə məruz qoyarkən, bu qərarın ölkə iqtisadiyyatına vuracağı zərəri nəzərə almamışdı. Türk əhalisi Bolqarıstanın kənd təsərrüfatı və sənaye sektorlarında mühüm işçi qüvvəsini təşkil edirdi, xüsusilə tütünçülük və heyvandarlıq sahələrində ixtisaslaşmışdı. Onların kütləvi şəkildə ölkədən çıxarılması istehsal proseslərinin dayanmasına və ixracatın kəskin azalmasına səbəb oldu. Çətinliklə üzləşən dövlət əvvəlcə səfərbərlik elan etdi, daha sonra müxtəlif ölkələrdən işçilər gətirməyə çalışdı. Lakin Bolqarıstandakı iqtisadi böhran sosial sabitliyi də sarsıtmışdı. İşsizlik və yoxsulluğun artması kütləvi etirazlara səbəb olmuş, bolqar və türk müxalif qrupları Todor Jivkov hökumətinin devrilməsi üçün birləşdirmişdi. Bolqarıstan Kommunist Partiyası isə hakimiyyətini qorumaq məqsədilə sərt repressiya siyasətini davam etdirmişdir [16, s.171]. Nə qədər hakimiyyətdə qalmağa çalışsa da, 10 noyabr 1989-cu ildə Jivkovun hakimiyyəti sona çatmışdır [14, s.82]. 1990-cı ildə ev dustaqlığına məhkum edilən Todor Jivkov, "iqtisadi böhrana səbəb olmaq, assimilyasiya siyasəti yürüdərək minlərlə türkü məcburi köçə məruz qoymaq,

rum və pomak icmalarına təzyiq göstərmək və dövlət vəsaitlərini mənimsəmək" ittihamları ilə məhkəmə qarşısına çıxarılmışdır. 1990-cı ildə Parlament tərəfindən yaradılan komissiya, Jivkovu 1984-1985-ci illərdəki assimilyasiya və 1989-cu il etnik təmizləmə siyasətlərində ittiham etsə də, konkret hüquqi tədbirlər görülməmişdir [14, s.94, 140, 161, 169].

Jivkovdan sonra qurulan yeni hökumət türk azınlığın hüquqlarını qismən bərpa etsə də, itirilən mədəni və sosial ziyanların tam kompensasiyası mümkün olmadı. 2012-ci ildə Bolqarıstan Parlamenti də, həmçinin, 1989-cu il məcburi köçünü etnik təmizləmə kimi qəbul etdiyini bəyan etsə də, konkret hüquqi tədbirlər görülməmişdir. Türklərə qarşı həyata keçirilən etnik təmizləmə icraçıları məhkəmə qarşısına çıxarılmamış və 1989-cu il hadisələri ilə bağlı heç kim cəzalandırılmamışdır [9, s.584]. Bu, Bolqarıstanda etnik azlıqların hüquqlarının tam bərpa edilmədiyini və tarixi ədalətin təmin olunmadığını göstərir. Türkiyə isə regionda öz soydaşlarını dəstəkləməklə humanitar rolunu oynadı. Hətta günümüzdə də fəaliyyət göstərən Balkan Köçkünləri Mədəniyyət və Həmrəylik Dərnəyi, qısaca Bal-Köç, bu mədəni məhvetmə və genişmiqyaslı assimilyasiya siyasətinə qarşı Türkiyədə və dünyada ictimai rəy formalaşdırmaq və mübarizə aparmaq məqsədilə 7 yanvar 1985-ci ildə Balkan köçkünlərinin ən sıx məskunlaşdığı şəhər olan Bursada yarandı. Bu dərnək Türkiyəyə Balkanlardan köç edən və ya Balkanlarda yaşayışını davam etdirən soydaşların mədəniyyətini yaşatmaq, soydaşların qanunlar və beynəlxalq müqavilələrlə əldə edilmiş hüquqlarını qorumaq məqsədilə fəaliyyətini genişləndirilməyə davam edir [19].

Beynəlxalq ictimaiyyət isə hər zaman olduğu kimi türklərə qarşı həyata keçirilmiş bu hadisələrə ilkin olaraq susmağı seçmişdir. Lakin sonradan bir az da məcburiyyətdən Amnesty International kimi təşkilatlar və Avropa ölkələri Bolqarıstanı insan haqlarının pozulmasına görə tənqid etdilər. Lakin bu da gözdən pərdə asmaqdan başqa bir şey deyildi. Bolqarıstanda bu gün də 500 mindən çox türk yaşayır və onlar ölkənin ən böyük etnik azınlığını təşkil edirlər. Haqq və Azadlıqlar Hərəkatı kimi siyasi partiyalar, türk icmasının hüquqlarını müdafiə etməyə çalışsa da, keçmişdə yaşanan travmaların izləri və itirilən hüquqların tam bərpa olunmaması, bu məsələlərin hələ də aktual və tədqiqata ehtiyacı olduğunu göstərir.

Bütün bu hadisələr təhlil edildikdə, XX əsrin II yarısında Bolqarıstanda baş verən assimilyasiya və məcburi köç proseslərinin yalnız türk əhalisinə deyil, həmçinin Bolqarıstanda yaşayan digər etnik qruplar qarşı da həyata keçirildiyi aydın olur. Bu siyasətlər nəticəsində heç bir tərəf uzunmüddətli fayda əldə edə bilməmiş, əksinə, sosial, iqtisadi və mədəni baxımdan dərin itkilər yaşanmışdır. Burada xüsusi diqqət yetirilməli olan məqamlardan biri, bu proseslərin təkcə Todor Jivkov hakimiyyətinin siyasəti ilə məhdudlaşdırılmamasıdır. Bolqarıstanın milli siyasətində assimilyasiya

cəhdlərinin kökləri daha qədim dövrlərə, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə qədər gedib çıxır. Eyni zamanda, Çar Rusiyasının və Qərb dövlətlərinin regionda aparılan etnik siyasətlərə təsiri, xüsusilə də ideoloji və demoqrafik müdaxilələri nəzərdən qaçırılmamalıdır.

1989-cu ildə Bolqarıstandan türklərin məcburi köçürülməsi müasir Avropa tarixində etnik təmizləmənin ən bariz nümunələrindən biri kimi dəyərləndirilə bilər. 1984-cü ildə başlanan assimilyasiya siyasəti türk əhalisinin zorla ad və kimlik dəyişdirməsinə, dini və mədəni haqlarının pozulmasına gətirib çıxarmış, 1989-cu ildə isə bu proses kütləvi köç ilə zirvə nöqtəsinə çatmışdır. Bu hadisələr həm türk əhalisi, həm də Bolqarıstan cəmiyyəti üçün dərin və davamlı təsirlərə malik olmuşdur.

Jivkov rejiminin 1989-cu ilin noyabrında devrilməsindən sonra yeni hökumət türk azlığının hüquqlarını qismən bərpa etmək üçün addımlar atmışdır, lakin onilliklər boyu davam edən assimilyasiya və köç siyasətinin yaratdığı zərərlər tam aradan qaldırıla bilməmişdir. Türk icması siyasi və mədəni hüquqlar baxımından müəyyən irəliləyişlər əldə etsə də, sosial və iqtisadi cəhətdən hələ də marjinal mövqedə qalmaqda davam etmişdir. 2012-ci ildə Bolqarıstan Parlamenti 1984-1989-cu illər arasındakı assimilyasiya siyasətini pisləmiş və 1989-cu il köçünü etnik təmizləmə kimi qəbul etmişdir. Bu tanınma simvolik əhəmiyyət kəsb etmiş, qurbanlar üçün hüquqi və ya maddi kompensasiya təmin edilməmişdir. Ümumilikdə, Bolqarıstanda türklərə qarşı həyata keçirilmiş etnik təmizləmə təkcə bir xalqın faciəsi deyil, eyni zamanda insan haqlarının və mədəni müxtəlifliyin tapdalanmasının təzahürüdür. Bu hadisələr tarixdən çıxarılmalı olan ibrətamiz dərslərdən biridir. Tarixi ədalətin tam təmin olunmaması və günahkarların məsuliyyətə cəlb edilməməsi gələcəkdə oxşar proseslərin təkrarlanma riskini artırır. Buna görə də, hər bir cəmiyyətin öz keçmişi ilə üzləşməsi və bu kimi faciələrin bir daha təkrarlanmaması üçün hüquqi, siyasi və akademik səviyyədə dərinlən təhlillər aparması vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Çolak, F. Bulgaristan Türklərinin Türkiyə'ye Göç Hareketi. İzmir: Tarih Okulu Dergisi, 2013 (14). s.113-145.
2. Dayıoğlu.A Toplama Kampından Meclis'e Bulgaristan'daki Türk ve Müslüman Azınlığı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005. -511s
3. Değerli Sarıkoyuncu Esra Karakuzu, Hasan: "II. Dünya Savaşı Yıllarında Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göçler", Geçmişten Günümüze Göç, c.I, ed. Osman Köse, Samsun, 2017. s.319-327
4. Duygu G. 1989 Bulgaristan türklərinin göçü və bu göçün Trakya bölgəsinə olan etkileri // Journal of International Relations and Political Science Studies, 2021. (2). s. 60-79.

5. Ekici S, Tuncel G, Göç ve İnsan. Birey ve toplum, 2015. 5 (9)
6. Funnemark B C. Bulgaristan'daki Türk ve İslam Azınlığına Baskı Çev Y. Yücel. Belleten, 1987. 51(201). s. 1445-1472.
7. Kemaloğlu A İ, Bulgaristan'dan Türk Göçü (1985-1989), Ankara Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, birinci basım, 2012. 283s
8. Köse O, “Bulgaristan Emareti ve Türkler” Türkoloji Dergisi 2006. 1(2). s.246
9. Mutlu Ö, 1989 yılı ve sonrasında bulgaristan'dan türkiye'ye yönelen göçlerin yerleşmelere olan mekansal etkilerine bir örnek: bursa şehrindeki göçmen konutları , İstanbul, 2020. 163s
10. Uslu İ, Ceylan A. Türkiye Cumhuriyeti'ne Yönelen Kitleli Göç Hareketleri ve Kabul Mekanizmasındaki Yaklaşımlara İlişkin Bir İnceleme: 1989 Bulgaristan, 1991 Irak ve 2011 Suriye Göçleri. Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, 2019. (36). s.199-221.
11. Zafer Z. Bulgaristan Türklerinin 1984-1989 Eritme Politikasına Karşı Direnişi. Gazi Akademik Bakış, 2010. 3(6). s. 27-44
12. Bates D G, “What's in a Name? Minorities, Identity, and Politics in Bulgaria” . London: Identities: Global Studies in Culture and Power, 1994. 1(2-3). p.201-225.
13. Kalinova E, “Remembering the ‘Revival Process’ in Post-1989 Bulgaria” Todorova M, Dimou A ve Troebst S (Ed), Remembering Communism, Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe, Central European University Press, 2014. s. 568-593.
14. Kamusella T, Ethnic Cleansing During The Cold War The Forgotten 1989 Expulsion of Turks From Communist Bulgaria -New York: Routledge, 2018. 274p
15. Kutlay M, “The Turks of Bulgaria: An Outlier Case of Forced Migration and Voluntary Return” // International Migration, 2017. 55(2). p.162-179
16. Rupnik J. (Ed.). 1989 As a Political World Event: Democracy, Europe and the New international System in the Age of Globalization, Routledge, 2013. 256p
17. Schevill, F. (1916). The Balkans: A History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey. By Nevill Forbes, Arnold J. Toynbee, D. Mitrany, and DG Hogarth, Oxford: Clarendon Press, 1915. 407p.
18. Warhola J W ve Boteva O, “The Turkish Minority in Contemporary Bulgaria”, Nationalities Papers:The Journal of Nationalism and Ethnicity, 2003. 31(3). p. 255-279.
19. BAL-GÖÇ – Balkan Göçmenleri Kültür ve Dayanışma Derneği - <https://balgoc.org.tr/>

SÖZƏ QİYMƏT VERMƏYİ BACARMAYANLARA LAZIM OLMAYAN SÖZLƏRİN GÖZƏ GÖRÜNMƏYƏN FƏLSƏFƏSİ

Xankişi Məmmədov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

kankishimamedov_53@mail.ru

Riyad Rüstəmli

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

riyadrustamli@yahoo.com

***Açar sözlər:** el deyimləri, tərif, təam, kəlam, göylər şairi, göylər adamı*

Bu araşdırmada bəzi el deyimlərinin doğru və yanlış, məlum və ya qeyri məlum variantları araşdırılır, bir çox sözlərin, o cümlədən "kəlam" sözü, "Kəlam" elmi, "alim", "tərif", "nöqtə" və başqa sözlərin tərfi verilməklə, onların görünməyən üzlərindən söhbət açılır. Kainatla bağlı fikirlər daha çox diqqəti cəlb edir. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğətində ərəb sözü olan "kainat" var olan şeylərin hamısı, aləm kimi, "aləm" sözü isə kainat, "dünya", "yer kürəsi" kimi izah edilir. Beləliklə, bir daha təsdiq olunur ki, bəzən çoxlarının eyni şey kimi düşündükləri "dünya" ilə "kainat" məfhumları bir-birindən tamamilə fərqli anlayışlardır, başqa sözlə, kainata dünyanın, dünyaya kainatın, kainata isə aləmin sinonimi kimi baxmaq olmaz. Araşdırmada "sinonim" sözünün də ümumiləşdirilmiş tərfi, "göylər şairi", "göylər adamı" məfhumlarının açması aydın şəkildə izah edilir. Nəticə etibarilə bu tədqiqatda milli-mənəvi köklərimizi və mentalitetimizi özündə əks etdirən və bir çox atalar sözləri və məsəllərin müasir düşüncə prizmasından nə qədər maraqlı və düşündürücü olduğunu şahidi oluruq. Bu isə o deməkdir ki, dünya mövzusu hər zaman olduğu kimi, bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır və tədqiqata ehtiyacı var. Ümumiyyətlə, hər bir deyilən sözün gözə görünməyən fəlsəfəsi haqqında fikir söyləmək və araşdırmaq fikrimizcə maraqlıdır.

НЕВИДИМАЯ ФИЛОСОФИЯ НЕНУЖНЫХ СЛОВ ДЛЯ ТЕХ, КТО НЕ СПОСОБЕН ЦЕНИТЬ СЛОВО

Ханкиши Мамедов

Рияд Рустамли

***Ключевые слова:** поговорка, определение, еда, изречение, поэт небес, человек небес.*

В данном исследовании рассматриваются истинные и ложные, известные и неизвестные варианты некоторых народных поговорок, обсуждаются их скрытые стороны, дается определение многим словам, в том числе слову "калам", науке "Калам", "ученый", "определение", "точка" и другим словам. Идеи о вселенной привлекали все большее внимание. В словаре арабских и персидских слов, используемых в классической азербайджанской литературе, арабское слово "кайнат" трактуется как все существующее, как "вселенная", а слово "мир" - как "вселенная", "мир", "земля". Таким образом, еще раз подтверждается, что понятия «мир» и «вселенная», которые многие порой считают одним и тем же понятием, они являются совершенно разными понятиями. Иными словами, вселенную нельзя рассматривать как синоним мира, мир - вселенной, а вселенную - мира. В исследовании также четко объясняется обобщенное определение слова "синоним" и трактовка понятий "небесный поэт" и "небесный человек". В итоге, в данном исследовании мы видим, насколько интересны и заставляют задуматься многие пословицы и поговорки с точки зрения современного мышления, отражающего наши национально-духовные корни и менталитет. А это значит, что тема мира, как всегда, остается актуальной и сегодня и требует исследования. В общем, нам интересно размышлять и исследовать невидимую философию, скрывающуюся за каждым словом.

THE INVISIBLE PHILOSOPHY OF UNNECESSARY WORDS FOR THOSE WHO ARE INCAPABLE OF APPRECIATING THE WORD

**Khankishi Memmedov
Riyad Rustamli**

Keywords: proverb, definition, food, saying, poet of heaven, man of heaven.

This study examines the true and false, known and unknown variants of some folk sayings, discusses their hidden sides, and defines many words, including the word "kalam", science "Kalam", "scientist", "definition", "point" and other words. Ideas about the universe attracted increasing attention. In the dictionary of Arabic and Persian words used in classical Azerbaijani literature, the Arabic word "kainat" is interpreted as everything existing, as "universe", and the word "world" is interpreted as "universe", "world", "earth". Thus, it is once again confirmed that the concepts of "world" and "universe", which many people sometimes consider to be the

same concept, they are completely different concepts. In other words, the universe cannot be considered synonymous with the world, the world with the universe, and the universe with the world. The study also clearly explains the generalized definition of the word "synonym" and the treatment of the concepts of "heavenly poet" and "heavenly man". As a result, in this study we see how interesting and thought-provoking many proverbs and sayings are from the point of view of modern thinking, reflecting our national-spiritual roots and mentality. And this means that the theme of peace, as always, remains relevant today and requires research. In general, it is interesting for us to ponder and explore the invisible philosophy behind every word.

Aysberqin görünməyən üzü kimi fəlsəfənin də görünməyən üzü çoxdur. Əslində hər şeyin görünən, məlum olan və görünməyən, məlum olmayan üzləri var. Görünəni çoxları görməyi bacarır. Görünməyeni isə hər kəs görə bilmir. Məsələn, hamı yazır ki, Azərbaycan ədəbiyyatında tək birçə ədəd dildönməz var, o da Aşıq Ələsgərdədi. X. Məmmədov isə yazır ki, hamının dedişi həmin şeir dildönməz yox, dildönəndir. Bu barədə X.Məmmədovun "New Models of Azerbaijani, Turkish and English Proverbs" [6, s.21-35] və "The 16th -17th Centuries "Oghuzname" and the Semantic Analysis of its Paremiological Units" [7, s.61-70] məqalələrində tanış olmaq olar. Hər adamın görə bilmədiyini görən adamlara filosof deyilir. Amma filosofların da görmədiyi, bilmədiyi o qədər məsələlər var ki, onları ayaqlarının altına yıxsan, başları ulduzlara dəyər. Belə bir el deyimiz də var: "Görünəndən görünməyən çoxdur". Açması budur ki, insanlar dünyanın sirlərini olsa-olsa on faizə qədər dərk edə bilir. Belə ki, gözlə görünməyənlər görünənlərdən qat-qat çoxdur, yaxud bilinənlər bilinməyənlərdən ölçüyəgəlməz dərəcədə azdır.

Mərhum Xudu Məmmədov yazırdı ki, dünya bildiyimizdən artıq bizim ola bilməz. Bu isə o deməkdir ki, insan dünyanı özünü dərk etdiyi qədər dərk edə bilər. Bu mənada fəlsəfənin elə əsas mahiyyəti heç kimin görə bilmədiyi, lakin görmək istədiyi, öyrənmək istədiyi suallara cavab verməkdir. El deyimlərinin mahiyyəti, ayrı-ayrı sözlərin mənası, etimologiyası, onların ifadə etdiyi anlayışların köklü və əlaqəli surətdə, həm də sistemli şəkildə öyrənilməsi isə əsas fəlsəfi problemlər sırasına aiddir. Bu yerdə Əbu Turxanın məşhur bir kəlamı yada düşür: Fəlsəfə qütbləri ortaq məxrəcə gətirmək sənətidir. İllərin sınağından çıxaraq bu günümüzdə qədər gəlib çatan atalar sözlərimizin hər biri sosioloji, psixoloji, dil, tarix və əxlaqi cəhətdən qiymətli olduğu kimi, həm də sirli-sehrli fəlsəfədir. Burada nələr yoxdur?

Bəzilərinə diqqət edək: kainat, din-islam, vətən-qurbət, xalq-millət, təbiət-ətraf mühit, flora-fauna, yemək-içmək, sərxoşluq, uşaq, cavan-qoca, canbədən, yuxu, həyat, bəxt, tale, ailə-məhəbbət, ev-eşik, gözəl-eybəcər, söz-kəlam, kamil-cahil və sair. Qeyd edək ki, bu mövzuları aid olan el deyimlərinin

əhatə dairəsi sərhədsiz, qapılarının, pəncərələrinin sayı isə çox olduğuna baxmayaraq, o bağa-bağçaya girmək çox çətinidir. Sahili olmayan bu bağa-baxçaya üz tutanda gərək elə addım atasan ki, yolun xətrinə dəyməyəsən, gərək özünü elə aparasan ki, sənin görə bilmədiyin, amma ətrafdakıların səni əlinin içi kimi görənlərin əhvalı pozulmasın, keyflərinə soğan doğranmasın. Gərək səni görənlərə elə salam verəsən ki, onlar da sənə salamını sevgi və hörmət ilə ala. Səbəbi çox sadədi: "Necə salam verərsən, elə də əleyk alarsan". Əgər onların taxta qapılarını ayağıyla döysən, bil ki, onlar da hökmən sənə dəmir qapını ayaqları ilə, özü də səndən də bərk döyəcəklər. Əbəs yerə atalarımız deməyiblər ki, "döymə taxta qapımı, döyərəm dəmir qapını". Odur ki, biz də qorxa-qorxa (ona görə belə deyirik ki, Allah bəndəsi ən azı üç şeydən qorxmalıdır: 1-ci Allahın xofundan, 2-ci Sözü xofundan və 3-cü ustadların xofundan) o bağa girmək istəyirik. Amma bir şeydən arxayın ki, xətrimizə heç kim dəyməyəcək. Axı biz neyləmişik ki, bizdən də küsələr, inciyələr. Bizim bircə günahımız var ki, o da doğrunu demək və yazmaqdır. Əslində biz bu yazını "söz bağının görünməyən qapısını ehtiyatla açmağın sirri" də adlandırma bilərik. Çünki, bu tədqiqat zər qədrini bilənlərə, yəni zərgərlərə aiddir. Yeri gəlmişkən, qızıl ustası mənasını anladan "zərgər" fars sözü, sözdəki "gər" şəkilçisi isə dilimizdəki "çi" şəkilçisi ilə eyni mənə daşıyır. Bu araşdırmada açarı dəqiq məlum olmayan bir çox atalar sözləri və el deyimlərinin əsl mahiyyəti araşdırılır, onların doğru və yanlış, məlum və ya qeyri məlum variantları müqayisə edilir, riyazi dillə desək, öyrənmək istədiyimizi ortaq məxrəcə gətirərək mükəmməl olan bir variant təklif edirik. Məqsədimiz isə odur ki, oxucular dünyanı xəyal etdikləri kimi deyil, olduğu kimi görsünlər.

Məişətdə çox tez-tez rast gəldiyimiz "Əvvəl təam, sonra kəlam" məsəli ilə başlamaq istəyirik. Bəri başdan qeyd edək ki, bu atalar sözünə demək olar ki, bütün atalar sözləri kitablarında və Oğuznamədə rast gəlirik. "Əvvəl təam, sonra kəlam" – el məsəlinin doğru variantı, yəni orijinalıdır. Bu deyimin el arasında işlənən yanlış variantını isə hamı bildiyindən, onun nə adını çəkirik, nə də ona vaxt ayırmağı məsləhət bilirik. Qeyd edək ki, bu məsəl digər dillərdə də mövcuddur. Məsələn, böyük rus folklorşünası Mixail Dalın məşhur atalar sözü kitabında bu deyim belədir: "Bez soli, bez xleba xudaya beseda". Digər rus folklorşünası A.İ.Sobolyevin lüğətində isə deyimin variantı belədir: "Bez obeda ne krasna beseda". Doğrudan da hər iki variantın hərfi tərcüməsindən aydın olur ki, duzsuz, çörəksiz şirin söhbət ola bilməz.

Yeri gəlmişkən, adı çəkilən atalar sözündəki "təam və ya taam" kəlməsi ərəb sözü olub, mənası "xörək, yemək, bişmiş" deməkdir. Məsələn, deyirik ki, "gedək təam edək", yəni "gedək yemək yeyək. Deyimdəki "kəlam" sözü də ərəb sözüdür, mənası "söz", "kəlmə", "ifadə"; "nitq", "danışq" deməkdir. Kəlam haqqında atalar sözümüz də var: "Kamil insan kəlamından bəlli olar". Yeri gəlmişkən, "Kəlam" elmi də var. Doğrudur, bəzən Kəlam elmini Fəlsəfə ilə

qarışdırırlar da var. Amma bunlar müəyyən məqamlarda bir-birinə oxşasalar da, bir-birindən xeyli fərqlənirlər. Bu fərqi görənlərə isə alim deyilir. "Alim" sözünün tərifini biz belə təklif edirik: İki tamamilə eyni və ya iki tamamilə oxşar şeylər arasında olan fərqi görən adamlara alim deyilir. Əslində bu tərifə X.Məmmədovun əlavə etdiyi digər fikirləri də nəzər alsaq, alimin tərifini belə vermək olar: İki tamamilə eyni şey arasında olan fərqi və ya iki tamamilə müxtəlif şeylər arasında olan oxşarlığı görən adamlara alim deyilir (X.M.). Bu barədə X.Məmmədovun yaxın zamanlarda işıq üzə görəcək "Fəlsəfənin fəlsəfəsi" kitabında tanış olmaq olar. Bu yerdə istərdik ki, "tərif"in də tərifin deyək ki, bəlkə bilməyənlər üçün maraqlı olar. Axı hər şeyin tərfi var. Tərfi tərfi: "Hər hansı bir adın və ya ifadənin mənasını izah edən təkliflərə tərfi deyilir". Yəqin ki, riyaziyyat fənnindən gələcəkdə dərslik və ya dərs vəsaiti yazan müəlliflər bunu nəzərə alarlar.

Deyəsən mətləbdən uzaqlaşmaq üzrəyik. Amma, güman edirik ki, bizi qınamayacaqsınız, çünki günah bizdə yox, günah sözdədi. Göründüyü kimi, söz sözü çəkir və bizi də mətləbdən uzaqlaşdırmağa çalışır. Amma biz də öz aramızdı, asanca yolunu unudunlardan, yolunu azanlardan deyilik ha... Odur ki, bu fikirlərimizə balaca bir nöqtə qoyub, bilavasitə mövzu ilə söhbətimizə körpü (qədim zamanlarda körpü tikənlərə və yol çəkənlərə mühəndis deyirdilər. Mühəndis sözü ilk dəfə XVI əsrdə Hollandiyada meydana gəlib) salmaq istəyirik. Ona görə "balaca" ifadəsini işlədirik ki, nöqtənin də balacası və yekəsi olur. Amma çox adam bilmir ki, əslində "nöqtə" özü ölçü vahididir, özü də uzunluq ölçü vahidi. Bəs bir "nöqtə" nəyə bərabərdir? Bu barədə növbəti yazılarımızda. Çünki yağ ilə balı da bir-birinə qatıb yeyəndə adamın ürəyinə dəyir.

Qeyd edək ki, "Əvvəl təam, sonra kəlam" deyiminə formaca oxşayan məsələrimiz çoxdur. Məsələn, "Əvvəl salam, sonra kəlam", "Əvvəl təam, andan kəlam", "Əvvəl namaz, sonra niyaz" və s. Yeri gəlmişkən, ərəb sözü olan "Salam" – *Allahın Əsmai-Hüsnaından, yəni 99 gözəl adlarından biri olub, sülh və əmin-amanlıq mənasını bildirir. Bu yerdə bu el deyimi də yada düşür: "Salam kəlamdan irəlidir",* başqa sözlə salam, salam verənə savab gətirər. Bəs nə qədər savab gətirər? Bu tamam başqa mövzudur. Amma bir iş var ki, bir salamin düz yetmiş savabı var, onun da altmış doqquzu verəndir.

Araşdırmamızı kainatla bağlı düşüncələrimizlə davam etdiririk. Öncə "kainat nədir?" sualına cavab tapmağa çalışaq. Mənbələrdə bu suala müxtəlif cavablarla rastlaşırıq. Məsələn, *klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri* lüğətində ərəb sözü olan "kainat" "var olan şeylərin hamısı", "aləm" kimi, "aləm" sözü isə "kainat" [2, s. 14]), "dünya", "yer kürəsi" kimi izah edilir. Buradan belə aydın olur ki, ənənəvi anlayışda maddi aləm, maddi obyektlərin, materianın keyfiyyətə müxtəlif formalarının bütün məcmusu elə kainatın özüdür. Bir az da konkretləşdirsək bu qənaətə gələrik ki, "kain" (varlıq)

və "at" cəm şəkilsindən ibarət olan "kainat" deyəndə, bütün yer kürəsini əhatə edən ətraf fəza nəzərdə tutulur. Kainatın ölçüsünün nə qədər olduğunu isə hələlik dəqiq hesablamaq mümkün deyil. Müasir elm kainatın ancaq bir neçə on milyardlarla işıq ili məsafəsindəki obyektləri qeyd edə bilər. Başqa sözlə kainat sonsuz böyük ölçüyə malikdir. Göydə görünən bütün səma cisimləri isə kainatın obyektləridir. Buraya günəş və günəş sisteminin cisimləri, yəni planetlər, onların peykləri, asteroidlər, kometlər, meteor cisimləri, eləcə də ulduzlar, dumanlıqlar, ulduz cisimləri, qalaktikalar və s. daxildir. Dünyaya isə belə tərif verilir: İmkanla gerçəklik arasında qərar tutan və nizamsız şəkildə nizamlı formalar səpələnən və müqayisəolunmaz möhtəşəmliyə, gözəlliyə və rəngarəngliyə malik olan sistemə dünya deyilir. Deməli, dünya deyəndə yer kürəsini nəzərdə tutmaq lazımdır.

Göründüyü kimi, dünya xəyallarda olan sirli mövcudluq olub, yer kürəsindəki hər şeydir. Bu dünyaya hər bir fərdin, hətta kiçik olsa belə "iç" dünyası da daxildir. Bu isə o deməkdir ki, dünya böyük dünya ilə kiçik dünyaların cəmindən ibarətdir, özü də böyük türk alimi, filosof Əbu Turxan demişkən, əslində böyük dünya kiçik dünyalardan böyük deyil və insan sonsuz imkan dünyasında ancaq bir cığır seçib həmin cığırla getməyə çalışır. Təəssüf ki, o cığırla düzgün getməyi çoxları bacarmır və bu xoşbəxtlik onlara qismət olmur. O yolu yaxşı gedə bilənlər bu dünyada bəxtəvər olduğu kimi o biri dünyada da bəxtəvər olurlar. O yanda bəxtəvər olmaq isə bu dünyadakından çox çətinidir. Çünki, orada hər kəs öz əməllərinə görə cavab verir. Bu dünyada isə qolundan tutanlar olur [4, s.200].

Onu da qeyd edək ki, bu dünyada bəxtəvər olmaq hələ qəhrəmanlıq deyil. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, bəxtəvərliyin və həm də böyüklüyün ölçü vahidini müəyyən etmək bir qədər çətin və həm də qəlizdir. "Orada hər kəs öz əməllərinə görə cavab verir" fikriylə bağlı ulularımız demişlər: "Cəhənnəmdə yelpik olmur/olmaz" yaxud "Hər yerin öz qanunları var". Bu deyimin rusca qarşılığı belədir: "В аду нет вентиляторов". İngiliscə qarşılığı isə belədir: "There are no fans in hell" [4, s. 200-201].

Bəzi mənbələrdə "dünya" sözünün "əsəbiləşərkən şirniyyat yeyən xanım" mənasını daşdığını da görürük. Görünür ona görə deyirlər ki, dünya həm şəkərdi, həm də ki zəhər. Yeri gəlmişkən, dünyaya, ən böyük aləmə ərəblər "aləmi-əkbər", varlıq aləminə "aləmi-imkan", puç aləmə, müvəqqəti dünyaya "aləmi-fani", real dünyaya, gerçək aləmə "aləmi-xak", dünyaya, kainata "aləmi-surət" də deyirlər. Beləliklə, nəticə çıxarmaq olar ki, çoxlarımızın eyni şey kimi düşündüyümüz "dünya" ilə "kainat" məfhumları bir-birindən tam fərqli olan anlayışlardır, başqa sözlə, kainata dünyanın, dünyaya isə kainatın sinonimi kimi baxmaq doğru deyil. Amma dünyaya cahanın, aləmin sinonimi kimi baxmaq və riyazi olaraq dünyanı kainatın alt çoxluğu kimi qəbul etmək olar. Onu da qeyd edək ki, yunan sözü olan "sinonim" müxtəlif cür tələffüz olunan

və yazılan, ancaq eyni və ya oxşar mənalara kəsb edən, eləcə də eyni nitq hissəsinə aid olan sözlərə deyilir.

Göründüyü kimi, mənbələrdə kainatla dünya haqqında fikirlər bir-birindən tamamilə fərqlidir. Özü də bu fikirlər kifayət qədər ciddi mənbələrə istinad edilir. Amma güman edirik ki, bu fikirlər nə qədər ciddi mənbələrə əsaslansa da biz onu mütləq həqiqət kimi qəbul etməyə məcbur deyilik. Bəs bunun səbəbi nədir? Bu yerdə istər-istəməz türk xalqının böyük oğlu Mustafa Kamal Atatürkün aşağıdakı kəlamını xatırlatmaq lazım gəlir. Mustafa Kamal Atatür yazırdı: "Heç bir hökmü öz bilik və inancınıza varmadan filan avropalı söyləmiş deyə həmə mənimsəməyin. Onların hələ də biz türklər üçün, dinimiz üçün və tariximiz üzərindəki hökmləri çox kərə yanlış əsaslara dayanmaqdadır".

Fikrimizcə, hər şey aydındır. Bir daha qeyd edirik ki, hər hansı bir fikri ərəb, fars, ingilis və ya türk demişsə biz bunu həmə qəbul etməməli, əksinə onu araşdırıb həqiqəti ortalığa qoymaq gərəkdir. Qeyd edək ki, insan üçün iki dünya var: birincidə insan o dünyanın içində yaşayır, ikinci dünyanı isə insan öz içində, yəni öz dünyasında yaradır. Bunlardan ikincisi insana doğma, birincisi isə yaddır. İkinci dünya keçmiş və keçilmiş, yaşamış və yaşanmış, olan və olmayan, olacaq və olmayacaq həqiqətlər dünyasıdır [11, s.13]. Birinci dünya isə etibarsız, vəfasız, yalançı, zalım, nankor dünyadır. Bu dünyanın etibarsızlığı, vəfasızlığı, yalançılığı, zalımlığı, nankorluğu ilə bacarmayan insanlar isə bu dünyaya sığmayan insanlardır. Məsələn, böyük Azərbaycan şairi Seyid İmadəddin Nəsimi kimi. Dünyəvi şairimiz "Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam" qəzəlində yazır:

Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,

Gövhəri-laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.

Birinci misranın açması odur ki, mənim iç dünyama həm maddi, həm də mənəvi "aləm", yəni hər iki aləm, cahan sığar, mən isə bu cahana, yəni aləmə, dünyaya sığmaram, başqa sözlə mən yer üzünə sığmaram. İkinci misrada isə şair demək istəyir ki, mən məkanı, yeri olmayan qiymətli daşam, inciyəm, gövhərəm (gövhər fars sözüdür, mənası *qiymətli daş*, *cəvahir deməkdir*) və mən "kövnü məkanə" yəni, bu varlığa, bu məkana, bu aləmə, bu yer üzünə sığmaram.

Onu da qeyd edək ki, dünyaya sığmayan kəsləri adətən iki qrupa bölürlər. Birinci, heç nə bilməyən, nadan, bixəbər olanlardır ki, onlar dünyadan heç nə anlamırlar və ya anlaya bilmirlər. Belələri üçün dünyanın heç bir mənası yoxdur. Belələri nə üçün yaşadıklarını, nə istədiklərini dərk eləmirlər. Beləcə qumsallıqdan səssiz-səmirsiz ötüb keçən çaylar kimi səssizcə axıb gedirlər. İkinci qrupa aid olanlar isə dünyada həqiqət axtaranlardır. Və belələri dünyanı yaxşı dərk edir, başa düşür və eyni zamanda bu dünyada həqiqət, düzlük axtarırlar. Lakin axtarıqlarını yerdə tapa bilmədikləri üçün məcbur olub

göylərə üz tuturlar. "Dünyaya sığmır" el deyiminin də mənası budur. Böyük şairimiz Seyid İmadəddin Nəsimi ona görə bu dünyaya sığmırdı.

Dünyaya sığmayan şairlərdən bir də böyük şairimiz Hüseyn Cavidir. İstiqlal şairi kimi tanıdığımız Hüseyn Cavidə də göylər şairi deyirlər [5, s. 22].

Bu yerdə bir məqama da toxunmaq istədik. Məsələ burasındadır ki, mümkün olmayanı mümkün edən adamlara da göylər adamı deyilir. Məsələn, böyük yazıçımız Mir Cəlal Paşayevin yazılarında elə təsvirlərə rast gəlirik ki, bəzən adam düşünür ki, axı bu cür yazıları necə yazmaq olar. Bu təsvirlərdən birinə diqqət edək: "Dərə nə dərə! Elə bil böyük dənizləri dolduran çayların hamısı buradan axıb ötmüşdü. Çılpaq, uca, müdhiş qayalar tərtəmiz, bomboz. Fikir edirsən ki, bədəni çölə çıxmış yerdir. Dərənin tərkindən, göz işləyən yerdən parıltı gəlir, ancaq su görünür. Sarıköynəklər, qaranquşlar qayalar arasında oynayırlar, kollar arasında itirlər". Etiraf edək ki, hər biri orijinal rəsm əsərlərini xatırladan bu duyğuları vərəqlərə köçürmək heç cür yer adamına aid ola bilməz. Amma bunu Mir Cəlal müəllim bacarıb. Səbəbi odur ki, o, yer adamı deyil. Bu səbəbə ona "Allah adamı" və ya "Göylər adamı" deyirlər. Onu da qeyd edək ki, yaxşı əsərləri, şeirləri Allah yazdırır [3, s.125].

Dünya haqqında atalar sözlərimiz çoxdur. Məsələn, "Dünya bir bağıdır, hər gələn bir ağac əkib gedər", "Dünya Allahındır", "Dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kəsin", "Nə ucu var, nə bucağı", "Dünyaya sığmır", "Dünya başına fırlanır", "Dünya başına dardır", "Dünya gör-götür dünyasıdır", "Görünəndən görünməyən çoxdur", "Dünya bir nərdivandır, biri çıxar, biri düşər" və s. Sonuncu el deyiminin başqa variantları da var: Bu dünya bir pilləkəndir - kimləri qaldırır, kimlərisə endirir//Bu dünyanın həm enişi, həm də yoxuşu var və s. Bu məsələnin rusca və ingiliscə ekvivalentləri isə aşağıdakı kimidir: Мир это есть лестница, по которой одни поднимаются, а другие спускаются (The) world is a staircase: some are going up, some are coming down]. Bu deyimlərin fəlsəfəsi isə odur ki, dünyanın nə əvvəli var, nə də ki sonu. Başqa sözlə, dünya daim hərəkətdə və inkişafdadır, biri doğulursa, o birisi də dünyanı tərk edir, və ya biri pilləkənlə qalxır, o birisi isə pilləkənlə düşür. Hərçəndi pilləkənlə qalxıb, orada əbədi məskən salanlar da az deyil. Dünya daimi olmadığı kimi, həm də heç kimin deyil, yəni dünya sonsuzdur.

Bu barədə ana kitabımız "Kitabi Dədə Qorqud"-da çox gözəl yazılıb: Gəlimli-gedimli dünya! Son ucu ölümlü dünya! Bəzən deyirik ki, dünyanın sonu çatıb və ya dünyanın sonuna bir şey qalmayıb. Əslində bu fikir yuxarıda qeyd olunduğu kimi, "dünya sonsuzdur və onun nə əvvəli məlumdur, nə də ki sonu" anlamına gəlir. XIX əsr Azərbaycan şairi Mirzə Mehdi Şükühinin bir qəzəlində yazdıqları isə əsl həqiqətdir:

Gələn birdir, gedən birdir, qalan bir,
Gələn qalmaz, gedən gəlməz, əcəb sirr.

Bir əvvəl var, bir axır var deyillər,
Bu bir sözdür, nə əvvəl var, nə axır.

Beləliklə, bu məqalədə milli-mənəvi köklərimizi və mentalitetimizi özündə əks etdirən və bir çox atalar sözləri və məsəllərin müasir düşüncə prizmasından nə qədər maraqlı və düşündürücü olduğunun şahidi oluruq. Bu isə o deməkdir ki, dünya mövzusu hər zaman olduğu kimi, bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır və tədqiqata ehtiyacı var. Ümumiyyətlə, hər bir deyilən sözün gözə görünməyən fəlsəfəsi haqqında fikir söyləmək və araşdırmaq fikrimizcə maraqlıdır. Bir də ki, bu araşdırmaları biz aparmasaq, tədqiq etməsək kim tədqiq edəcək ki?...

Ədəbiyyat

1. Kamil Vəli Nərimanoğlu. Özümüz və sözümüz. Bakı: 2005
2. *Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. II cildə. I cild. Bakı: "Şərq-Qərb", 2005. 416 s.*
3. Məmmədov X, Rüstəmli R. Dəyişən dünya müstəvisində dəyişməyən Mir Cəlal fenomeni yaradıcılığında yazıçı, alim və pedaqoq zirvəsi". ADPU-nun "Tarix, insan və cəmiyyət" elmi-nəzəri və elmi-metodik jurnalı. Bakı: 2024. 3 (44). s.119-126.
4. Məmmədov X. Dünya ilə bağlı paremioloji vahidlərin müqayisəli tipologiyası. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, "Filologiya məsələləri", Bakı: "Elm və təhsil", 2022. №3. s 200-208.
5. Mustafayev Q, Məmmədov A. Atalar sözü - xalqın gözü. Bakı: "Təknur", 2008. 304 s.
6. Memmedov Kh. New Models of Azerbaijani, Turkish and English Proverbs. Revista de etnografie și folclor / Journal of ethnography and folklore. Bucharest 1-2/2023. p.21-35.
7. The 16th -17th Centuries "Oghuzname" and the Semantic Analysis of its Paremiological Units. Revista de etnografie și folclor / Journal of ethnography and folklore. Bucharest 1-2/2025. p.61-70.

**AZƏRBAYCANIN ZƏNGƏZUR VƏ NAXÇIVAN BÖLGƏLƏRİNDƏ
ERMƏNİ MİLLƏTÇİLƏRİNİN QANLI CİNAYƏTLƏRİ
(1918-1920-Cİ İLLƏR)**

Xəqani Məmmədov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
prof.khaqani.mammadov@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan, Zəngəzur, Naxçıvan, çarizmin köçürmə siyasəti, erməni millətçiliyi, “erməni idarəçiliyi”, Müsəlman Milli Şurası

Ermənilərin Cənubi Qafqaza kütləvi surətdə köçürülməsi XIX əsrin əvvəllərində Rusiya-Qacar müharibələrindən sonra Rusiyanın qələbəsi ilə reallaşdı. 1828-ci il fevralın 10-da imzalanmış Türkmənçay müqaviləsinin XV maddəsinə əsasən ermənilərin çar Rusiyası tərəfindən Cənubi Qafqaza köçürülməsi və yerli türk-müsəlman əhalisinin yaşadığı tarixi torpaqlarda yerləşdirilməsi siyasəti sonralar da davam etdirildi.

Təqdim edilən məqalədə XIX əsrin 80-90-cı illərindən etibarən yaradılan millətçi, terrorçu erməni siyasi partiyalarının (“Armenakan”, “Qnçak”, “Daşnaksütyun” və s.) erməni xalqı arasında geniş təşkilati işlər apararaq, Osmanlı imperiyasının şərq vilayətlərində, Cənubi Qafqazda Azərbaycan türklərinin torpaqları hesabına “Böyük Ermənistan” dövlətini yaratmağa çalışmaları tədqiq edilmişdir. 1918-1919-cu illərdə Zəngəzur qəzasında erməni millətçiləri 115 müsəlman kəndini dağıtmış, 10.068 nəfər azərbaycanlıyı öldürmüş və şikəst etmişdilər. Ermənilərin Naxçıvan əhalisinə qarşı törətdikləri soyqırımı nəticəsində 73.727 nəfər öldürülmüşdü.

**КРОВАВЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ АРМЯНСКИХ НАЦИОНАЛИСТОВ
В ЗАНГЕЗУРСКОМ И НАХЧЫВАНСКОМ УЕЗДАХ
АЗЕРБАЙДЖАНА (1918-1920-Е ГОДЫ)**

Хагани Мамедов

Ключевые слова: Азербайджан, Зангезур, Нахичевань, переселенческая политика царизма, армянский национализм, «армянская администрация», Мусульманский национальный совет.

Массовое переселение армян на Южный Кавказ произошло в начале XIX века с победой России после Русско-Каджарских войн. Согласно статье XV Туркменчайского договора, подписанного 10 февраля

1828 года, политика переселения царской Россией армян на Южный Кавказ и расселения местного турецко-мусульманского населения на исторических землях, где они проживали, была продолжена и в последующие годы.

В представленной статье исследуются попытки армянских националистических, террористических политических партий («Арменакан», «Гнчак», «Дашнаксутюн» и др.) созданных с 80-90-х годов XIX века создать государство «Великая Армения» в восточных провинциях Османской империи и на Южном Кавказе за счет земель азербайджанских турков путем проведения широкой организационной работы среди армянского народа. В 1918-1919 годах армянские националисты разрушили 115 мусульманских сел, убили и покалечили 10068 азербайджанцев в Зангезурском районе. В результате геноцида, совершенного армянами против населения Нахичевана, в результате чего погибли 73727 азербайджанских турок.

BLOODY CRIMES OF ARMENIAN NATIONALISTS IN ZANGEZUR AND NAKHCHIVAN DISTRICTS OF AZERBAIJAN (1918-1920)

Khagani Mammadov

Keywords: Azerbaijan, Zangezur, Nakhichevan, settler political tsarism, Armenian nationalism, “Armenian administration”, Muslim National Council.

The massive resettlement of Armenians to the South Caucasus occurred at the beginning of the 19th century with the victory of Russia after the Russian-Qajar wars. According to Article XV of the Turkmenchay Treaty, signed on February 10, 1828, Tsarist Russia’s policy of resettling Armenians to the South Caucasus and settling the local Turkish-Muslim population on the historical lands where they lived was continued in subsequent years.

The presented article examines the attempts of Armenian nationalist, terrorist political parties (Armenakan, Hunchak, Dashnaksutyun, etc.) created in the 80-90s of the 19th century to create the state of “Great Armenia” in the eastern provinces of the Ottoman Empire and the South Caucasus at the expense of the lands of the Azerbaijani Turks by carrying out extensive organizational work among the Armenian people. In 1918-1919, Armenian nationalists destroyed 115 Muslim villages, killed and maimed 10,068 Azerbaijanis in the Zangezur region. As a result of the genocide committed by

the Armenians against the population of Nakhichevan, which resulted in the death of 73727 Azerbaijani Turks.

1917-ci ildə Rusiyada baş verən Fevral inqilabı və bolşeviklərin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən oktyabr çevrilişindən sonra Cənubi Qafqazda da siyasi vəziyyət dəyişmişdi. Fevral inqilabından sonrakı Rusiyanın ictimai-siyasi vəziyyəti millətlərin öz müqəddəratını həll etmələrinə qismən də olsa şərait yaratmışdı. Yaranmış vəziyyətdən istifadə etməyə çalışan erməni ekstremistləri bu ad altında Zaqafqaziyada siyasi hakimiyyəti ələ keçirərək, Türkiyənin şərq vilayətləri, Şimali və Cənubi Azərbaycanın bəzi əraziləri hesabına “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq üçün canfəşanlıq göstərirdilər. Onların “milli azlıqların hüquqlarına” dair tələbləri Şimali Azərbaycanın Naxçıvan, Zəngəzur bölgələrinə qarşı ərazi iddialarının artmasına gətirib çıxardı.

Ermənilərin Naxçıvan bölgəsi və Zəngəzur mahalına qarşı ərazi iddiaları irəli sürərkən istinad etdikləri “etnoqrafik hüquqları”nın heç bir əsası yoxdur. Ə.Topçubaşovun Paris Sülh konfransının sədrinə və müttəfiq dövlətlərin nümayəndələrinə təqdim etdiyi 1919-cu il 16-19 avqust tarixli etiraz notasında dəqiqləşdirilmiş son məlumatlara əsasən Versal konfransının diqqəti aşağıdakı göstəricilərə yönəldilmişdi: hazırda Naxçıvan qəzasının tərkibində azərbaycanlılar - 62,5 %, ermənilər 36,7 %, Şərur-Dərələyəzdə müvafiq surətdə -72,3 % və 27,1%, Sürməlidə - 68 % və 30,4 %, İrəvan qəzasında 60,2 % və 37,4 % təşkil etmişdir. Bu məlumatlardan göründüyü kimi, qeyd edilən qəzalarda əhalinin əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət idi [12, s.49].

1917-ci ilin sonu, 1918-ci ilin əvvəllərindən etibarən erməni daşnakları bölgədəki rus qoşunları ilə əlaqə yaradaraq onlardan silah-sursat alır, rus və kazak dəstələrini yerli müsəlman əhaliyə qarşı qaldırırdılar. Ermənilər xüsusən Culfa ərazisində xeyli sayda silah-sursat əldə etmiş və onları erməni kəndlərində yaradılan hərbi dəstələrə göndərmişdilər.

Ermənilərin bölgədə ciddi silahlandığını görən Müsəlman Milli Komitəsi buna cavab olaraq bir sıra zəruri müdafiə tədbirləri həyata keçirməyə məcbur oldu və bölgədə asayışı təmin etmək məqsədilə hərbi dəstələrin təşkil olunmasına dair əmr verdi. Naxçıvan və Culfa ərazisində hər biri 200 nəfərlik süvari dəstələr yaradılmışdı. Lakin bu dəstələrin mövcudluğu uzun çəkməmiş, həmin dəstələr tezliklə dağılmışdı [4, s.19].

Erməni silahlı dəstələrin yaradılmasında sovet rəhbərliyi də öz yardımlarını edirdi. Bu işdə RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri V.İ.Leninin 1917-ci il 29 dekabr tarixində imzaladığı “Türkiyə Ermənistanı haqqında” dekreti xüsusi rol oynamışdı. Bu dekretə əsasən Cənubi Qafqaz regionuna göndərilməsi üçün Rusiya ərazilərində könüllü erməni dəstələri yaradılmağa başlandı [4, s.19-20].

1917-ci il dekabr ayının 5-də Zaqafqaziya Komissarlığı ilə Osmanlı dövləti arasında imzalanan Ərzincan barışıqından sonra rus hərbi hissələri Naxçıvan ərazisindən çıxarılmağa başladılar. Rus qoşunlarına aid silah-sursatların erməni hərbi hissələrinə verilməsi ehtimalı yerli hökuməti ciddi narahat edirdi. Bunun qarşısını almaq məqsədi ilə Naxçıvan Milli Komitəsi bir sıra tədbirlər gördü. Belə ki, Cəfərqulu xanın əmri ilə Komitə könüllüləri Dəmirçi və Şahtaxtı stansiyaları arasında yerləşən körpüləri dağıtdı, rus qoşunlarının hərbi anbarlarını partlatdılar. Bütün bunlara baxmayaraq, naxçıvanlıların cəhdləri bir nəticə vermədi.

Azərbaycanlılarla müqayisədə yaxşı silahlanmış erməni dəstələri böyük hərbi qüvvə ilə Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində görünməmiş vəhşiliklərə və zorakılığa əl atdılar. Erməni daşnakları 1917-ci ilin əvvəllərindən 1918-ci ilin mart ayınadək olan müddət ərzində İrəvan quberniyasında 197 kəndi talan etmiş və dağıtmış, Zəngəzur qəzasında 109, Azərbaycanın digər bölgələrində 60 yaşayış məskəni tamamilə məhv etmiş, 388 kənd qismən zərər çəkmiş, yandırılmış, viran edilmiş təsərrüfatların sayı 5140-a çatmışdı [8, s.178].

Təkcə Sürməli qəzasında 1917-ci ilin sonu, 1918-ci ilin ilk aylarında erməni silahlı dəstələri tərəfindən 76 türk-müsəlman kəndi dağıdılmışdı. Bu kəndlərdə 5493 təsərrüfat qarət edilmiş, 41347 nəfər, o cümlədən 19458 qadın və qız öldürülmüş və ya öz evlərini tərk etmək məcburiyyətində qalmışdı [3, s.27].

1918-ci ilin yanvar ayında kazak dəstələrinin köməyi ilə ermənilər Naxçıvanda yerli əhaliyə qarşı bir sıra təxribatlar törətdilər. Yanvarın 29-da Əznəbürd kəndində törədilən cinayətlər xüsusi amansızlığı ilə seçilirdi. Burada 22 nəfərə qədər kənd sakini erməni millətçiləri tərəfindən qətlə yetirilmişdi [4, s.22].

Erməni Milli Komitəsi bu hadisədə təqsirkar olan erməni canilərinin cəzalandırılması ilə əlaqədar edilən tələbləri rədd etmişdi. Ermənilərin bölgədə qırğınlara hazırlaşdığını görən Naxçıvan Müsəlman Komitəsi yerli xalqın silahlandırılması üçün ciddi tədbirlər görməyə başlamışdı.

1918-ci ilin fevralın 17-21-də Uluxanlı kəndi Aram Manukyan, Pirumov və Dronun rəhbərliyindəki daşnak qüvvələri tərəfindən mühasirəyə alınmışdı. Erməni dəstələri kənd sakinlərindən silahları təhvil verərək onlara tabe olmağı tələb edirdi. Bu tələbi rədd edən kənd sakinlərinə qarşı ermənilər ağır cinayətlər törətmişdilər [11, s.54].

Mart ayında Naxçıvan şəhərində və onun ətrafındakı kəndlərdə ermənilərlə müsəlmanlar arasında toqquşma başlamışdı. Culfadan ermənilərin köməyinə çatan Harazyanın qoşunu Xoşullu və Sarvanlar məhəllələrini dağıtmışdı. Hacıvar, Yarımcı və Qaraxanbəyli kəndlərində yerləşən erməni

quldur dəstələri ciddi təhlükə hesab olunurdu. Bu dövrdə Nehrəm və Cəhri kəndləri azərbaycanlıların başlıca dayaq nöqtəsinə çevrilmişdi [4, s.24].

Türk-müsəlman xalqına qarşı öz amansızlığı ilə fərqlənən, ermənilərin milli qəhrəmanı hesab edilən Andronik paşa 1918-ci il iyun ayının əvvəllərində 8000 əsgər, 4 top, 6 pulemyot və s. ibarət hərbi qüvvələri ilə İrəvandan çıxaraq Göyçə və Yeni Bəyazid istiqamətindən keçib, Naxçıvan sərhədlərinə gəlmişdi. Onun quldur dəstəsi tərəfindən Culfa yaxınlığındakı 4 min nəfərə qədər əhalisi olan Yaycı kəndi dağıdılmış, 2000-ə qədər insan vəhşicəsinə öldürülmüşdü. Yaycıdan ermənilərin yaşadığı Çənnəb kəndinə gedən Andronik qonşu azərbaycan kəndlərini soyub talamış, əlalisini isə qırmışdı [15, s.52-53]. Ordubad ətrafı və Şahbuz kəndlərinin müsəlman əhalisi tərkisilah edilmişdi. Ermənilər Şahbuzun Nurs, Şahbuz, Kolanı, Mahmudoba, Daylaqlı, Gecəzur və başqa kəndlərində də qırğınlar törətmişdilər [9, s.58]. Andronik 1918-ci ilin iyulunda Naxçıvanı Sovet Rusiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi elan etmiş, burada Sovet hakimiyyətinin qurulduğunu elan etmiş, Bakı quberniyası XKS-nin sədri S.Şaumyana iyulun 4-də xüsusi teleqram göndərərək öz dəstəsi ilə birlikdə Mərkəzi Rusiya hökumətinin sərəncamına keçməyə hazır olduğunu bildirmişdi. Bu teleqram barədə V.İ.Leninə məlumat göndərən S.Şaumyan Andronikə cavabında yazmışdı: "Culfa. Xalq rəhbəri Andronikə. Sizin 577 №-li teleqramınızı aldım. Tam mətnini Moskvaya-Mərkəzi hökumətə xəbər verdim. Öz tərəfindən Sizin şəxsinizdə əsl xalq qəhrəmanını salamlayıram" [14, s.53].

1918-ci ilin yay aylarında Naxçıvan əhalisini ermənilərdən qorunmaq və ermənilərin Naxçıvanı tutmasının qarşısını almaq üçün buraya Kazım Qarabəkir paşanın rəhbərliyi altında türk qoşunları yeridildi. Həmin ilin iyul – avqust aylarında Andronikin quldur dəstəsi Əbrəqunis yaxınlığında və Naxçıvan stansiyası ətrafında baş verən döyüşlərdə türklərə məğlub olaraq, Ordubad rayonunun Bist və Nəsirvaz kəndlərindən keçərək, Gorusa gəlib burada özünə məskən salmışdı. Azərbaycan hökumətinin bu özbaşınalıqlara və qırğınlara son qoyulması barədə müraciət və notalarına Ermənistan hökuməti: "General Andronik Naxçıvan-Xoy rayonuna özbaşına daxil olmuşdur. Biz onun hərəkətlərinə cavabdeh deyilik, o, bizimlə heç bir əlaqəyə malik deyildir"- cavabını vermişdi [12, s.62].

1918-ci il oktyabrın 31-də başçılıq etdiyi I Qafqaz ordusu ləğv edildikdən sonra Kazım Qarabəkir Paşa Naxçıvanı tərk etdi. Bunu fürsət bilən erməni daşnakları yenidən azərbaycanlılar yaşayan Zəngəzur və Naxçıvanı ələ keçirmək üçün müəyyən tədbirlər görməyə başladılar.

Erməni daşnakları müxtəlif bölgələrdə (İrəvan, Göyçə, Yeni Bəyazid və s.) oktyabrın 27-də səfərbərlik elan edərək 18-35 yaş aralığındakı kişiləri orduya çağırıdılar. Onlar osmanlı qoşunları bölgəni hələ tam tərk etməmiş Naxçıvana dair planlar qururdular. Noyabrın 27-də Ermənistanın Daxili İşlər Naziri Njdenin qərarı ilə Qaregin Ter-Arutyunyans Naxçıvanın qəza komissarı

vəzifəsinə təyin edildi. Naxçıvanı tərk edən Osmanlı rəhbərliyi erməni hücumlarından qorunmaq üçün yerli müsəlman əhaliyə təxris olunan əsgərlərdən qalan silahları paylamışdı.

Osmanlı qoşunlarının bölgəni tam tərk etməsindən sonra erməni daşnakları komandir Yaponun rəhbərliyi ilə 1200 nəfərlik dəstə ilə 1918-ci il dekabrından Naxçıvan istiqamətində hücumlara başladı. Naxçıvandan şimaldakı Almalı mahalında 2516 nəfər kişi qətlə yetirilmişdi. Erməni daşnakları 40-a qədər uşaq və qadını da girov götürmüşdülər [12, s.301].

Beləliklə, dekabrda erməni quldur dəstələrinin başladıkları yürüşlər nəticəsində İqdır, Qəmərli, Dərələyəz və Uluxanlı bölgəsində əhali yurd – yuvalarından didərgin salındı, Qəmərliyə 48, Vedibasarda 18, Dərələyəzdə 74, Şərurda 7 kənd yandırılaraq dağıdıldı [12, s.301].

1919-cu ildən Naxçıvanda yerli əhalisi arasında mahalın Ermənistanın idarəçiliyinə verilməsi haqqında xəbərlər yayılmağa başladı. 1919-cu il mayın 3-də Naxçıvanın Ermənistanın müvəqqəti idarəçiliyinə verilməsi haqqında ingilis generalı Devi və İrəvan hərbi dəstəsinin rəisi Dro birgə əmr imzaladılar. 1919-cu il mayın 14-də general Devi və Ermənistanın baş naziri Q.Xatisyan Naxçıvan stansiyasında Naxçıvan Müsəlman Milli Şurasının sədri və iki üzvü ilə görüşdülər. Mayın 15-də Q.Xatisyan Naxçıvanda Müsəlman Milli Şurasının üzvləri və yerli əhali ilə görüş zamanı Naxçıvanın müvəqqəti olaraq müttəfiq dövlətlərin Qafqazdakı nümayəndələrinin- ingilislərin iradəsi ilə Ermənistanın idarəçiliyinə verildiyini bildirdi. Naxçıvan xalqının kəskin etirazlarına baxmayaraq, ermənilər Naxçıvanın idarəçiliyinə başladılar.

1919-cu il mayın 15-dən iyulun sonlarınaqədər-təxminən iki aylıq bir müddətdə Naxçıvan bölgəsində erməni “idarəçiliyi” meydana gəldi. Ermənilər Naxçıvan bölgəsində heç bir əsas olmadan müsəlmanların evlərində axtarışlar aparır, müsəlmanların külli miqdarda əmlakını müxtəlif bəhanələrlə müsadirə edirdilər. Bir sıra nüfuzlu şəxslər sadəcə panislamist və ya pantürkist adı ilə həbs edilirdi. Naxçıvan Milli Şurasının hesablamalarına görə bəzən gün ərzində yalnız Naxçıvan şəhərində 10-15 axtarış və həbs hadisələri baş verirdi. Ermənilərin qısa müddətli “idarəçiliyi” ərzində təkcə Naxçıvan şəhərində 330-dək axtarış aparılmış, 100-150 nəfərə isə işgəncə verilmişdi [11, s.164].

“Erməni idarəçiliyini” sonlandırmaq üçün naxçıvanlılar müdafiə məqsədilə bir sıra tədbirlər gördülər. İyul ayının 19-25-də yerli əhali ilə ermənilər arasında silahlı qarşıdurmalar baş verdi. Bu vaxt naxçıvanlıların köməyinə Qıvraq kəndi də gəlmişdi. Mübarizədən məğlub ayrılan ermənilər iyulun 25-də geri çəkildilər. İrəvan-Culfa dəmir yolu xətti boyunca, Noraşen stansiyasında döyüşlər zamanı naxçıvanlılar 42 pulemyot, 4 top və zirehli qatar, xeyli mərmə və güllə ələ keçirdilər. Xanlıqlar kəndində 5 erməni zabiti, 195 əsgər əsir alındı və 600 tüfəng qənimət olaraq ələ keçirildi. Naxçıvan və Şərur bölgələrindən geri atılan ermənilər 4000 nəfər canlı qüvvə, çoxlu silah-sursat

itirərək geri çəkilməyə məcbur oldular [14, s. 58.]. Beləliklə, Naxçıvandakı “erməni idarəçiliyi” iflasa uğradı. Ermənilərin 1919-1920-ci illərdə Naxçıvan əhalisinə qarşı törətdikləri soyqırımlar nəticəsində 73.727 nəfər azərbaycanlı öldürülmüşdü [12, s. 305.].

1918-ci ilin ortalarından etibarən Zəngəzur qəzasında erməni silahlı dəstələrinin azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirdikləri soyqırımı nəticəsində həmin ilin payızında Zəngəzurda 52 kənd məhv edilmiş, 32 kənddə 495 ev yandırılmış, 492 ev dağıdılmış, 2254 azərbaycanlı öldürülmüş, 304 azərbaycanlı isə diri-diri yandırılmışdı [1, s.443].

Zəngəzurda əhalilin vəziyyətinin xüsusilə ağır olmasının səbəbi həm erməni kəndlərində yerləşən silahlı quldur dəstələri, həm də bölgədə müsəlmanlara qarşı ağılasığmaz qəddarlığı ilə tanınan Andronikin nizami ordusunun olması idi. Andronik erməni hökumətinin göstərişinə əsasən, Azərbaycan torpaqlarına soxulub, əhalidən erməni hökumətinə tabe olmağı, ya da guya “Ermənistan Respublikasına” daxil olan bu qəzanın ərazilərini tərk etməyi tələb edirdi. Bu tələbi geri çevirən, zəif silahlanmış müsəlman əhalisinə qarşı tayı – bərabəri görülməmiş vəhşiliklər törədir, kütləvi qırğınlar həyata keçirirdilər. Məlumatlara görə, Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndi dağıdılmışdı. Həmin kəndlərdə 3257 kişi, 2776 qadın və 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın, 485 uşaq yaralanmışdır [7, s.179]. Nəticədə təkcə Zəngəzur qəzasında 10.068 nəfər azərbaycanlı öldürülmüş və ya şikəst edilmişdir [8, s.179].

Vağudu kəndində erməni vandalizmindən qorunmağa çalışan 400-dən çox azərbaycanlının sığındığı məscidə ermənilər əvvəlcə əl qumbaraları ataraq partlatmış, sonra isə od vurub içindəki insanlarla birlikdə yandırmışdılar. Erməni əsgərlərinə paylanmış və zorlanmış 15 nəfər azərbaycanlı qızı namussuzluq əzabına dözə bilməyərək, özlərini öldürmüşdülər. Həmin kənddən qaçıb xilas olmağa çalışan qadın və uşaqlar da qılıncdan keçirilirdi. Südəmə körpələri süngülərə taxır, meyitlərini tikə-tikə doğrayırdılar. Daşnaklar dörd nəfər cavan qız-Nisə Əmən qızı, Acib Nuhbala qızı. Sona Çəfər qızı və Şahnur Cəlal qızını öləndək zorlamışdılar. Bu kənddə ermənilər Yolçu Şıxhüseyn oğlunu qətlə yetirib, cinsiyyət orqanını kəsib ağzına soxmuşdular. Şəki kəndinin küçələrində yol boyu 2 yerə bölünmüş uşaq və qadın cəsədləri vardı. Ağudi kəndində xristianlığı qəbul etməyi rədd edən əhaliyə divan tutulurdu. Qadınların döşlərin kəsib uşaqların ağzına soxurdular. Çullu kəndində yer xəstəsi olan 9 nəfəri doqramışdılar. Bağırbəyli kəndində isə 7 nəfər azərbaycanlı bir evə toplayıb evi atəşə vermişdilər [14, s.242-245].

Erməni quldur dəstələri arasında Gorus kəndindən praporşik Nikolay Osipov, Dığ kəndindən Qriqor və Baxşı Seyranovlar, Qalaçı kəndindən İvan Mortirosov, Axlatyarı kəndindən Yaqub Arustamov və başqa rəhbərlər var idi [4, s.35-36].

Zəngəzurda türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımı quldur Andronikin bölgəyə hücum etməsi ilə pik nöqtəyə çatdı. Andronik 1918-ci il avqustun 3-dən 1919-cu il aprelin 1-nə qədər Zəngəsur bölgəsində türk-müsəlmanlara qarşı görünməmiş vəhşiliklər törətmişdir [4, s.36].

Ümumiyyətlə, 1918-1920-ci illərdə Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndi vəhşicəsinə dağıdılmış, ələlinin xeyli hissəsi qılıncdan keçirilmişdir. İrəvan qəzasında 88 kənd dağıdılmış, 1920 ev yandırılmış, 131970 nəfər öldürülmüşdür. Erməni daşnaklarının həyata keçirdikləri soyqırımı nəticəsində İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalisinin sayı 1916-cı ildə 373.582 nəfər idisə, 1922-ci ildə cəmi 70 min nəfər olmuşdu [2, s.112].

Erməni daşnaklarının xalqımıza qarşı törətdiyi faciəvi qırğınları araşdırıb aşağıdakı nəticələrə gəlirik: Tarixən dünyanın fərqli ərazilərinə səpələnmiş ermənilər xəyali “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq ideyalarını həyata keçirmək üçün daim ərazi axtarışında olmuş, bu məkrli planlarına Cənubi Qafqaz və Şərqi Anadolu ərazilərini də daxil etmişdilər.

Əsrlər boyu tarixi Azərbaycan torpaqlarına göz dikmiş erməni ekstremistləri “Böyük Ermənistan” imperiyasını yaratmaq üçün türk – müsəlman xalqlarına qarşı qırğınlar törətmişdir. Ermənilərin soyqırım siyasətinə başlıca zəmin yaradan amil isə Rusiyanın yeritdiyi siyasət idi. Ruslar erməniləri Cənubi Qafqazın azərbaycanlılar yaşayan səfalı torpaqlarına köçürürdülər. Nəticədə, ermənilər min illər boyu bu torpaqlarda yaşayan yerli türk-müsəlman xalqlarına qarşı öz məkrli siyasətlərini həyata keçirmək üçün geniş imkanlar qazanmışdılar.

XIX əsrin 80-90-cı illərində yaradılan qatı millətçi, terrorçu partiyalar (“Armenakan”, “Qnçaq”, “Daşnaksütyun” və s.) erməni xalqını öz ətrafında toplayaraq Osmanlı imperiyası və Cənubi Qafqaz ərazilərində xəyalını qurduqları “Böyük Ermənistanı” yaratmaq üçün hərbi hücumlara başlamışdılar. Həm 1905-1906-cı il qırğınları, həm də 1918–1920-ci illərdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində baş tutan qırğınlar Azərbaycan xalqı üçün faciəvi nəticələr doğurmuşdu. İstər 1905–1906-cı il qırğınlarında, istərsə də 1918-ci il Mart soyqırımı və 1918–1920-illərdə Zəngəzur, Naxçıvan bölgələrində törədilən soyqırımlarda minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdi. Tarixi faktlar sübut edir ki, erməni millətçilərinin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində həyata keçirdikləri analoqu olmayan cinayətlər Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş əsl soyqırımı idi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, V cild, Bakı: Elm, 2008. 696 s.
2. Əmrahov M.İ. XX əsrdə Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: ADPU-nin nəşriyyatı, 2009. 371 s.
3. Əliyeva K.Q. İrəvan quberniyasının İqdir (Sürməli) bölgəsində ermənilərin türk-müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri soyqırımları. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı: 2022. s.31.
4. İsmayılov K.N. Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi regional hərbi-siyasi proseslərdə (1917- 1920). Bakı: Turxan NPB, 2019. 200 s.
5. İsmayılov K.N. Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan bölgələrində ictimai-siyasi proseslər (1918-1920-ci illər). Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı: 2023. 56 s.
6. Kavkazskiy kalendar na 1917 q. s.190-197.
7. Qarabağ Azərbaycandır : Zəfər epopeyası. Bakı: 2021. 600 s.
8. Məmmədov X, Məmmədov N, Erməni iddiaları və Azərbaycanlıların soyqırımı. Bakı: “Ülvi-Həyat” nəşriyyat 2008. 320 s.
9. Məmmədov X.M. Azərbaycan xalqının milli istiqlal mübarizəsi (XIX yüzilliyin sonları - XX yüzilliyin əvvəlləri). Bakı: “Elm”, 2005. 249 s.
10. Məmmədova H. Qarabağ general-qubernatorluğunun erməni təcavüzünə qarşı mübarizəsi tarixindən səhifələr. Bakı: 1999. 74 s.
11. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti. (1917 – 1921). B: 1998. 385 s.
12. Naxçıvan tarixi. III cildə. II cild.- Naxçıvan: “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2014. 528 s.
13. Paşayev A, XIX – XX əsrlərdə ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı ərazi iddiaları, soyqırımları və deportasiyalar. Bakı: 2011. 328 s.
14. Paşayev A. Ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı ərazi iddiaları, soyqırımları və deportasiyalar (XIX-XX əsrlər), Bakı: Çarşıoğlu, 2011. 136 s.
15. Şavrov N. Novaya uqroza russkomu delu v Zakavkazye. SPb, 1911.

AZƏRBAYCANDA XEYRİYYƏ CƏMİYYƏTLƏRİNİN YARANMASI (XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

Zakir Kərimov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Zakir.kerimov.1955@mail.ru

Açar sözlər: xeyriyyə cəmiyyətləri, ziyalılar, maarifçilər, kasıb, yetim

Məqalədə XX əsrin əvvəlində Bakı şəhərində xeyriyyə cəmiyyətlərinin təşkilini zəruri edən amillər və onların təsis məsələsi araşdırılır. Göstərilir ki, sosial-iqtisadi həyatda burjua münasibətlərinin inkişafı bu məsələdə əsas faktor olmuşdur. Azərbaycanın ilk xeyriyyə cəmiyyəti 1872-ci ildə Bakı şəhərində Həsən bəy Zərdabi tərəfindən yaradılsa da, onların sayı göstərilən əsrin ilk onilliyində sürətlə artmışdır. Həsən bəyin fəallığı ilə “Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti”(1905) yaradıldı. Bundan başqa “Nəşri-maarif”, “Nicat”, “Əmircan Xeyriyyə Cəmiyyəti” təsis edildi və s. Məqalədə qeyd edilmişdir ki, xeyriyyə cəmiyyətlərinin yaradılmasında əsas maddi və mənəvi dəstəyi burjuaziya, o cümlədən Azərbaycan milli buriuaziyası göstərmişdir. Bu mədəni-maarif cəmiyyətlərinin təsisində və fəaliyyətində ziyalılar fəal iştirak etmişlər. Həmin cəmiyyətlərdə birləşən ziyalılar xalqın gələcəyini maarifdə görərək, əhali arasında maarifin yayılmasına çox diqqət yetirirdilər. Onlar çar hökumətinin maneələrinə baxmayaraq, ölkəmizdə maarifin inkişafında müstəsna rol oynadılar, nailiyyətlər əladə etdilər. Xeyriyyə və maarifçilik cəmiyyətləri arasında qeyri-müsəlmanlara məxsus olanlar üstünlük təşkil edirdi.

СОЗДАНИЕ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНЫХ ОБЩЕСТВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (НАЧАЛО XX ВЕКА)

Закир Каримов

Ключевые слова: благотворительные общества, интеллигенция, просветители, бедные, сироты

В статье рассматриваются факторы, обусловившие необходимость организации благотворительных обществ в Баку в начале XX века и проблема их создания. Показано, что основным фактором в этом вопросе было развитие буржуазных отношений в социально-экономической жизни. Хотя первое благотворительное общество

Азербайджана было создано в Баку в 1872 году Гасан беком Зардаби, их число быстро росло в первое десятилетие века. Благодаря деятельности Гасан-бека было создано «Бакинское мусульманское благотворительное общество» (1905). Кроме того, были созданы «Наири-маариф», «Ниджат», «Благотворительное общество Амирджана» и др. В статье отмечается, что основную материальную и моральную поддержку созданию благотворительных обществ оказала буржуазия, в том числе азербайджанская национальная буржуазия. В создании и деятельности этих культурно-просветительских обществ активное участие принимала интеллигенция. Объединившаяся в эти общества интеллигенция видела будущее народа в образовании и уделяла большое внимание распространению образования среди населения. Несмотря на препятствия царского правительства, они сыграли исключительную роль в развитии образования в нашей стране и добились замечательных успехов. Среди благотворительных и просветительских обществ преобладали те, которые принадлежали немусульманам

THE ESTABLISHMENT OF CHARITABLE SOCIETIES IN AZERBAIJAN (EARLY 20TH CENTURY)

Zakir Karimov

Keywords: charitable societies, intellectuals, educators, poor, orphan

The article examines the factors that necessitated the organization of charitable societies in Baku at the beginning of the 20th century and the issue of their establishment. It is shown that the development of bourgeois relations in socio-economic life was the main factor in this issue. Although the first charitable society of Azerbaijan was established in Baku in 1872 by Hasan bey Zardabi, their number increased rapidly in the first decade of the century. With the activity of Hasan Bey, the "Baku Muslim Charity Society" (1905) was established. In addition, "Nashri-maarif", "Nijat", "Amirjan Charity Society" were established, etc. The article notes that the bourgeoisie, including the Azerbaijani national bourgeoisie, provided the main material and moral support for the creation of charity societies. Intellectuals actively participated in the establishment and activities of these cultural and educational societies. The intellectuals who united in these societies saw the future of the people in education and paid great attention to the spread of education among the population. Despite the obstacles of the tsarist government, they played an exceptional role in the development of education in our country and achieved

remarkable achievements. Among the charitable and educational societies, those belonging to non-Muslims predominated.

XIX əsrin sonları-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda çoxsaylı ziyalı kadrları yetişmişdi. Amma onların aydın proqramları olan təşkilatları yox idi. Azərbaycan ziyalıları ən çox maarif sahəsində çalışır, xalqın savadlanmasına xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Bu ziyalılar tariximizdə “maarifçilər” adlandırılırdı. O, dövrdə maarifçilər Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi inkişaf yolunda mədəniyyətin oynayacağı böyük rolu aydın gördükləri üçün bu yolda yorulmadan çalışırdılar. Maarifçilər bütün bu işlərini çar rejiminin maneələri ilə mübarizə apararaq həyata keçirirdilər.

Bu ziyalıların çoxu Azərbaycan mədəniyyətinin və maarifinin inkişaf etməsində yaxından iştirak etməklə yanaşı, siyasətlə də məşğul olurdular. Amma maarifçi olaraq qalan və siyasətlə maraqlanmayan bəzi ziyalılar da vardı.

Hüseyn Baykara yazır ki, XX əsrin əvvəllərində milli ruhda bir çox mədəni, siyasi cəmiyyətlər yaradıldı. Bu cəmiyyətlərə azəri (Azərbaycan-Z.K) burjuaziyası maddi yardım göstərirdi [20, s.138].

Xeyriyyə cəmiyyətləri əsasən Azərbaycanın ən böyük siyasi, iqtisadi, demoqrafik və mədəni mərkəzi olan Bakı şəhərində cəmlənmişdir. XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərində 30-dan artıq xeyriyyə cəmiyyəti fəaliyyət göstərirdi [18, s. 51].

1905-ci ilin yanvarın 9-da Rusiyada başlanmış I rus inqilabının təzyiqi ilə imperator II Nikolay (1894-1917) xalqa bir sıra hüquq və azadlıqları bəxş edən: “17 Oktyabr manifesti”ni, dekabrın 11-də Dumanın çağırılması haqqında qanunu, 1906-cı il martın 4-də “Cəmiyyətlər və ittifaqlar haqqında Müvəqqəti Qaydalar” adlı sənədləri imzaladı. Xüsusən, sonuncu sənədin yaratdığı imkanlardan istifadə edən Azərbaycanın demokratik ruhlu ziyalıları xalqın mənafeyinə yönəlmiş bir sıra mədəni-maarif və xeyriyyə cəmiyyətləri yaratdılar. İlk xeyriyyə cəmiyyətini böyük vətənpərvər Həsən bəy Zərdabi hələ 1872-ci ildə Bakıda yaratmışdır. Təəssüf ki, o uzunömürlü olmamışdır.

Xeyriyyə cəmiyyətinin təşkili uğrunda sonralar mübarizəsini davam etdirən Həsən bəy XX əsrin əvvəllərində yenidən bu məsələyə qayıtmış və bu dəfə “Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti”nin rus və Azərbaycan dillərində nizamnaməsini yazaraq Qafqaz Cəmiyyətləri idarəsinə təqdim etmişdir. Nizamnamə 1905-ci il oktyabrın 10-da Tiflisdə Qafqaz cəmiyyətini qraf Voronstov-Daşkov tərəfindən təsdiq edilmişdir. Cəmiyyətin 1913-cü ildə Bakıda İsabəy Aşurbəyovun “Kaspi” mətbəəsində çap olunan nüsxəsindən məlum olur ki, nizamnamə altı bölmədən və 42 bənddən ibarət olmuşdur. Nizamnamənin sonunda Cəmiyyətin təsisçilərindən 21 nəfərin adları yazılmışdır. Oraya- kommertiya müşavir Hacı Zeynalabdin Tağıyev, “Əkinçi” qəzetinin sabiq redaktoru, “Kaspi” və “Həyat” qəzetlərinin əməkdaşı Həsənbəy

Məlikov (Zərdabi), “Kaspi” qəzetinin redaktoru-naşiri, “Həyat” qəzetinin nəşiri Əli Mərdan bəy Topçubaşov, “Həyat” qəzetinin keçmiş redaktoru Əhməd Ağayev, “Həyat” qəzetinin redaktoru, doktor Əlibəy Hüseynzadə, Bakının nəcabətli fəxri vətəndaşları - İsmayıl bəy Cəfəraliyev, Hacı Aslan Aşurov, Bakının birinci dərəcəli gildiya taciri İsabəy Səfəraliyev, doktorlar-Əbdulxalıq Axundov, Məmmədrzabəy Vəkilov, Həsənbəy Ağayev, Duma üzvləri-Kərbəlayi Nəcəfqulu Sadıqov, Kərbəlayi İsrail Hacıyev, Həsənağa Həsənov, Hacı Həsən Atamalıyev, Bakının birinci dərəcəli gildiya taciri Mirzə Əsədullayev, praporşik Əsədbəy Səlimxanov, Bakı tacirləri Ağabala Quliyev, Nəcəf Əmiraslanov daxil idi [1, v.14]. Cəmiyyətin ilk iclasında onun 11 nəfərdən ibarət heyəti seçilmişdir. Hacı Zeynalabdin Tağıyev idarə heyətinin sədri, İsrail Hacıyev müavini, Hacı Mustafayev xəzinədar, Əhməd bəy Ağayev katib, Əsədulla Əhmədov, İsmayıl bəy Səfəraliyev, Həsən bəy Zərdabi, Əlimərdan bəy Topçubaşov və başqaları idarə heyətinin üzvləri idilər.

Cəmiyyətin 1905-ci ilə aid olan sənədlərindən birindən məlum olur ki, onun fəxri sədrliyinə Bakı qubernatoru knyaz M.N.Nakaşidzenin həyat yoldaşı Adeland Lvovna Nakaşidze seçilmişdi. H.Z.Tağıyevin həyat yoldaşı Sona xanım Tağıyeva isə idarə heyətinin fəxri üzvləri arasında idi. Cəmiyyətin maliyyələşdirilməsi əsasən H.Z.Tağıyevin və digər Bakı milyonçularının üzvlərinin üzərinə düşürdü. Cəmiyyətin ideya istiqamətinin keşiyində isə Həsənbəy Zərdabi və onun həmfikirliyi dururdu. Nizamnamənin birinci bəndində göstərilirdi ki, Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin məqsədi müalicəxanalarda, əlillər evlərində, digər xeyriyyə müəssisələrində əldən düşmüş qocaları saxlamaq, habelə kasıb müsəlman uşaqlarının orta və ali tədris müəssisələrinə daxil olub, təhsillərinin başa vurmasına maddi yardım göstərməkdir. Cəmiyyət kasıb müsəlmanlara paltar, yemək verilməsini, mənzillərində tibbi xidmət göstərilməsini, nadir hallarda isə pul vəsaitinin verilməsini və tədris haqqının ödənilməsini də nəzərdə tuturdu.

Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti ilə yanaşı şəhərin ayrı-ayrı kəndlərində də xeyriyyə cəmiyyətləri yaranmağa başlanmışdır. Bunlardan biri 1894-cü ilin noyabrında yaradılmış Balaxanı Xeyriyyə Cəmiyyəti idi. Onun Nizamnaməsi 1894-cü il noyabrın 26-da təsdiq edilmiş, ilk sədri Adam Fedoroviç Bierinq olmuşdur. Cəmiyyətin nizamnaməsində deyilirdi ki, onun məqsədi neft mədənlərində yaşayan yoxsul əhəlinin maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmaqdır. Məhz buna nail olmaq üçün cəmiyyət öz qüvvəsi ilə dolana bilməyənləri paltarla, yeməklə və yatacaqla təmin edir. Kasıb və yetim uşaqların peşə məktəblərində pulsuz oxumasını təşkil edir, bəzi hallarda kasıblara hər adam başına ildə 300 rubldan artıq olmayaraq suda verir, gecələmə yerlərində ucuz yeməxanlar açır [2, v.4, 22].

1911-ci il yanvarın 4-də təsis olunmuş Şüvəlan “Millət bağçası” [3 , v.1-9] və 1916-cı ilin aprel 30-da yaradılmış Əmircan Müsəlman Xeyriyyə

[19,s.7] cəmiyyətlərinin faydalı fəaliyyətlərini xüsusilə qeyd etməliyik. Şüvəlan “Millət bağçası” cəmiyyəti Bakı əsilzadələrindən İsrəfil Hacıyev, Bakı taciri İsmayıl Tağıyev, ali müsəlman silkinin nümayəndələri Hüseyn bəy Xanlarov, Əliqulu bəy Xanlarov, Kərim bəy Sultanov və Rza bəy Səlimxanov tərəfindən yaradılmışdır. Əmircan Xeyriyyə Cəmiyyətinin təsis edilməsinin təşəbbüsçüləri isə kəndin sakinləri Xeyrulla Heybətov, Süleyman Rzayev, Zeynal Zeynalov, Məhəmmədhüseyn Babayev, Piri Zeynalov və Heydər Ramazanov olmuşdur.

XX yüzilliyin əvvəllərində Bakıda xeyli əhali Bəhai dini təriqətinə etiqad edirdi. Onların hətta şəhərin Çadrovı (indiki Mirzəağa Əliyev) küçəsində məscidləri də fəaliyyət göstərirdi. Bəhailər inanırdılar ki, bu təriqəti qəbul edənlər ölməzlər. Ona görə də xeyli azərbaycanlılar, o cümlədən Bakının ən varlı milyonçusu Ağa Musa Nağıyev də bu təriqəti qəbul etmişdi. Bu məsələ Bakı şəhər idarəsinin Cəmiyyətlər və təşkilatlar şöbəsinin 13 yanvar 1910-cu il tarixi iclasında müzakirə edilərək “Ruhaniyyə” Cəmiyyətinin Nizamnaməsi və Bakı Bəhai təşkilatının yaradılması təsdiq edilir. Nizamnamədə deyilirdi ki, cəmiyyətin məqsədi Bakı ərazisində yaşayaraq, bəhai təriqətinə mənsub olan əhali arasında savadın və ibtidai təhsilin yayılmasına nail olmaqdan ibarətdir [4, v. 1, 9, 10].

1907-ci il iyulun 20-də Bakıda Dağıstan dağlılarının Qarşılıqlı yardım cəmiyyəti yarandı. Cəmiyyət öz üzvlərinə vəsait verir, pulsuz tibbi və hüquqi kömək göstərir, xəstələr və uşaqlar, işsizlər üçün pansionlar, yataqxanalar açır, məktəblər, qiraətxanalar, ticarət köşkləri, həmçinin konsert-tamaşalar, kütləvi mühazirələr təşkil edirdi. Bu tədbirlərdən toplanan vəsait isə Cəmiyyətin fonduna daxil olurdu. Cəmiyyət əsasən Dağıstan ərazisindən gəlib Bakı şəhərində yaşayan, onun müəssisələrində işləyənlər üzv ola bilərdilər [5, v. 558].

Bakıda xeyriyyə və maarifçilik cəmiyyətləri arasında qeyri-müsəlmanlara məxsus olanları üstünlük təşkil edirdi. Bu şəhərin çoxmillətli tərkibindən, qeyri-müsəlmanların siyasi və mədəni səviyyəsinin yüksək olmasından irəli gəlirdi. XX əsrin əvvəllərində L.M.Bergerin (Bakıda ravvin idi) sədrliyi ilə “Bakı Yəhudi Cəmiyyəti” yaradılmışdı. Cəmiyyət vəsaiti hesabına Bakıda bir sinaqoq, kişi və qadın məktəbləri, ictimai kitabxana, qiraətxana və s.fəaliyyət göstərirdi [6, v.560].

1907-ci ilin yanvarında Varşavada yaradılmış “Yəhudi cəmiyyəti”nin həmin ilin oktyabrında Bakıda şöbəsi fəaliyyətə başladı. Şöbə Bakıda yaşayan Janno Yakovleviç Georqenburqerin 1907-ci il sentyabrın 25-də Bakı şəhər idarəsi rəisinə yazdığı ərizə əsasında yaradılmışdır. Cəmiyyətin Bakı şöbəsinə Mosey Tron başçılıq edirdi [27, v.1-6].

1911-ci ildə Bakıda yəhudilərə məxsus “Talmud-Tora” adlandırılan digər bir cəmiyyət yaradılmışdı. Təşkilatın məqsədi savad, ibtidai və peşəkar

təhsili yaymaq idi. Təşkilat Bakıda yəhudi məktəbləri açır, yəhudi dili və dininin tədrisini təşkil edirdi [7, v.10].

1907-ci ilin avqustun 22-də yaradılmış “Bakı şəhəri və onun mədən rayonları həkimlərinin köməkçiləri” cəmiyyəti tibbi işçilərinin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilə məşğul olurdu. Təşkilatçıları N. Tisibulski, İ. Novitski, M. Lozinski kimi tibbi işçilərindən ibarət idi [8, v.394].

1906-cı ilin oktyabrın 3-də Bakılı tacir İosif Dadiyani tərəfindən “Bakı-Gürcü Xeyriyyə Cəmiyyəti” nin əsası qoyuldu. Cəmiyyətin məqsədi Bakı şəhəri və onun ətrafında yaşayan, cinsindən, yaşından, səviyyəsindən və mənşəyindən asılı olmayaraq, kasıb şəxslərə maddi və mənəvi cəhətdən yardım etmək idi. Cəmiyyət ehtiyacı olan kəsləri paltar, yemək və evlə, xəstələri dərmanla təmin edir, xəstəxanalar tikdirir, ölümləri dəfn edirdi və s. Bir qədər sonra bu cəmiyyət öz fəaliyyətini dayandırdı [9, v.1-7]. Onun əvəzində yeni “Bakı gürcü xeyriyyə cəmiyyəti” yaradıldı. Əvvəlki cəmiyyətin bütün üzvləri bura qəbul edildi [10, v.412-413].

1903-cü ildə Bakıda yaranmış Roma-Katolik Xeyriyyə Cəmiyyətinin 1905-ci ilə aid hesabından aydın olur ki, həmin ildə cəmiyyətin 102 üzvü olmuşdur. Osipçuk Mixailina, Riçard Mariya və Nobel cəmiyyətin fəxri üzvləri idilər. V. Smolonski isə sədr seçilmişdi. 1905-ci ildə cəmiyyətin yanında Roma Katolik dini məzhəbinə uyğun xüsusi uşaqların oxuması üçün xüsusi məktəb fəaliyyət göstərirdi. Burada şagirdlərə rus, polyak, alman dilləri, riyaziyyat, rəsm və s. fənnlər tədris edilirdi [11, v.1-6].

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Bakıda yaşayan ermənilərin üç xeyriyyə cəmiyyəti fəaliyyət göstərirdi. Birinci erməni xeyriyyə cəmiyyəti Qarabağlı erməni doktoru Rüstəmyan tərəfindən XIX əsrin 80-ci illərində təsis edilmişdi. İkinci erməni cəmiyyəti isə 1899-cu ildə Daxili İşlər Naziri Qoremykin tərəfindən “Bakı-Erməni İnsansevərlik Cəmiyyəti” adı ilə təsdiq edilmişdir [12, v.499]. Erməni icmasının üçüncü cəmiyyəti 1907-ci ilin iyununda “Bakı-Erməni Mədəniyyət İttifaqı” adı ilə yaradılmışdır. Onun da məqsədi Bakı quberniyasındakı ermənilərin mədəni və iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq erməni dilini qorumaq və inkişaf etdirmək, erməni teatrını inkişaf etdirmək, erməni folklorunu toplayıb nəşr etmək və erməni mədəniyyətini təbliğ etmək idi [13, v.590].

XX əsrin əvvəllərində Bakıda T. Şevçenko adına Ukrayna “Prosvita” Cəmiyyəti fəaliyyət göstərirdi. Cəmiyyətin nizamnaməsi 1907-ci ildə Bakı şəhər rəhbəri polkovnik Şubinski tərəfindən təsdiq edilmişdi. Cəmiyyətin təsisçiləri Bakı sakinləri birinci dərəcəli kapitanın həyat yoldaşı V. Qolovnya, mülkü müşavir L. Kobilyanski, dağ mühəndisi S. Remennikov, zadəgan İ. Lizegub, kollec assessorları K. Melnikov və P. Mişon, Kommersiya məktəbinin müəllimi V. Sredin idilər. Cəmiyyətin məqsədi Bakı şəhərində yaşayan Malorossi (Ukrayna) əhalisinin mədəni-maarif sahəsində inkişafına

yardım etmək idi. Cəmiyyət əsasən üzvlərindən topladığı üzvlük haqqı, ianələr, konsert və tamaşalardan əldə edilmiş vəsaitlər hesabına yaşayır və bu kapitaldan lazımi köməkliklər göstərir, xeyriyyə işlərində iştirak edirdi [24, v.542].

XIX əsrin sonu XX yüzilliyin əvvəlində Bakıda yenə onun qeyri-müsəlman sakinlərinə məxsus daha bir neçə xeyriyyə cəmiyyətləri fəaliyyət göstərirdi. Belə ki, alman icmasının Bakıdakı bir neçə cəmiyyəti mövcud idi. Bunlardan biri 1907-ci il iyulun 20-də yaradılmış "Bakı Yevangel-Lüteran Qadınlar Xeyriyyə Cəmiyyəti" idi [14, v.2]. Cəmiyyətin təsisçiləri Bakıdakı protestant keşişinin arvadı E. Tsimmerman, E. Loter, birinci gildiya tacirinin arvadı L. Kayzer, Poti meşşanının arvadı E. Ekdən ibarət Bakılı alman qadınları idilər. Bu cəmiyyətin yaradılmasında məqsəd Bakı şəhərində yaşayan Yevangel-Lüteran təriqətinə mənsub olan və ehtiyac hiss edənlərə maddi köməkdən ibarət idi. Almanların digər bir qadın təşkilatı "Qızlara yardım edən Yevangel cəmiyyəti" adlanırdı. Bu cəmiyyət Bakı alman icmasının nümayəndələri Z.F.Bolton, E.Fon Şmiyer, E.V.Ştreker və başqalarının təşəbbüsü ilə yaradılmışdı və özündən əvvəl yaradılmış təşkilatın bir növ davamı idi. Onun nizamnaməsində deyilirdi ki, cəmiyyət Yevangel dini təriqətinə etiqad edən qızların zərərli, normal olmayan yola düşməməsi və mənəvi cəhətdən sağlam ruhda böyüməsi üçün yaradılmışdır [22,v.4].

Dövrün xeyriyyəçilik-maarifçilik tarixində "Müsəlmanlar arasında savad yayan Nəşri-maarif Cəmiyyəti" önəmli yer tuturdu. 1906-cı ilin martın 4-də Bakı şəhər quberniyası Cəmiyyətlər və ictimai təşkilatlar üzrə İdarəsinin iclasında müzakirə edilərək bu Cəmiyyətin təsis qərarına alındı. Noyabrın 24-də Cəmiyyətin ilk ümumi yığıncağı keçirildi [15, v.47-48].

Xeyriyyəçilik-maarif hərəkatının önündə gedən təşkilatlarından biri də 1906-cı ilin martında yaradılmış "Nicat" cəmiyyəti idi. Cəmiyyətin nizamnaməsi 1906-cı ilin avqustun 22-də Bakı qubernatoru tərəfindən təsdiq olundu. [16, v.7]

1906-cı ildə tacir və ruhanilər Bakı Müsəlman Ruhani "Səadət" cəmiyyətini təsis etdilər. Cəmiyyətin Nizamnaməsi 1907- ci ilin iyunun 7-də təsdiq olundu. "Səadət" in sədri mərdəkanlı Axund Molla Ələkbər Abas Quluzadə idi. Cəmiyyətin Nizamnaməsində deyilirdi ki, cəmiyyət Bakıdakı dini təhsil ocaqlarının yeni əsaslar üzərində təşkil olunması məqsədi ilə yapaılır. H.Baykara yazırdı ki, cəmiyyətə məxsus "Səadət" məktəbinə türk (Azərbaycan) kapitalistləri maddi yardım göstərirdi [17,v.4].

1907-ci il oktyabr ayının 11-də Bakıda yaşayan bir qrup xristian-molokan Bakı şəhər rəhbərinə xüsusi müraciət edərək, "Bakı Xristian-Molokan Cəmiyyəti"nin və onun nizamnaməsinin təsdiq edilməsini xahiş etmişlər. Bakı şəhər rəhbərliyinin ictimai təşkilatlar və cəmiyyətlər üzrə 1907-ci il noyabr ayının 9-da keçirilən iclasında bu məsələ müzakirə olunmuş, xahiş nəzərə

alınaraq Bakı şəhərində xristian-molokanların cəmiyyəti və onun nizamnaməsi təsdiq edilmişdir. Həmin cəmiyyət 1913-cü ilin aprel ayının 25-nə qədər fəaliyyət göstərmişdir.

Cəmiyyətin əsas məqsədi Bakı və onun ətraf rayonlarında yaşayan molokanları vahid bir cəmiyyət ətrafında birləşdirmək, onların dini və mənəvi inkişafını təmin etmək, üzvlərini tərbiyə etmək və maddi cəhətdən müdafiə etməkdən ibarət idi. Cəmiyyət Bakı şəhərində ibadət evləri, məktəblər, kitabxanalar və oxu salonları açmış, həmçinin molokanlara aid dini və mənəvi məzmun daşıyan kitablar və jurnallar nəşr etdirmiş, özünə xüsusi yardım kassası vasitəsilə xəstələrə və ehtiyacı olan üzvlərinə hər cür kömək göstərmişdir. Təşkilatın gəliri üzvlük haqqından və könüllü şəkildə verilən ianələrdən ibarət idi.

1908-ci ildə Yelizavetpol (Gəncə) şəhərində xeyriyyəyönümlü 15 mədəni-maarif cəmiyyəti fəaliyyət göstərirdi. Onlardan ən nüfuzlusu Ə.Rəfibəylinin təşəbbüsü ilə yaradılmış Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti idi. Cəmiyyətin Nizamnaməsi 1906-cı ilin iyunun 30-da Yelizavetpol qubernatoru A.Kolaçev tərəfindən təsdiq olundu. Cəmiyyətin kasıb müsəlman uşaqlarının imperiyanın və eləcə də onun hüduqlarından kənardakı orta və ali təhsil ocaqlarında təhsil almalarına, sağlamlıq müəssisələrində müalicə almalarına kömək göstərmək məqsədini güdürdü. Cəmiyyət iş qabiliyyəti olmayan yaşlı və xəstələri öz himayəsinə alırdı. Nizamnamədə kasıb uşaqlara və kimsəsizlərə peşə öyrədilməsi nəzərdə tutulurdu [26, v.1].

XX əsrin əvvəllərində mərkəzi Bakıda Tiflisdə yerləşən “Müqəddəs Nina” “qadın xeyriyyə cəmiyyətinin şöbəsi və “Hidayət” cəmiyyəti də fəaliyyət göstərirdi. “Müqəddəs Nina” məktəbi Şamaxı şəhərində 11 il (1848-1859) fəaliyyət göstərdikdən sonra 1859-cu ilin mayın 30-da baş verən zəlzələ səbəbindən 1861-ci ildə Bakı şəhərinə köçürüldü. Eyni zamanda “Müqəddəs Ninan” cəmiyyətinin Bakı şöbəsi təşkil edildi. Cəmiyyətin Bakı şöbəsi üzvləri arasında xeyli fəal azərbaycanlı qadınlar-Xonça xanım Vəzirova, Xədicə xanım Haqverdiyeva, Çimnaz xanım və Balaxanım Bakıxanovalar və başqaları var idi.

“Hidayət” cəmiyyəti Bakı şəhərində qayda-qanunları gözləmək, qoçuların özbaşnılaşına və cinayətlərinə qarşı mübarizə aparmaq məqsədi ilə yaradılmışdır. 1904-cü ildə Bakı şəhərinin general-qubernatoru, Cəmiyyətin Əhməd bəy Ağayev tərəfindən yazılmış nizamnaməsini təsdiq etdi. 1910-cu ildə Bakıda təşkil olunmuş “Səfa” cəmiyyətinə H.Z.Tağıyev maddi yardım göstərirdi.

Bu dövrdə Naxçıvan, İrəvan, Şəki, Şuşa, Zaqatala kimi şəhərlərimizdə də xeyriyyəyönümlü təşkilatlar fəaliyyət göstərirdi.

Beləliklə, yuxarıda göstərilən faktlar XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xeyriyyəçilik mühitinin canlandığına dəlalət edir. Bu da ehtiyacı olan

insanların maddi vəziyyətinin yaxşılaşmasında, əhalinin təhsil səviyyəsinin yüksəlməsində mühüm rol oynamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə xeyriyyə cəmiyyətlərinin əsas mərkəzi Bakı şəhəri olsa da, qəzalarda da belə cəmiyyətlər təşkil olunmuşdur. Bakı şəhərində xeyriyyəçilik mühiti daha çox beynəlmiləl səciyyə daşımışdır.

Ədəbiyyat

1. Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Nizamnaməsi // Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond 46, siyahı 2, saxlama vahidi 395
2. Bakıda Balaxanı Xeyriyyə Cəmiyyətinin Nizamnaməsi // Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond 46, siyahı 2, saxlama vahidi 202
3. Bakıda Şüvəlan Müsəlman maarif cəmiyyətinin “Millət bağçası” haqqında iş // Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond 46, siyahı 2, saxlama vahidi 134
4. Bakı Ruhaniyyə Bəhai Cəmiyyətinin yaranması haqqında iş // Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond 46, siyahı 2, saxlama vahidi 127
5. Bakı şəhərində, onun neft mədənləri və zavod rayonlarında yaşayan Dağıstanlı dağlılarının qarşılıqlı yardım cəmiyyətinin Nizamnaməsi // Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond 428, siyahı 2, saxlama vahidi 157
6. Bakı -Yəhudi Cəmiyyəti .Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi//fond 428, siyahı 2, saxlama vahidi 157, vərəq 560
7. Bakı -Yəhudin Maarif Cəmiyyəti Talmud-Toranın yaradılması haqqında iş. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi//fond 428, siyahı 2, saxlama vahidi 143
8. Bakı şəhəri və onun mədən rayonları həkimlərinin köməkçiləri Cəmiyyəti Bakı,1907 //Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond 428, siyahı 2, saxlama vahidi 157
9. Bakı-gürcü xeyriyyə cəmiyyəti yaranması haqqında iş //Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond 46, siyahı 2, saxlama vahidi.199,
10. Bakı Gürcü Xeyriyyə Cəmiyyətinin Nizamnaməsi//Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond 498, siyahı 2, saxlama vahidi.157,
11. Bakı Roma Katolik Cəmiyyəti İdarə heyətinin 1905- ci il üçün hesabatı//Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond 46, siyahı 2, saxlama vahidi.99
12. Bakı erməni İnsansevərlər Cəmiyyətinin Nizamnaməsi. Bakı,1899-cı il//Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi. fond 498, saxlama vahidi.157,

13. Bakı erməni Mədəniyyət Cəmiyyəti//Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi. fond 498, saxlama vahidi 157,
14. Bakı Yevangeliya Lüteran Qadınlar Xeyriyyə Cəmiyyəti//fond 46, siyahı 2, saxlama vahidi. 2
15. Bakı quberniyasında müsəlmanlar arasında maarifi yayan Cəmiyyəti “Nəşri- maarif”Cəmiyyətinin nizamnaməsi //Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi , fond 46 ,siyahı.2, iş157, v .47-48
16. Bakı Müsəlman Maarif Cəmiyyəti “Nicat”ın yaranması haqqında iş. //Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond 42, siyahı 2, saxlama vahidi 78,
17. Bakı Müsəlman “Səadət” Ruhani Cəmiyyətinin Nizamnaməsi// Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi , fond .46, siyahı.2, saxlama vahidi.456
18. Cavadov C. Azərbaycanda xeyriyyəçilik hərəkatı (XIX əsrin sonu və XXəsrdə). Bakı: Elm,1999. 225 s
19. Əmircan Xeyriyyə Cəmiyyətinin yaranması haqqında iş//Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond 46, siyahı 2, saxlama vahidi 88
20. Hüseyn Baykara .Azərbaycan istilal mübarizəsi tarixi. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı . Bakı, 1992
21. Kərimov Z. “Müqəddəs Nina “nın Bakı səhifələri:- Tarix,İnsan və Cəmiyyət -2020. 3 (30). s.136-142
21. Qılman İ. Xeyriyyə və maarif cəmiyyətləri. “Bərəkət”qəzeti, 10 sentyabr 1991-ci il
- 22. Qızlara yardım edən Yevangel cəmiyyəti**// Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond 46, siyahı 2, saxlama vahidi 154,
23. Mahmud İsmayıl, İbrahimov M. El atası, Bakı: Azərnəşr, 1994. 124 s.
24. Məmmədov X. Azərbaycan milli hərəkatı (1875-1918-ci illər). Bakı: Sabah, 1996. s.74
24. T.Q.Şevçenko adına Ukrayna “PROSVİTA” cəmiyyətinin nizamnaməsi.// Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond 498, siyahı 1, saxlama vahidi 157
25. Süleymanov M, Nağıyev A.M, Bakı, 1994. s.14
26. Yelizavetpol Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin nizamnaməsi // Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond 421, siyahı 1, saxlama vahidi 1
27. Yəhudi-ərəzi Cəmiyyətinin Bakı şöbəsinin yaradılması haqqında iş. //Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond 46, siyahı 2, saxlama vahidi 215

XI-XII ƏSRLƏRDƏ SƏLCUQ YÜRÜŞLƏRİNİN CƏNUBİ QAFQAZDAKI İCTİMAİ-SİYASİ VƏZİYYƏTƏ TƏSİRİ

Zeynəddin Baydarov

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və

Etnologiya İnstitutu

zeynaddin.b@gmail.com

Açar Sözlər: *Səlcuq yürüşləri, XI-XII əsrlər, Cənubi Qafqaz, ictimai-siyasi vəziyyət, Malazgird döyüşü, İslamın yayılması, siyasi güc balansı, feodal strukturlar, mədəni mübadilələr.*

XI-XII əsrlərdə Səlcuq yürüşləri Cənubi Qafqazın ictimai-siyasi vəziyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu dövrdə Səlcuq imperiyası Orta Asiyadan başlayaraq Yaxın Şərq və Cənubi Qafqaz bölgələrinə doğru genişlənməmişdir. Səlcuqların 1064-cü ildə Gürcüstana yürüşü nəticəsində Tiflis və ətraf ərazilər ələ keçirilmiş, bölgədə İslamın yayılması və səlcuq türklərinin məskunlaşması prosesi sürətlənmişdir. 1071-ci ildə Malazgird döyüşündə Bizans imperiyasının məğlubiyyəti ilə Anadolunun qapıları türklərə açılmış və bu, Cənubi Qafqazda siyasi güc balansının dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Səlcuqların bölgədəki hakimiyyəti yerli feodal strukturların zəifləməsinə, yeni idarəetmə sistemlərinin tətbiqinə və mədəni mübadilələrin artmasına gətirib çıxarmışdır.

Məqalədə məqsədimiz XI-XII əsrlərdə Səlcuq yürüşlərinin Cənubi Qafqazın ictimai-siyasi vəziyyətinə təsirini araşdırmaq, bu proseslərin bölgənin tarixi inkişafına necə yön verdiyini və Səlcuq hakimiyyətinin yerli əhali və mədəniyyətlər üzərindəki uzunmüddətli təsirlərini təhlil etməkdir.

XI-XII ВЕКА: ВЛИЯНИЕ ПОХОДОВ СЕЛЬДЖУКОВ НА СОЦИАЛЬНО- ПОЛИТИЧЕСКУЮ СИТУАЦИЮ В ЮЖНОМ КАВКАЗЕ

Зейнадин Байдаров

Ключевые слова: *походы сельджуков, XI-XII века, Южный Кавказ, социально- политическая ситуация, битва при Манцикерте, распространение ислама, баланс политических сил, феодальные структуры, культурные обмены.*

В XI-XII веках походы сельджуков оказали значительное влияние на социально- политическую ситуацию в Южном Кавказе. В этот период Сельджукская империя расширялась из Центральной Азии в направлении

Ближнего Востока и Южного Кавказа. В результате похода сельджуков в Грузию в 1064 году Тбилиси и прилегающие территории были захвачены, что способствовало распространению ислама и ускорению процесса заселения региона тюрками. Победа сельджуков над Византийской империей в битве при Манцикерте в 1071 году открыла путь тюркам в Анатолию и изменила баланс политических сил в Южном Кавказе. Установление власти сельджуков в регионе привело к ослаблению местных феодальных структур, внедрению новых систем управления и увеличению культурных обменов.

Цель данной статьи – исследовать влияние походов сельджуков в XI-XII веках на социально-политическую ситуацию в Южном Кавказе, проанализировать, каким образом эти процессы повлияли на историческое развитие региона, а также изучить долгосрочные последствия сельджукского правления для местного населения и культурных традиций.

THE IMPACT OF THE SELJUK CAMPAIGNS ON THE SOCIO-POLITICAL SITUATION IN THE SOUTH CAUCASUS IN THE XI-XII CENTURIES

Zeynaddin Baydarov

Keywords: Seljuk campaigns, XI-XII centuries, South Caucasus, socio-political situation, Battle of Manzikert, spread of Islam, political power balance, feudal structures, cultural exchanges.

In the XI-XII centuries, the Seljuk campaigns had a significant impact on the socio-political situation in the South Caucasus. During this period, the Seljuk Empire expanded from Central Asia towards the Middle East and the South Caucasus. As a result of the Seljuk campaign in Georgia in 1064, Tbilisi and its surrounding areas were captured, accelerating the spread of Islam and the settlement of Turks in the region. The Seljuk victory over the Byzantine Empire in the Battle of Manzikert in 1071 opened the doors of Anatolia to the Turks and led to a shift in the political power balance in the South Caucasus. The Seljuk rule in the region resulted in the weakening of local feudal structures, the introduction of new administrative systems, and an increase in cultural exchanges.

The objective of this article is to examine the impact of the Seljuk campaigns in the XI-XII centuries on the socio-political situation in the South Caucasus, analyze how these processes influenced the historical development of

the region, and assess the long-term effects of Seljuk rule on the local population and cultural traditions.

XI-XII əsrlər Cənubi Qafqazın siyasi və sosial tarixi baxımından mühüm dəyişikliklərin baş verdiyi bir dövrdür. Bu dövrdə Səlcuq türklərinin hərbi yürüşləri və siyasi təsiri regionun geosiyasi vəziyyətini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdir. Böyük Səlcuq imperiyasının genişlənməsi və bu genişlənmənin Cənubi Qafqazda yaratdığı nəticələr bölgənin feodal dövlətlərinin, etnik qruplarının və dini icmalarının tarixi inkişafına təsir göstərmişdir. Səlcuqların yürüşləri nəticəsində Azərbaycan və Gürcüstan ərazilərində siyasi güc balansı dəyişmiş, yeni idarəetmə modelləri tətbiq olunmuş və səlcuq türklərinin bölgədə məskunlaşması prosesi daha da sürətlənmişdir.

Səlcuq türklərinin Cənubi Qafqaza daxil olması təkcə hərbi yürüşlərdən ibarət deyildi. Bu proses həm də mədəni və dini transformasiyaları əhatə edirdi. XI əsrin ortalarında, xüsusilə də Sultan Alp Arslanın 1064-cü ildə Gürcüstan və digər bölgələr üzərinə yürüşü nəticəsində bölgədə səlcuq türklərinin təsiri artmağa başladı. 1071-ci ildə Malazgird döyüşündə Bizansın məğlub olması təkcə Anadoluda deyil, eyni zamanda Cənubi Qafqazda da yeni siyasi vəziyyət yaratdı. Bölgədəki yerli feodal dövlətlər Səlcuqların hökmranlığını qəbul etməyə məcbur oldu və Səlcuqların siyasi təsiri altında yeni bir dövr başladı.

Səlcuq imperiyasının Cənubi Qafqazda apardığı siyasət əsasən hərbi, inzibati və iqtisadi tədbirlərlə müşayiət olunurdu. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisi Səlcuq türklərinin mühüm strateji bölgələrindən birinə çevrildi. Səlcuqların yürüşləri nəticəsində Bakı, Şamaxı, Gəncə və Təbriz kimi şəhərlər inkişaf etməyə başladı. Bölgədə ticarət yolları yenidən quruldu və İslam mədəniyyəti daha da möhkəmləndi. Bununla yanaşı, yerli feodalların və krallıqların Səlcuqlara tabe olması ilə siyasi iyerarxiyada müəyyən dəyişikliklər baş verdi. Xüsusilə, Gürcüstan Krallığı bu dövrdə Səlcuqların hücumlarına qarşı müqavimət göstərsə də, müəyyən dövrlərdə onların vassalı kimi fəaliyyət göstərməyə başladı.

Bölgədə Səlcuq yürüşlərinin təsiri təkcə siyasi idarəetmə ilə məhdudlaşmadı. Hərbi yürüşlər və səlcuq türklərinin məskunlaşması nəticəsində Cənubi Qafqazda demoqrafik dəyişikliklər baş verdi. Türkünstan bölgəsindən gələn yeni axınlar nəticəsində bölgədəki dini və etnik strukturda dəyişikliklər baş verdi. Səlcuqların gəlişi ilə İslam dini daha geniş yayılmağa başladı və bu proses Cənubi Qafqazdakı siyasi və sosial münasibətlərə təsir göstərdi. Əvvəllər əsasən xristian və zərdüştilərin üstünlük təşkil etdiyi ərazilərdə islamın yayılması ilə birlikdə yeni dini mərkəzlər və mədrəsələr inşa olundu.

Bütün bu proseslər nəticəsində bölgə dövlətlərinin idarəetmə sistemi yenidən quruldu, yeni hakimiyyət strukturları formalaşdı və bölgədə Səlcuqların nəzarət mexanizmi gücləndi. Səlcuq türklərinin yürüşləri təkcə

hərbi və siyasi dəyişikliklər yaratmadı, həm də mədəni və sosial proseslərə yön verdi. Bölgənin şəhərləşmə səviyyəsi yüksəldi, ticarət və iqtisadi inkişaf sürətləndi, türklərlə yerli xalqlar arasında mədəni integrasiya prosesi başladı.

Səlcuq yürüşləri Cənubi Qafqazda siyasi və sosial dəyişikliklərin əsas katalizatorlarından biri olmuşdur. XI əsrin ortalarından etibarən Səlcuq türkləri Orta Asiyadan başlayaraq Yaxın Şərqə və Cənubi Qafqaza doğru irəlilədikcə, burada mövcud olan siyasi qurumlar onların təsiri altına düşməyə başlamışdır. Xüsusilə Sultan Alp Arslanın 1064-cü ildə Gürcüstan və Cənubi Qafqazın digər ərazilərinə yürüşü Səlcuq təsirinin ilk əlamətlərindən biri olmuşdur. 1071-ci ildə Malazgird döyüşündə Bizans imperiyasının ağır məğlubiyyəti nəticəsində Anadolunun qapıları türklərə açılmış və bu proses Cənubi Qafqazda da siyasi güc balansını dəyişdirmişdir [1].

Bu dövrdə Azərbaycan və Cənubi Qafqazın digər bölgələrində Səlcuq idarəçiliyi tədricən qurulmağa başlanmışdır. Gəncə, Təbriz, Naxçıvan və Şamaxı kimi şəhərlər Səlcuq nəzarətinə keçmiş, bu şəhərlərdə yeni inzibati və iqtisadi idarəetmə sistemləri tətbiq olunmuşdur. Səlcuqların yürüşləri nəticəsində bölgədə feodal dövlətlərin hakimiyyəti zəiflədilmiş, yeni idarəçilik qaydaları tətbiq olunmuş və səlcuq türklərinin məskunlaşma prosesi genişlənmişdir. Səlcuqların məqsədi yalnız hərbi və siyasi nəzarəti təmin etmək deyil, həm də bölgənin iqtisadi potensialını artırmaq və ticarət yollarını inkişaf etdirmək olmuşdur.

Səlcuq yürüşlərinin nəticəsi olaraq Cənubi Qafqazın siyasi mənzərəsi əsaslı şəkildə dəyişmişdir. Mövcud qurumlar Səlcuqların təsiri altında müəyyən dövrlərdə onların vassalı kimi çıxış etmiş, Azərbaycan ərazisində isə Səlcuq valiləri tərəfindən idarə olunan vilayətlər formalaşmışdır. Bu dövrdə Səlcuq sultanları yerli feodallarla müəyyən razılaşmalar əldə edərək onların bəzi muxtariyyət hüquqlarını qorumağa çalışmışdır. Bununla yanaşı, Səlcuqların yürüşləri nəticəsində İslamın bölgədə yayılması prosesi sürətlənmiş, məscidlər və mədrəsələr inşa olunmuş, İslam hüququ və mədəniyyəti geniş vüsət almışdır.

Cənubi Qafqazda Səlcuq təsiri təkcə siyasi və dini sahədə deyil, həm də sosial və iqtisadi sahədə özünü göstərmişdir. Səlcuqların yürüşlərindən sonra bölgədə demoqrafik dəyişikliklər baş vermişdir. Feodal torpaq münasibətlərində də dəyişikliklər baş vermiş, bəzi yerli feodallar Səlcuq idarəçiliyi altında fəaliyyət göstərməyə məcbur olmuşdur. Eyni zamanda, Səlcuqların yürüşləri nəticəsində şəhərlərin iqtisadi inkişafı sürətlənmiş, ticarət və sənətkarlıq sahələri çiçəklənmişdir.

Bütün bu dəyişikliklər Cənubi Qafqazın ictimai-siyasi tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcı olmuşdur. Səlcuq yürüşləri nəticəsində bölgədə sabitlik müəyyən müddətə bərpa olunmuş, iqtisadi və ticarət əlaqələri genişlənmiş, lakin eyni zamanda yerli feodal müqavimətləri və üsyanlar da baş vermişdir. Səlcuqların siyasi irsi sonrakı dövrlərdə Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin və

digər yerli türk-müsəlman dövlətlərinin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Beləliklə, Səlcuq yürüşləri təkcə qısa müddətli hərbi uğurlar deyil, həm də Cənubi Qafqazın uzunmüddətli tarixi inkişafında mühüm rol oynayan bir proses olmuşdur [5].

XI-XII ƏSRLƏRDƏ SƏLCUQLARIN CƏNUBİ QAFQAZA YÜRÜŞLƏRİNİN MÜHÜM TƏSİRLƏRİ

XI-XII əsrlərdə Səlcuq türklərinin hərbi yürüşləri və onların yaratdığı siyasi nizam bölgənin güc balansını dəyişdirmiş, feodal dövlətlərin mövqelərini zəiflətməmiş və yeni idarəetmə sistemlərinin tətbiqinə səbəb olmuşdur. Səlcuqların əsas məqsədi təkcə hərbi işğal deyil, həm də uzunmüddətli siyasi təsir mexanizmlərinin qurulması idi. Bu proses Cənubi Qafqazda əhalinin etnik-mədəni və dini strukturuna, iqtisadi inkişafa və mədəniyyətlərarası münasibətlərə də təsir göstərmişdir.

Səlcuq imperiyasının genişlənməsi X əsrin sonu - XI əsrin əvvəllərində başlamış və tezliklə Yaxın Şərq, Anadolu və Cənubi Qafqaza yayılmışdır. Bu yürüşlərin mühüm mərhələsi Sultan Alp Arslan tərəfindən Tiflis və Dvin şəhərlərinin ələ keçirilməsi olmuşdur ki, bu da Səlcuqların Cənubi Qafqazdakı mövqeyini gücləndirmişdir.

1071-ci ildə Malazgird döyüşündə Bizans imperiyasının məğlub olması yalnız Anadolu üçün deyil, həm də Cənubi Qafqaz üçün yeni siyasi reallıqlar yaratdı. Bizansın zəifləməsi bölgədə Səlcuq nəzarətinin möhkəmlənməsinə imkan yaratmış, xüsusilə Azərbaycan, Şərqi Gürcüstan və digər ərazilər Səlcuqların siyasi təsir dairəsinə daxil olmuşdur. Səlcuq yürüşlərindən sonra Cənubi Qafqazda yerli feodal dövlətlər ya Səlcuq sultanlarına tabe olmuş, ya da onlarla müttəfiqlik etmək məcburiyyətində qalmışdır.

Səlcuq türkləri Cənubi Qafqazda siyasi idarəetmə sistemində yeni mexanizmlər gətirmişdir. Onların tətbiq etdiyi iqta sistemi yerli feodalların gücünü məhdudlaşdırmış və bölgədə Səlcuq sultanlarına tabe olan hakimlər tərəfindən idarə olunan yeni inzibati vahidlər formalaşdırılmışdır. Bu sistemə əsasən, Səlcuq komandanları və sultan tərəfindən təyin olunmuş valilər müəyyən torpaq sahələrini idarə edir, əvəzində isə sultanın ordusuna xidmət göstərirdilər [4].

Azərbaycan ərazisində, xüsusilə Gəncə, Naxçıvan, Şamaxı və Təbriz şəhərlərində Səlcuqlar tərəfindən yeni inzibati və iqtisadi islahatlar həyata keçirilmişdir. Şəhər həyatının inkişafı, ticarət yollarının bərpası və islam mədəniyyətinin yayılması Səlcuqların bölgədəki hakimiyyətini gücləndirmişdir. Səlcuq dövründə Cənubi Qafqazda məscidlər, mədrəsələr və digər dini tikililər inşa olunmuş, bu da bölgədə islamın təsirinin artmasına səbəb olmuşdur. Səlcuq yürüşlərinin nəticələrindən biri də Cənubi Qafqazın iqtisadi və ticarət

əlaqələrinin genişlənməsi olmuşdur. Səlcuqların gəlişi ilə bölgədə ticarət yolları təhlükəsizləşdirilmiş və İpək Yolu marşrutu daha da güclənmişdir. Azərbaycan şəhərləri, xüsusilə Təbriz, Gəncə və Dərbənd, ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərinə çevrilmişdir. Səlcuq türkləri ticarətə xüsusi diqqət yetirirdilər və bu səbəbdən də şəhər infrastrukturunu gücləndirmək üçün bazarlar, karvansaralar və suvarma sistemləri inşa etmişdilər. Bölgədə kənd təsərrüfatının inkişafı üçün suvarma sistemləri qurulmuş, yeni torpaq islahatları həyata keçirilmişdir. Bu proseslər Səlcuqların nəzarətində olan torpaqlarda iqtisadi artımı sürətləndirmiş və şəhərlərin əhalisini artırmışdır. Səlcuqların Cənubi Qafqazda yaratdığı dəyişikliklər yalnız siyasi və iqtisadi sahədə deyil, həm də sosial və mədəni aspektlərdə özünü göstərmişdir. Səlcuq türklərinin bölgədə məskunlaşması Cənubi Qafqazın etnik və dil strukturuna əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Səlcuqlar dövründə türksöylü əhalinin sayı daha da artmış, İslam dini bölgədə daha geniş yayılmış və müsəlman mədəniyyəti daha da möhkəmlənmişdir [5].

Səlcuq türklərinin gətirdiyi mədəni və idarəetmə ənənələri sonrakı dövrlərdə Cənubi Qafqazın ictimai-siyasi quruluşuna təsir etmişdir. Xüsusilə, Azərbaycan Atabəyləri dövləti və Şirvanşahlar dövləti Səlcuq idarəçiliyinin mirası üzərində qurulmuş və uzun müddət bu təsirləri qoruyub saxlamışdır. Səlcuq yürüşlərinin nəticələri Cənubi Qafqazın tarixi inkişafına uzunmüddətli təsir göstərmişdir. Bir tərəfdən, bölgədə siyasi sabitlik və iqtisadi inkişaf təmin olunmuş, digər tərəfdən isə yerli feodal dövlətlər Səlcuq sultanlarına tabe olmaq məcburiyyətində qalmışdır. Səlcuq imperiyasının zəifləməsindən sonra bölgədə müstəqil feodal dövlətlər yenidən güclənmiş, lakin Səlcuq idarəçilik sisteminin izləri uzun müddət qorunmuşdur. Cənubi Qafqazda Səlcuq yürüşlərinin yaratdığı siyasi və sosial dəyişikliklər sonrakı əsrlərdə bu bölgənin geosiyasi vəziyyətini müəyyənləşdirmişdir. Səlcuqların gətirdiyi iqta sistemi, inzibati idarəetmə modeli və hərbi ənənələr bölgənin gələcək siyasi quruluşlarının əsasını təşkil etmişdir. XI-XII əsrlərdə Səlcuq yürüşləri Cənubi Qafqazda mühüm tarixi dönüş nöqtəsi olmuşdur. Onların hərbi, siyasi və iqtisadi təsirləri uzun müddət davam etmiş və bu dövrün hadisələri bölgənin gələcək tarixinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır [6].

Səlcuq yürüşlərinin Cənubi Qafqazda yaratdığı dəyişikliklər hərbi, siyasi və iqtisadi sahələrlə məhdudlaşmırdı. Bölgədə məskunlaşan türklər sosial və mədəni həyatın formalaşmasına da təsir edərək, yeni idarəçilik modelləri və yaşam tərzini gətirmişdilər.

Bu dövrdə Səlcuqların hərbi gücü onların bölgədəki mövqelərini möhkəmləndirməyə imkan yaratmışdır. XI əsrin ikinci yarısından etibarən Cənubi Qafqazda Bizans və Gürcüstan krallıqları ilə mübarizə aparan Səlcuq orduları strateji əraziləri nəzarətə götürərək burada siyasi sabitliyi təmin etməyə çalışmışdır. Bölgənin ən mühüm ticarət yollarının keçdiyi strateji məkanlar

Səlcuq valilərinin nəzarətində idi və bu, onların uzunmüddətli təsirini möhkəmləndirirdi.

Səlcuqların tətbiq etdiyi iqta sistemi nəticəsində bölgədə yerli feodal idarəçiliyi zəifləmiş, mərkəzi hakimiyyətin təsiri güclənmişdir. Yerli feodallar iqta sahiblərinə çevrilərək Səlcuq sultanlarına tabe olmuş və hərbi xidmət qarşılığında müəyyən torpaqlara sahiblik etmişlər. Bu sistem bölgədə inzibati idarəçiliyin güclənməsinə səbəb olmaqla yanaşı, eyni zamanda iqtisadi inkişafı da stimullaşdırmışdır. Çünki iqta sahibləri torpaqların gəlirliliyini artırmaq üçün kənd təsərrüfatı və ticarətin inkişafına xüsusi diqqət yetirirdilər.

Cənubi Qafqazın ticarət marşrutları Səlcuq dövründə daha da inkişaf etmiş və karvan yolları boyunca yeni bazarlar və ticarət mərkəzləri qurulmuşdur. Təbriz, Gəncə, Şamaxı və Dərbənd kimi şəhərlər mühüm ticarət mərkəzlərinə çevrilmiş və burada Səlcuq tacirləri ilə yanaşı, yerli ticarətçilər də fəaliyyət göstərmişlər. Bu dövrdə şəhərlərin böyüməsi və iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi Cənubi Qafqazın iqtisadi həyatında mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur [8].

Səlcuqların Cənubi Qafqazda yaratdığı demoqrafik dəyişikliklər də nəzərəcarpacaq dərəcədə idi. Bölgəyə köçən səlcuq türkləri təkcə hərbi və inzibati sahədə deyil, həm də sosial və mədəni həyatda mühüm rol oynayırdılar. Türk tayfalarının məskunlaşdığı ərazilərdə kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq və sənətkarlıq sahələri inkişaf etmiş, bu da bölgənin iqtisadi potensialını artırmışdır. Türklərin Cənubi Qafqaza köçü nəticəsində bölgədə etnik və mədəni müxtəliflik zənginləşmiş, türksoylu əhalinin sayı daha da yüksəlmişdir.

Səlcuqların gəlişi ilə Cənubi Qafqazda şəhərsalma və memarlıq sahəsində də mühüm yeniliklər baş vermişdir. Onlar yeni qala, məscid və ictimai tikililər inşa edərək bölgənin şəhərləşmə prosesini sürətləndirmişlər. Böyük ticarət mərkəzlərində məscidlər, karvansaralar və hamamlar inşa olunmuş, bu da şəhər mədəniyyətinin formalaşmasına öz töhfəsini vermişdir. Memarlıq üslubu baxımından Səlcuq binaları yerli memarlıq ənənələri ilə birləşərək bölgədə unikal bir tikinti ənənəsinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Səlcuq yürüşlərinin bölgədə yaratdığı ən mühüm təsirlərdən biri də İslamın güclənməsi olmuşdur. Səlcuqların gəlişi ilə İslam dini Cənubi Qafqazın müxtəlif hissələrində daha da möhkəmlənmiş, mədrəsələr və dini mərkəzlər sayəsində islam elmləri inkişaf etməyə başlamışdır. Bu dövrdə İslam alimləri və sufi təriqətləri bölgədə fəaliyyət göstərmiş, İslam düşüncəsinin yayılmasına töhfə vermişlər. Bununla yanaşı, Səlcuqların tolerant dini siyasəti nəticəsində xristian icmaları da öz varlıqlarını qorumağa davam etmiş, bəzi feodal hökmdarlar Səlcuqlarla müttəfiq münasibətlər quraraq müəyyən dərəcədə muxtariyyət əldə etmişlər.

Bütün bu proseslər nəticəsində XI-XII əsrlərdə Cənubi Qafqazın siyasi və sosial tarixi yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. Səlcuqların bölgəyə gətirdiyi

idarəetmə sistemi, iqtisadi və mədəni dəyişikliklər onların uzunmüddətli təsirini gücləndirmişdir. Hərbi yürüşlər nəticəsində yerli feodalların gücü zəifləmiş, Səlcuqların nəzarət mexanizmi isə daha güclü bir inzibati sistem yaratmışdır. Bu dövr Cənubi Qafqazın siyasi tarixi üçün mühüm bir mərhələ olmuşdur. Səlcuq yürüşlərinin nəticələri yalnız onların hakimiyyəti dövründə deyil, sonrakı əsrlərdə də öz təsirini qoruyub saxlamışdır. Bu proses Cənubi Qafqazın gələcək siyasi inkişafına və regionun islam dünyası ilə əlaqələrinin güclənməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan Atabəyləri dövləti və Şirvanşahlar Səlcuq ənənələri üzərində formalaşaraq bölgədə müsəlman idarəçiliyinin davamlılığını təmin etmişdir [10]. İqtisadi və mədəni sahədə isə Səlcuqların qurduğu ticarət və inzibati sistem uzun müddət mövcud olmuş və bölgənin inkişafına təkan vermişdir. Bu baxımdan, Səlcuq yürüşləri Cənubi Qafqazın tarixində sadəcə bir işğal dalğası deyil, həm də böyük siyasi, sosial və iqtisadi dəyişikliklərə səbəb olan bir proses kimi qiymətləndirilməlidir. Onların tətbiq etdiyi inzibati və iqta sistemi, ticarət yollarını gücləndirmək üçün apardıqları islahatlar və mədəniyyətlərarası integrasiya prosesi uzun illər boyu bölgənin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Nəticə etibarilə, XI-XII əsrlərdə Səlcuq yürüşləri Cənubi Qafqazın siyasi xəritəsini yenidən formalaşdırmış, iqtisadi həyatını canlandırmış və sosial strukturunu dəyişmişdir [2].

Səlcuq yürüşlərinin uzunmüddətli nəticələri təkcə siyasi və iqtisadi sahələrdə deyil, eyni zamanda hərbi strategiyalar və bölgənin gələcək idarəçilik modellərində də öz əksini tapmışdır. Səlcuqların Cənubi Qafqazda tətbiq etdiyi hərbi-təsərrüfat modeli, xüsusilə iqta sistemi, daha sonra bölgədə formalaşan dövlətlər, o cümlədən Azərbaycan Atabəyləri və Şirvanşahlar dövləti tərəfindən qəbul edilmiş və uğurla tətbiq olunmuşdur. Bu sistemin əsas mahiyyəti ondan ibarət idi ki, sultan və ya hökmdar döyüşçü sinifinə aid şəxslərə torpaqlar ayırır, bunun müqabilində onlar hökmdara hərbi xidmət göstərirdilər. Bu yanaşma həm dövlətin hərbi qüvvələrinin gücləndirilməsinə, həm də iqtisadi fəaliyyətin davamlı olmasına imkan yaradırdı.

Səlcuqların bölgədə tətbiq etdiyi inzibati idarəçilik metodları, yerli feodal idarəçiliyinin mərkəzləşdirilməsi cəhdləri Cənubi Qafqazın gələcək siyasi strukturuna təsir etmişdir. Səlcuq dövründə vilayətlərə təyin olunan valilər (əmirilər) əsasən türklərdən ibarət idi və onların başlıca vəzifəsi Səlcuq sultanına sadıq qalmaq və yerli feodalların muxtariyyətini məhdudlaşdırmaq idi. Lakin zamanla bu valilər müstəqil fəaliyyət göstərməyə başlamış və nəticədə Səlcuq imperiyasının zəifləməsindən sonra bölgədə yarım-müstəqil dövlətlər formalaşmışdır. Azərbaycan Atabəyləri dövləti bunun ən bariz nümunələrindən biri olmuşdur.

Səlcuqların Cənubi Qafqazda tərک etdiyi hərbi ənənələr də mühüm rol oynamışdır. Onların hərbi strategiyası daha çox çevik süvari dəstələrinə əsaslanırdı və bu taktika sonrakı dövrlərdə Azərbaycan və Gürcüstan

ordularında da tətbiq olunmuşdur. Səlcuq orduları döyüşlərdə düşməni sürətli hücumlarla zəiflədərək, uzunmüddətli mühasirələr və taktiki manevrlərlə qalib gəlirdilər. Bu dövrdə süvari qüvvələrinin əhəmiyyəti artmış və Cənubi Qafqaz dövlətləri Səlcuqlardan bu hərbi modelə uyğunlaşaraq öz ordularını yenidən təşkilə başlamışdır [9].

Bölgədə sosial struktur və dini həyat da Səlcuq dövründə mühüm dəyişikliklərə məruz qalmışdır. İslam dini bölgədə daha geniş yayılmış, məscidlər və dini tədris mərkəzləri olan mədrəsələr inşa olunmuşdur. Səlcuqların İslamı himayə etməsi nəticəsində sufi təriqətləri bölgədə geniş yayılmış və bu da Cənubi Qafqazda İslam mədəniyyətinin daha da dərinləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Əhali arasında İslamın təsirinin güclənməsi nəticəsində bəzi yerli feodal ailələri müsəlmanlığı qəbul edərək Səlcuqlarla daha sıx siyasi və mədəni əlaqələr qurmağa başlamışdır [7].

Bununla yanaşı, Səlcuqların dini siyasəti yerli xristian icmalarına qarşı təzyiq siyasətindən daha çox onların Səlcuq hakimiyyətinə tabe olmasına yönəlmişdi. Bölgənin xristian əhalisi zaman Səlcuq türklərinə müqavimət göstərsələr də, onların hakimiyyətini tanımaq məcburiyyətində qalmışdılar.

Səlcuqların iqtisadi və sosial sahədə qoyduğu miras Cənubi Qafqazda daha uzun müddət hiss olunmuşdur. Onların dövründə ticarət yolları yenidən qurulmuş, ipəkçilik və sənətkarlıq inkişaf etmiş və şəhərlərdə ticarət sahəsi çiçəklənmişdir. Səlcuq hakimiyyəti altında Təbriz, Gəncə, Şamaxı və Dərbənd kimi şəhərlər böyük ticarət mərkəzlərinə çevrilmiş və burada müsəlman, türk və yerli xristian tacirlər fəaliyyət göstərmişdir. Bu dövrdə ticarətin genişlənməsi nəticəsində Cənubi Qafqazın iqtisadiyyatı daha da möhkəmlənmişdir.

Səlcuq dövründə bölgədə mühəndislik və şəhərsalma sahəsində də mühüm yeniliklər tətbiq olunmuşdur. Böyük suvarma sistemləri, yollar, karvansaralar və qalalar tikilmişdir ki, bu da həm hərbi, həm də iqtisadi məqsədlərə xidmət edirdi. Ticarət yollarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Səlcuqlar mühüm strateji nöqtələrdə hərbi qarnizonlar yerləşdirmiş və onların idarə edilməsi üçün xüsusi inzibati mərkəzlər yaratmışdılar [3].

Bütün bu dəyişikliklər Cənubi Qafqazın siyasi və iqtisadi tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. Səlcuq yürüşləri nəticəsində bölgədəki feodal strukturlar dəyişmiş, yeni idarəetmə formaları tətbiq olunmuş və İslamın təsiri daha da güclənmişdir. Səlcuqların mirası, xüsusilə onların inzibati və hərbi sistemləri, Cənubi Qafqazda sonrakı əsrlərdə formalaşan dövlətlər üçün əsas model olmuşdur. Bu dövr, bölgənin tarixində təkə işğallar və hərbi yürüşlərlə deyil, həm də yeni sosial və iqtisadi dəyişikliklərin başlanğıcı kimi qiymətləndirilməlidir.

Səlcuq imperiyasının süqutu ilə Cənubi Qafqazda onların yaratdığı inzibati sistem tədricən yerli dövlətlərin idarəetmə metodlarına çevrildi. Azərbaycan Atabəyləri dövləti, Şirvanşahlar dövləti və Gürcü hakimləri

Səlcuqlardan miras qalmış iqta sistemi və hərbi strategiyaları tətbiq edərək, regionda yeni siyasi quruluşlar formalaşdırdılar. Beləliklə, XI-XII əsrlərdə Səlcuq yürüşləri Cənubi Qafqazın tarixi inkişafında mühüm rol oynamış, bölgənin siyasi xəritəsini dəyişmiş və onun gələcək inkişafını müəyyən etmişdir. Bu səbəbdən Səlcuqların Cənubi Qafqazdakı rolu təkcə hərbi fəthlərlə məhdudlaşmır, onların yaratdığı siyasi və iqtisadi sistemlər uzunmüddətli təsir göstərərək bölgənin tarixini formalaşdırmışdır [2].

XI-XII əsrlərdə Səlcuq yürüşləri Cənubi Qafqazın siyasi, iqtisadi və sosial həyatında dərin və uzunmüddətli dəyişikliklər yaratmışdır. Səlcuqların hərbi ekspansiyası nəticəsində regionun güc balansı dəyişmiş, Bizans imperiyasının təsiri zəifləmiş və yerli feodal dövlətlər Səlcuq hakimiyyətinə tabe olmaq məcburiyyətində qalmışdır. Bölgədə yeni idarəetmə sistemi tətbiq edilmiş, iqta sistemi vasitəsilə torpaq münasibətləri yenidən tənzimlənmiş və mərkəzləşdirilmiş idarəçilik formalaşdırılmışdır.

Lakin Səlcuq imperiyasının zəifləməsi və XII əsrin sonlarında süqutu ilə bölgədə yeni güc mübarizələri başlamış, yerli dövlətlər Səlcuqların süqutundan istifadə edərək müstəqilliklərini bərpa etməyə çalışmışdır. Buna baxmayaraq, Səlcuq yürüşlərinin nəticələri uzun müddət Cənubi Qafqazın siyasi və sosial quruluşunda öz təsirini saxlamışdır.

Nəticə etibarilə, Səlcuq yürüşləri Cənubi Qafqazın tarixində mühüm mərhələlərdən birini təşkil etmiş, bölgənin siyasi coğrafiyasını dəyişdirmiş və onun gələcək inkişafına yön vermişdir. Bu proses təkcə hərbi işğal xarakteri daşımamış, həmçinin inzibati, iqtisadi və mədəni dəyişikliklərlə müşayiət olunmuşdur. Səlcuqların yaratdığı idarəçilik modeli və tətbiq etdikləri islahatlar sonrakı əsrlərdə də bölgənin siyasi həyatına təsir göstərmiş və Cənubi Qafqazın tarixi inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov E. Ə. "Səlcuqlar". Bakı: Mütərcim, 2015. 206 s.
2. Məmmədova A. "Erken Ortaçağ'da Güney Kafkasya'nın Türk Toplumu veya Güney Kafkasya'nın Erken Ortaçağ Tarihine Yeni Bir Bakış". XVIII Türk Tarih Kongresi Bildirileri, 2021. 10. s. 97-116.
3. Nuriyeva İ. "Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan– XXI əsrin əvvəllərinədək)". Bakı: Mütərcim, 2015. 338 s.
4. Şərifli M. X. "IX əsrin ikinci yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri". Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu, 2013 (Əsli 1978, Bakı: Elm). 398 s.
5. Vəlixanlı N. M. "Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər". Bakı: Elm və Təhsil, 2016. 480 s.
6. Ayan E. "Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi". Ordu

Üniversitesi Sosial Bilimler Enstitüsü Sosial Bilimler Araştırmaları Dergisi, 2010. 1(2). s. 19-50.

7. Güneş U. “Türk dış politikasında Güney Kafkasya bölgesindeki güç mücadeleleri ve Büyük Kafkasya Kalkınma Girişimi”. Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009. 202 s.

8. Kemaloğlu M. “Kafkasya-Tarihi geçmişi, etnik-dini yapısı ve Terekeme (Karapapah) Türkleri”. Akademik Bakış Dergisi, 2012. 32. s. 1-20.

9. Milli Savunma Üniversitesi. “Türk Askeri Tarihi Bibliyografyası”. Milli Savunma Üniversitesi Yayınları, 2023.

10.Obastan Viki. “Böyük Səlcuq İmperiyası”.
<https://www.obastanviki.com/boyuk-selcuq-imperiyasi>. 2024

ALBANIYA DÖVLƏTİNİN TARİXŞÜNASLIĞI VƏ İNZİBATİ ƏRAZI QURULUŞU HAQQINDA

Zümrüd Qəhrəmanova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

zumrud.q@mail.ru

Açar sözlər: *Erkən orta əsrlər, xəritə, sərhədlər, mənbələr, həqiqət, alban əlifbası*

Antik və erkən orta əsrlər dövrünün yazılı qaynaqlarını araşdırarkən aydın olur ki, III – VII əsrlərdə Qafqaz Albaniyası dövlətinin ərazisi çox geniş olmuş, şimaldan Böyük Qafqaz sıra dağlarından başlayaraq cənubda Araz çayına - indiki Mil–Muğan düzləri daxil olmaqla, Paytakaran, Uti, Arsax nahiyyələri, Girdiman, Sakaşena, Kambisena, Çola, Lipina v.s. vilayətləri daxil olmaqla qərbdə İbəriyadək, şərqdə Xəzər dənizinə qədər geniş bir ərazini əhatə etmişdir. Qafqaz Albaniyasının Kür çayının həm sağ sahil, həm sol sahil ərazisi inzibati baxımından əyalətlərə və vilayətlərə bölünmüşdü. Bəzi erməni və gürcü tədqiqatçıları yanlış olaraq Arsak, Uti, Girdiman, Sakaşenanını öz əraziləri kimi təqdim etmək istəyiblər. Ancaq yazılı və arxeoloji mənbələr bir daha göstərir ki, Qafqaz Albaniyasının sərhədlərində e.ə. III əsrdən eramızın VIII əsrinə qədər heç bir dəyişiklik olmamışdır. Albaniyanın şərq vilayətləri, həmçinin Arsak, Uti, bir sözlə müasir Qarabağ ərazisi Albaniyanın hüduqları daxilində olmuşdur. Bu torpaqlar Azərbaycan türklərinin tarixi-etnik əraziləridir və Azərbaycan xalqının ulu əcdadları burada minilliklər boyu maddi mədəniyyət nümunələri yaratmış və onun daşıyıcıları olmuşlar.

ОБ ИСТОРИОГРАФИИ И АДМИНИСТРАТИВНО- ТЕРРИТОРИАЛЬНОМ УСТРОЙСТВЕ АЛБАНСКОГО ГОСУДАРСТВА

Зумруд Гахраманова

Ключевые слова: *Раннее средневековье, карта, границы, источники, правда, албанский алфавит.*

На основании древних письменных источников и при изучении письменных источников, раннего средневековья становится ясно, что в III и VII вв. территория государства Кавказская Албания была весьма обширной охватывая огромную территорию начиная от Большого Кавказского хребта на севере, включая современные Мил-Муганские равнины до реки Араз на юге, округа Пайтакаран, Арцах, Ути, провинции

Гирдимана, Сакашены, Камбоджи, Чола, Липины и другие, как правобережные, так и левобережные районы реки Куры в Кавказской Албании административно делились на провинции и области. Некоторые армянские и грузинские источники пытались представить Арсак, Ути, Гирдиман и Сакашен как свою территории. Однако письменные и археологические источники в очередной раз свидетельствуют о том, что с III в. до н. э. по VIII в. н. э. границы Кавказской Албании не претерпели никаких изменений. Восточные праванции Албании, а также Арцах, Ути короче говоря территория современного Карабаха, находились в границах Албании. Это земли были историческими и этническими землями азербайджанских тюрков, и предки азербайджанского народа на протяжении тысячелетий создавали здесь материальную культуру и были ее носителями.

ABOUT THE HISTORIOGRAPHY AND ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL STRUCTURE OF THE ALBANIAN STATE

Zumrud Gahramanova

Keywords: Early Middle Ages, map, borders, sources, truth, Albanian alphabet

Based on ancient written sources and when studying written sources of the early Middle ages, it becomes clear that in the 3rd -7th centuries the territory of the state of Caucasian Albania was very extensive, covering a huge area, Starting from the Greater Caucasus Range in the north, including the modern Mil-Mugan plains to the Araz River in the south, the districts of Paytakaran, Uti, Artsakh, the provinces of Girdiman, Sakashena, Kambisena, Chola, Lipina, and others. Both the right and left bank regions of the Kura River in Caucasian Albania were administratively divided into provinces and regions. The region consisted mostly of high, sparsely wooded tablelands cut through by deep ravines. Some Armenian and Georgian sources tried to present Artsak, Uti, Girdiman, and Sakashenan as their territories. However, written and archaeological sources once again testify that from the 3rd century B.C to the 8th century AD, the borders of Caucasian Albania did not undergo any changes. The eastern provinces of Albania, as well as Artsakh, Uti in short, territory of modern Karabah, were the historical and ethnic lands of the Azerbaijani Turks, and the ancestors of the Azerbaijani people created material culture here for thousands of years and were its bearers.

Bir çox ilk mənbələr-xüsusilə, qədim və antik dövr mənbələri qonşu ölkələrin tarixi coğrafiyası ilə yanaşı Qafqazın, o cümlədən də Qafqaz

Albaniyasının tarixi coğrafiyası barədə faktlara malikdir. Bu cəhətdən Herodotun “Tarix”, Strabonun “Coğrafiya”, Plutarxın “Paralel tərcümeyi-hallar”, Ptolomeyin “Coğrafiya” dərsliyində olduqca maraqlı məlumatlar vardır. Azərbaycanın qədim dövlətləri Albaniya və Atropatena haqqında məlumatlar—Strabonun Coğrafiyasının XI kitabındadır. Strabonun bu kitabını bütövlükdə Q.A.Stratanovski rus dilinə çevirmişdir. Azərbaycana aid verilən məlumatlar da həmin çapdan götürülmüşdür. Strabonun yazdığı məlumatlarda da göstərir ki, İberianın mərkəzindəki düzənlikdən çaylar axıb keçir. Onlardan ən böyüyü Kürdür. Albaniyanın içərisindən keçən Kür çayı onu iki hissəyə bölür [19, s.475]. Qafqaz Albaniyasının aborigen sakinləri olan Uti etnoniminə ilk dəfə eramızın birinci əsrində yaşamış Roma müəllifi Böyük Plininin “Təbiət tarixi” əsərində rast gəlinir. K.Ptolomeyin (II əsr) “Coğrafiya”sında deyilir ki, “Kaspi dənizi sahilində udilər yaşayırlar” [1 s.25; 4, s.23].

Müasir Qafqazın daha yüksək hissələri Albaniyada, İberiyada, kolxlar və qenioxlar ölkəsindəki ən cənub yerlərdir. Onların arxasında çoxlarının səhvən Kaspi [qapıları] adlandırdığı Qafqaz dağları yerləşir... Qafqaz dağları boyu yerləşən bu tayfalar Kür çayına kimi gəlib çatır [1, s. 23].

Qafqaz Albaniyasının ilk orta əsrlərə aid inzibati ərazi bölgüsü haqqında olan məlumatlara erkən orta əsr yazılı qaynaqlarında rast gəlirik. Ayırı-ayrı müəlliflərin əsərləri tədqiqatçı alim T.M.Məmmədovun “Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə” adlı kitabında təhlil edilmişdir. Müəllifin tədqiqatlarına əsasən söyləmək olar ki, A.Şirakasi “Coğrafiya” əsərində Albaniyaya ayrıca fəsil ayıraraq, 26 nömrə ilə işarələmişdir. Bu əsərdə Albaniyanın sərhədləri, nahiyyələri, vilayətlərinin adları sadalanır. Arazla Kürün qovuşduğu yerdən yuxarıda 20 Alban vilayətinin yerləşdiyi qeyd edilir. Gevondun yazdığı “Xəlifələrin tarixi” əsəri də Alban tarixinin VII-VIII əsrlərinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, bu əsərində Xəzər xaqanlığının və xilafət ordusunun Albaniyaya yürüşləri haqqında geniş məlumat verir. O, eyni zamanda Qafqaz Albainyasının şəhərləri, sosial-siyasi tərkibi, tarixi coğrafiyası, inzibati ərazi bölgüsü, alban dili, ilk orta əsrlər Albaniyasının etnik tərkibi haqqında söhbət açır [13, s. 32].

Tədqiq etdiyimiz dövr üçün əhəmiyyətli yazılı qaynaqlardan biri ərəb coğrafiyaçılarının yazılı qaynaqlarıdır. Ona görə ki, onlar Albaniyanın ilk orta əsrlər iqtisadi, siyasi tarixinə dair müxtəlif məlumatlar verərək, digər yazılı qaynaqlardakı boşluğu doldurmuşlar. Onlardan Abdulla ibn Xordadbeh, Əl-İstəxri, İbn-Havqəl, Məsudi və s. müəlliflərin əsərlərini göstərə bilərik. X əsr ərəb coğrafiyaşünası Əl-İstəxrinin “Dövlətin yolları haqqında” kitabında Albaniyanın şəhərləri, əhalisi, təsərrüfat həyatı, ticarəti və ticarət yolları şərh olunur. Əsər giriş və 20 paragrafdan ibarətdir. Hər paragraf bir iqlimə aiddir. Beləliklə, Əl-İstəxri özünün yazdığı kimi, İslam ölkələrini 20 iqlimə bölmüşdür. Onun əsərindəki 2 paragrafda (“Ərminiyyə, Azərbaycan və Arran” adlanan 13-

cü paraqraf və “Xəzər dənizi” adlanan 16-cı paraqraf) verilmiş məlumatlara əsasən, Azərbaycanın tarixi coğrafiyası, dövlətçiliyi, şəhərləri, iqtisadi əlaqələri, əhalinin etnik mənşəyi, məşğuliyyəti və dili haqqında müəyyən fikirlər söyləmək mümkündür. Əsərin Azərbaycan tarixi ilə bağlı olan mühüm hissələri De Quyenin Leyden nəşri əsas götürülməklə, N.A.Karaulov tərəfindən rus dilinə, N.M.Vəlixanlı tərəfindən isə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. N.M.Vəlixanlının IX-XII əsr ərəb-coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında əsərində də geniş məlumatlara rast gəlinir. Tədqiqat əsərlərində ərəb coğrafiyaşünas-səyyahlarının məlumatlarına əsasən, Qafqaz Albaniyasının erkən orta əsrlər tarixi-coğrafiyası haqqında məlumatlar şərh olunur [18 s.14-27]

Antik dövr yazılı qaynaqlarına əsasən və erkən orta əsr yazılı qaynaqlarını araşdırarkən aydın olur ki III–VII əsrlərdə Qafqaz Albaniyası dövlətinin ərazisi çox geniş olmuş, şimaldan Böyük Qafqaz sıra dağlarından başlayaraq, cənubda Araz çayına (indiki Mil–Muğan düzləri), Paytakaran, Uti, Arsax nahiyyələri Girdiman, Sakaşena, Kambisena, Çola, Lipina v.s. vilayətləri daxil olmaqla, qərbdə İberiyayadək, şərqdə Xəzər dənizinə qədər geniş ərazini əhatə edirdi [2, s. 65; 14, s. 79-80]. Eyni zamanda Musa Kalankatlı da bu məlumatları təsdiq edir [11, s. 92].

Erkən orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının Kür çayının həm sağ sahil, həm sol sahil ərazisi inzibati baxımdan vilayətlərə və nisbətən kiçik ərazi vahidlərinə bölünmüşdü [14, s 80-94]. V.Priyev də “Azərbaycan tarixinin siyasi coğrafiyası” kiatbında Albaniya ərazisində on iki vilayət olduğunu qeyd edir. Bu vilayətlərə Kabalaka, Şəki, Kambisena, Əcəri, Çola, Lipina, Kaspiana, Uti, Sakaşena, Girdman, Arsax və Sünik daxil idi. Bu inzibati vahidlərin şərti olaraq ilk altısı Kürün sol sahili, digər altısı isə Kürün sağ sahil torpaqlarını əhatə edirdi [16, s.19]. Onların hər biri də özlüyündə havarlara (mahallara) bölünmüşdü.

Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixinin tədqiqi ilə məşğul olan bəzi müəlliflər nədənsə “əyalət” və “vilayət” terminlərinin sinonimi olan “havar” (qavar) və “nahanq” (nəhəng) terminlərinin işlədilməsinə üstünlük verirlər. F.C. Məmmədovanın fikrincə, “qavar” əyalət, “nahanq” isə vilayət mənasını ifadə edir [14, s. 248]. Bu əyalətlər eyni zamanda kilsə-inzibati vahidləridilər [16, s. 19].

Antik və ilk orta əsrlərdə Albaniya ərazisində mövcud olan vilayət və əyalətlər də bir-birindən daha çox məhz təbii sərhədlərlə ayrılırdılar [5, s.39]. Paytakaran müasir Şimali Azərbaycanın cənubi-şərq hissəsində yerləşmiş və şərqdə Xəzər dənizinin sahillərinə kimi uzanırdı. Mil və Muğan düzlərinin bir hissəsi də onun tərkibinə daxil idi. Bəzi vaxtlarda Paytakaran Atropatenanın şimali-şərq torpaqlarını da öz tərkibində birləşdirmişdir. Arsax əyaləti hal-hazırkı Qarabağın dağlıq hissəsini və Mil düzünün bir hissəsini əhatə edirdi. Sünik (Sisakan) Albaniyanın cənub ucqarlarında—Göycə gölündən və

Arsaxdan cənubda mövcud olmuşdur [14. s.47].

Araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, Uti əvvəl vilayət daha sonra isə ərazisinin genişlənməsi nəticəsində əyalət səviyyəsinə qədər yüksəlmişdi. V.Piriyev, F.Məmmədova, T.Məmmədovun da Utini bəzi yerlərdə vilayət, bəzən də əyalət kimi təsvir etməsi təsadüf deyil. V.Piriyev Uti ərazisi haqqında məlumat verərkən, onun erkən orta əsrlərdə Kürün sağ sahilində yerləşdiyini və əyalətin Paytakaranla (şərqdə), Arsaxla (cənubda), Kür çayı ilə (şimalda) həmsərhəd olduğunu, qərbdə isə Albaniyanın İberiya sərhədlərinə kimi uzandığını qeyd edir [16, s.19]. Uti əyaləti xırda ərazilərə (havarlara) bölünmüşdü. Onların içərsində əsas yeri Sakaşena və Girdiman tuturdu [16 s. 19].

Sakasena və Girdimanla bağlı Strabonun məlumatı diqqətəlayiqdir [19, s.475]. Müəllif qeyd edir ki, saklar Baktriya (Bəlx) və s. əraziləri tutduqdan sonra Qafqazda ən məhsuldar torpaqlara sahib olub, burada məskunlaşmışlar. R.Göyüşovun arxeoloji tədqiqatlarına əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, Qarabağda yerləşən “Xüsusi Uti” Sakasena vilayətinin ərazisi ilə eynilik təşkil etmişdir. Uti əyalətinin Sakasena vilayətinin “Mərkəzi Uti” və ya “Xüsusi Uti” adlandırılmasının səbəbi Albaniyanın siyasi, dini mərkəzinin Utinin bu hissəsində, başqa sözlə, Sakasenada yerləşməsi olmuşdur. Beləliklə, paytaxt Bərdə şəhəri daxil olmaqla Aran Qarabağın əsas hissəsi, Kür çayı ilə Dağlıq Qarabağ arasındakı ərazi Mərkəzi Utini – Sakasenanı əhatə edirdi. Yəni Sakasena Arsax vilayəti ilə Kür çayı arasında yerləşirdi [8, s.5]. Tədqiqatçı K.V.Trever də Sakasena vilayətinin Kür çayının sağ sahilində yerləşdiyini yazır [22, s.49].

Girdiman vilayətinin lokallaşdırılmasına aid müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur. Albanşünas T.Məmmədov da “Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə” kitabında yazılı qaynaqlara əsaslanaraq, Girdimanın Kürün sağ sahilində yerləşən bir vilayət kimi Uti əyalətinə daxil olduğunu qeyd edir [13, s. 49]. M.Kalankatlı da Girdimanı vilayət adlandırır.

Girdiman vilayətinin hansı coğrafiyada yerləşməsi haqqında müxtəlif versiyalar mövcuddur. Bir qrup tarixçi-İ.Əliyev, F.Osmanov və Q.Cəbiyevə görə Girdiman vilayəti Ağsu–Girdimançay rayonunda, R.Vahidov, A.Məmmədov və S.Yeremyana görə müasir Qazax rayonu ərazisində, Z.Bünyadova görə Şəmkirçay hövzəsi və müasir Gədəbəy ərazisində yerləşdiyi ilə bağlı fikirlər söyləmişlər. S.T.Yeremyan kimi K.V.Trever də Girdiman ərazisini indiki Qazax rayonu ərazisində lokalizasiya edir [22, s.234]. Həmçinin Trever, Mehranilərin İrandan gəldiyinə şübhə edir və yerli alban-Girdiman feodalları nəslindən olması ehtimalı üzərində dayanır [12, s.235]. Bu barədə albanşünas F.C.Məmmədovanın öz mövqeyi vardır [14, s.92-94]. Onun fikrincə, Girdiman vilayəti Albaniyanın şimal-qərbində yerləşib [20,s.186]. F.C.Məmmədova göstərir ki, bədnam qonşumuz olan ermənilərin saxta

müləhizələrinə görə 387-ci ilə qədər Albaniyanın cənub sərhəddi Kür çayı boyunca keçirmişdir. Guya Arsak, Uti, Paytakaran və digər Alban vilayətləri onlara aid olmuş və 387-ci ildə erməni çarlığı dağılandan sonra Albaniyanın tərkibinə keçmişdir. Ermənilər bu yalanlarını doğru çıxartmaq üçün cəhdlər etmişdilər [14, s. 106]. Belə cəhdlərdən birini də 1963-cü ildə S.T.Yeremyan irəli sürmüşdü. Albaniyanın Arsak və Uti vilayətlərinin Ermənistanın vilayətləri olması və ya onun hakimiyyəti altında olması kimi mühakimə və fərziyyələr S.T.Yeremyan, K.B.Trever, A.Ş.Mnatsakanyan və B.Ulubabyana məxsusdur [15, s. 106-107]. Albaniyanın Kür–Araz ovalığının, o cümlədən də Qarabağ ərazisinin tarixdə mövcud olmayan, uydurma “Böyük Ermənistan”ın tərkibində olması cəfəngiyyəti əksər erməni tarixçilərinin tədqiqatlarının ana xəttini təşkil etməkdədir.

F.C.Məmmədova yazılı mənbələri nəzərdən keçirərək bütün bunların tarixi həqiqətlər olmadığını faktlarla sübuta yetirmişdir [14, s. 133]. Bütün bu faktlar Albaniyanın Uti, Arsax və Paytakaran vilayətlərinin heç vaxt Ermənistanın tərkibində olmadığını sübut edir. Mənbələrdən aydın olur ki, I-IV əsrlərdə Albaniyanın cənub sərhədləri Araz çayı boyunca olmuşdur [3, s. 283].

Qafqaz Albaniyasının qərb sərhədləri ilə bağlı gürcü alimlərinin də müxtəlif fikirləri vardır. Q.N.Çubinaşvili, N.A.Berdzenaşvili, T.S.Papuaşvilinin tədqiqatlarında bu məsələ ilə bağlı müxtəlif versiyalar öz əksini tapır. D.L.Muxxelişvilinin “Şərqi Gürcüstanın tarixi coğrafiyası (Şəki və Qoqarena)” adlı kitabında əsas olmayan fikirlər irəli sürülərək göstərilir ki, guya Albaniyanın Girdiman və Sakaşena vilayətləri Şərqi Gürcüstanın ərazisi olub. Tarixi faktlar sübut edir ki, Qafqaz Albaniyasının sərhədlərində e.ə. III əsrdən eramızın VIII əsrinə qədər heç bir dəyişiklik olmayıb [1, s. 14]. Müasir Qarabağ ərazisi, Albaniyanın Uti və Arsak vilayətləri bütün tarix boyu Albaniyanın hüduqları daxilində yerləşmişdir. Bu ərazilər Azərbaycan türklərinin tarixi-etnik torpaqları olmuş, Azərbaycan xalqının əcdadları burada minilliklər boyu maddi mədəniyyət yaratmış və onun daşıyıcılarıdır. Sonrakı tarixi dövrdə isə Mehranilər öz torpaqlarının hüduqlarını genişləndirərək, Kürün sol sahilinə doğru (müasir İsmayilli rayonu ərazisinə tərəf) irəliləmiş və Göyçay çayı—Girdiman çayı hövzəsini əhatə etmişlər [6, s.120].

V əsrin sonu- VI əsrin əvvəllərində Albaniya ərazisinin hərbi-siyasi mübarizə meydanına çevrildiyi bir vaxtda burada İran hərbi qarnizonu üçün qala tikilmişdir. Bu isə Bərdənin Sasanilər üçün əhəmiyyətini artırırdı. Bərdə 551-ci ildən Albaniya katolikosluğunun mərkəzinə çevrilir. M.Kalankatlı “Alban tarixi” əsərində göstərir ki, Albaniyanın paytaxtı Bərdə şəhəridir. Q.Hacıyevin Bərdə ərazisinin coğrafi, siyasi, mədəni tarixi haqqında əsərində də Bərdə haqqında geniş məlumatlar öz əksini tapır. Bərdə Qafqaz Albaniyasının geniş düzənlik əraziyə, əkinə yararlı torpaqlara, təbii və suni su hövzələrinə malik olan Uti nahiyəsində, Kür çayı ilə Tərtər çayının

arasında yerləşirdi [9, s 23]. Orta əsr müəllifləri coğrafi ərazilərdən danışarkən qeyd edirlər ki, Bərdə Arran ölkəsinin paytaxtıdır [18, s. 28]. Daha sonra şəhər 630-cu ildən Girdiman dövlətinin hökmdarı Varaz Qriqorun iqamətgahına çevrilir. Bu zaman Girdiman Uti vilayətinin başqa əraziləri ilə birlikdə Arran vilayətinin tərkibinə qatılır. Uti əyaləti coğrafi yerləşmədə Kür çayının sağ sahilinə aid edilir. Uti torpağı ermənicə Utik, yunanca Otena kimi ifadə olunur. Hətta antik müəlliflərdən Herodot da alban tayfalarından biri kimi Utilər haqqında məlumat verərək, Utiya (Otena) vilayətinin Kür çayının sağ sahilində yerləşdiyini qeyd edir [1, s. 283]. Erkən orta əsr yazılı qaynaqlarından bəzilərinə Uti haqqında danışılarkən onun inzibati cəhətdən vilayət olduğu qeyd edilir. Uti vilayəti Paytakaran, Arsax vilayətləri və Kür çayı ilə həmsərhəd idi. Vilayətin tərkibinə antik Ayniana, Xani, Anarika, eləcə də Xalxal, Soqari, həmçinin qədim Bərdə kimi şəhərlər daxil idi.

M.Xəlilovun tədqiqatlarında göstərilir ki, Xalxal Albaniyanın Bərdədən əvvəlki qış paytaxtı idi. Erməni müəllifləri Yegişe (V əsr) və Parbli Lazar (VI əsr) Xalxalı alban hökmdarlarının İberiya sərhədləri yaxınlığında yerləşən qış iqamətgahı adlandırmışlar [10, s 40]. “Alban tarixi” əsərində də həmin məlumat verilir və göstərilir ki, Xalxal şəhəri Kür çayının sağ sahilində yerləşir. Deməli, Xalxal Uti vilayətinin əsas şəhərlərindən biri olmuşdur. V əsrdə Albaniyanın paytaxtının Qəbələdən Bərdəyə köçürülməsi fikri isə onu deməyə əsas verir ki, Xalxal şəhərinin indiki yerləşdiyi ərazi Qəbələ ərazisi olmuşdur. Həmçinin, “Alban tarixi” əsərində Uti vilayətində Soqari şəhərinin də yerləşdiyi göstərilir və Şəki rayonun Kiş kəndinin yerləşdiyi tarixi Uti ərazisi qeyd edilir. Q.Qeybullayev isə Soqarin şəhərini Qəbələ rayonun Srxov qalası ilə eyniləşdirir. Çox güman ki, Soqarin şəhəri Qəbələ ilə Şəki arasında ərazidə yerləşmişdi. Bərdə şəhəri tarixdə oynadığı müstəsna rolu ilə bütün tarixi dövrlərdə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Uti vilayəti Qafqaz Albaniyasında istər iqtisadi, istərsə də siyasi cəhətdən əsas yerlərdən birini tutmuşdur. Mənbələr Bərdənin də Uti vilayətinin şəhəri olduğunu qeyd edirlər [7, s.5]. Hal-hazırda utilərin qalıqlarına Qarabağda, Qəbələ və Oğuz ərazilərində rast gəlinir. Utilər müasir Azərbaycan xalqının əcdadları sayılan 26 alban tayfalarına mənsub olan xalqın özünə verdiyi adlardır [4, s.18]

Akademik N.Y.Marr vaxtilə Uti sözü üzərində dayanmış və bu sözün “Qara adamlar” mənasını kəsb etməsi ehtimalını irəli sürmüşdür. Utilər son zamanlaradək mənşəcə alban olduqlarını xatırlayırdılar. Nəhayət, utilər özlərini həmişə alban sayıblar. I Pyotra 1724-1725- ci illərdəki məktublarında özləri haqqında yazıblar ki, “Biz ağvanıq və milliyyətə utilərik”. IV yüzilliyin birinci rübündə Qriqorisin dövründə xaçpərəstliyi qəbul ediblər [1, s.282]. Təkid olunmaz tarixi mənbə və faktlar onu deməyə əsas verir ki, utilər “geniş əraziyə və Qafqaz Albaniyasında mədəni-siyasi hegemonluğa malik idilər”. Bunu

təsdiq edən başqa bir fikir də var ki, utili Musa Kalankatlının “Alban tarixi” əsəri onun öz ana dilində yazılıb, buna baxmayaraq əsər bizə qrabar (guya qədim erməni) dilində gəlib çatıb. Ermənilər bu əsəri nə qədər təhrif etsələr də, qədim Udi dilində olan toponimləri öz dillərinə çevirə bilməyiblər. Kitabda çox sayda Udi sözləri qalmışdır [12, s. 57].

Məlumdur ki, Albaniyada ilk orta əsrlərdə (V əsr) qarqar dilində 52 hərfdən ibarət müstəqil alban yazısı meydana gəlmişdir. Albanşünaslıq tarixində ən mühüm hadisələrdən biri heç sözsüz ki, alban əlifbasının aşkar edilməsi ilə bağlıdır. Albanşünaslığın tarixində ən möhtəşəm hadisələrdən biri–Sinayda aşkar edilmiş alban mətninin identifikasiyası və izahı məhz Z.Aleksidze tərəfindən “Qafqaz albanları dilləndilər” adlı kitabda əks olunmuşdur [17, s 14].

Albaniya dövlətinin mövcud olduğu dövrdə alban əlifbası, alban yazısı müxtəlif maneələrin törədilməsinə baxmayaraq, zaman-zaman xalqımızın tarixi abidələri kimi, mənsub olduğu xalqın adı ilə bağlı şəkildə tanınır [9, s.30]. Albaniya ərazisi I-IV əsrlərdə Arşaki, VII-VIII əsrin əvvəllərində isə Mehranilər sülaləsinin hakimiyyəti altında olmuşdur. Həmin dövrdə alban yazısı və alban-aran dili hökm sürürdü. Abidələrin üzərindəki bəzi erməni yazıları isə bir qayda olaraq sonradan saxtalaşdırmaq məqsədilə qoyulmuş izlərdir [9, s. 22]

Albaniya Ərəb xilafətinin tərkibinə qatıldıqdan sonra da Azərbaycan ərazisi şimalda Dərbənd torpaqlarını, cənubda Zəncan ərazisini əhatə edərək, Həmədana kimi uzanırdı. Onun şərq sərhədləri Xəzər dənizi və Deyləm ərazisi, qərb sərhədləri Gürcüstana qədər çatırdı. Tiflisə qədər ərazilər də Azərbaycana daxil idi [16, s.24].

Beləliklə, Qafqaz Albaniyasının erkən orta əsrlər tarixi–coğrafiyası haqqında yazılı mənbələrdə verilən məlumatlar və arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri əsasında Uti vilayətinin tarixi–coğrafi ərazisi, şəhərlərinin tarixi, əhalisi, dili, dini, mədəniyyəti, məişəti, adətləri, sənətkarlığı, ixracat və idxalat malları, suvarma, kənd təsərrüfatı bitkiləri, yol marşrutlarının coğrafiyası sadalanır. Bu isə Uti vilayətinin erkən orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının siyasi, iqtisadi və mədəni həyatındakı yerini və əhəmiyyətini göstərir. Uti vilayəti haqqında olan tədqiqatlarımız erkən orta əsr Qafqaz Albaniyasının iqtisadi–coğrafi tarixinə dair qiymətli mənbədir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Tərt.ed. S. S. Əliyarlı. Bakı: Çıraq, 2007. 328 s.
2. Azərbaycan tarixi: 3 cildə. I cild, Bakı: Elm, 1958
3. Azərbaycan tarixi (III –XIII əsrin I rübü): VII cildə II cild. Məs. red. N.M.Vəlixanlı. Bakı: Elm, 2007. 608 s.
4. Cavadov Q.C. Hüseynov R.Ə . Udlər.(tarixi-etnoqrafik tədqiqat) ikinci nəşri. Bakı: Elm, 1999. 256 s.
5. Cəbiyev, Q. C. Girdiman tarixi (IV-IX əsrlər). Bakı: Şərq– Qərb, 2010. 616 s.
6. Cəbiyev Q. Azərbaycan arxeologiyasının əsasları: dərs vəsaiti. Bakı. Elm və təhsil, 2018. 595 s.
7. Əliyeva N.A. Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində. Bakı: Çəşioğlu, 1999. 244 s.
8. Göyüşov R.B. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı: Azərnəşr, 1993. 83 s
9. Hacıyev Q.Ə. Bərdə şəhəri coğrafi, siyasi və mədəni tarixi. Bakı : Uniprint, 2008. 250 s.
10. Xəlilov M.C Albaniyanın yaşayış yerləri (IV–X əsrlər). Bakı: 2010. 284 s.
11. Kalankatlı, M. Albaniya tarixi. tərc. Z.M.Bünyadov. Bakı: Elm, 1993. 235 s.
12. Kalankatlı, M. Albaniya tarixi, Mxitar Qoş. Alban salnaməsi // Tərc. ed. müq., qeyd və şərhərin müəllifi Z.M.Bünyadov. Bakı: Avrasiya Press, 2006. 296 s.
13. Məmmədov T.M. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı: Təhsil, 2006. 400 s.
14. Məmmədova F.C. Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı: Azərnəşr, 1993. 262 s.
15. Məmmədova F.C. Moisey Kalankatlının “Alban tarixi” əsəri Qafqaz Albaniyasının ictimai quruluşu üzrə bir mənbə kimi. Bakı: Elm, 1977. 198 s.
16. PiriyeV V.Z. Azərbaycan tarixinin siyasi coğrafiyası. Bakı: Araz, 2002. 152 s.
17. Şükürov K.K.. Azərbaycan Albanşünaslığının (Qafqaz) tarixinə dair (Dünya üzrə tədqiqatlar kontekstində xronoloji bibliografiya ilə . Bakı 2023. 388 s .
18. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974. 223 s.
19. Страбон. География (в 17 кн-ах) / Перев. Г.А.Стратановского.

- Москва: Наука, 1964. 944 с.
20. Мамедова Ф. Д. История Албан Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании / Баку: Элм 1977. 198 с.
21. Мамедова Ф.Д. Кавказская Албания и Албаны. Баку: ЦИКА, 2005. 818 с.
22. Тревер К.В. Очерки по истории и культуры Кавказской Албании (IV в. до н.э. – VII в. н.э.) . Москва: Л.: АН СССР, 1959. 389 с

MÜNDƏRİCAT

Aidə Təhməzova. BÖYÜK QƏLƏBƏDƏN SONRA AZƏRBAYCANIN XARİCİ SİYASƏTİNİN PRİORİTETLƏRİ.....	3-11
Arzu Hacıyeva. İNSANİYYƏTƏ MƏHƏBBƏT: N.NƏRİMANOV VƏ İ.İ.MEÇNİKOV.....	12-25
Cavid Məmmədli. SOYUQ MÜHARİBƏ ŞƏRAİTİNDƏ ALMANİYANIN “YENİ ŞƏRQ SİYASƏTİ” VƏ ONUN AVROPA TƏHLÜKƏSİZLİYİNƏ TÖHFƏSİ (1945-1990)	26-39
Elbrus Bağışov. RUSİYANIN ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA QURDUĞU YENİ İNZİBATİ İDARƏETMƏ MEXANİZMİ.....	40-53
Elman Mirzəyev. BAKI XIX ƏSRİN SONU - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ.....	54-60
Эркин Садыхзаде. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РУЖЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕ СЕФЕВИДОВ.....	61-72
Fidan Bağirova. SİYASİ ARENADA PSIXOLOJİ MANİPULYASIYA VƏ BƏDƏN DİLİ: NATİQLİKDƏN İDARƏETMƏYƏ.....	73-82
Nailə Yusifova. QƏDİM TARİXİMİZİN ZİYALI TƏDQİQATÇISI.....	83-89
Сугра Оруджева. ГЕЙДАР АЛИЕВ И ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ЦЕЛОСТНОСТЬ КАРАБАХСКОГО РЕГИОНА АЗЕРБАЙДЖАНА (60-80-Е ГОДЫ XX ВЕКА).....	90-97
Ülfər Məmmədli. BOLQARISTAN TÜRKLƏRİNİN 1989-CU İL MƏCBURİ KÖÇÜ.....	98-107
Xankişi Məmmədov, Riyad Rüstəmli. SÖZƏ QİYMƏT VERMƏYİ BACARMAYANLARA LAZIM OLMAYAN SÖZLƏRİN GÖZƏ GÖRÜNMƏYƏN FƏLSƏFƏSİ	108-116
Xəqani Məmmədov. AZƏRBAYCANIN ZƏNGƏZUR VƏ NAXÇIVAN BÖLGƏLƏRİNDƏ ERMƏNİ MİLLƏTÇİLƏRİNİN QANLI CİNAYƏTLƏRİ (1918-1920-Cİ İLLƏR).....	117-125
Zakir Kərimov. AZƏRBAYCANDA XEYRİYYƏ CƏMİYYƏTLƏRİNİN YARANMASI (XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ).....	126-135
Zeynəddin Baydarov. XI-XII ƏSRLƏRDƏ SƏLCUQ YÜRÜŞLƏRİNİN CƏNUBİ QAFQAZDAKI İCTİMAİ-SİYASİ VƏZİYYƏTƏ TƏSİRİ.....	136-146
Zümrüd Qəhrəmanova. ALBANİYA DÖVLƏTİNİN TARİXŞÜNASLIĞI VƏ İNZİBATİ ƏRAZİ QURULUŞU HAQQINDA.....	136-145

YAZI QAYDALARI

- Məqalələr **Azərbaycan, ingilis** və **rus** dillərində jurnalın elektron ünvanına – jhhsadpu@mail.ru göndərilir.
- Məqalələr **Microsoft Word** proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- **Başlıq** ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqalənin quruluşu aşağıdakı bölümlərdən ibarət olmalıdır: müəllifin adı, ata adı və soyadı, iş yeri, elmi dərəcəsi və elmi adı, üç dildə açar sözlər və xülasə (100-150 sözdən ibarət, 12 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalələrdə verilən **şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər** düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- **İstinadlar** mətn içərisində kvadrat mötərizədə göstərilməklə məqalənin sonunda əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Məsələn: [1, 8].
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezis adı göstəriməlidir.
- Məqalələrin həcmi: 5-12 səhifə.
- Məqalələr mütəxəssis rəyi (məxfi olaraq) əsasında jurnalın redaksiya heyətinin qərarı ilə çap olunur. Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə gedən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalələr geri qaytarılmır.

Tarix, insan və cəmiyyət

Elmi-nəzəri və elmi-metodiki jurnal 2025, 1 (46)

*Çapa imzalanmış 10.03.2025-cü il
Kağız formatı 60x84 1/16, çap vərəqi 10
Sifariş 39, sayı 100*

*ADPU-nəşriyyatı
Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Telefon: (+994 12)493 05 85
E-mail: jhsadpu@mail.ru
www.adpu.edu.az*